

Rayat Shikshan Sanstha's
Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Ramanandnagar (Burli)

Tal: Palus, Dist. Sangli, MH (India)

Two-Day National Seminar
On

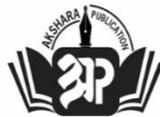
Impact of Globalization on Indian Democracy

Organized by
Department of Political Science & IQAC

Sponsored by
ICSSR, New Delhi

Editor
Dr. Mrs. Shital Chandrakant Patil

Co-Editor
Mr. Shailesh Bhimrao Kamble

Akshara Publication

Impact of Globalization on Indian Democracy

Editor

Dr. Mrs. Shital Chandrakant Patil

Co-Editor

Mr. Shailesh Bhimrao Kamble

Copyright © Editor / Author April 2025

ISBN- 978-93-92576-84-3

Published By

Akshara Publication

*Office. Plot.No. 42 Gokuldharm Residency
Prerana Nagar, Wanjola Road, Bhusawal
Dist. Jalgaon (Maharashtra), India 425201*

Contact- 9421682612

www.aimrj.com Email- akshrapublication@gmail.com

Printed At.

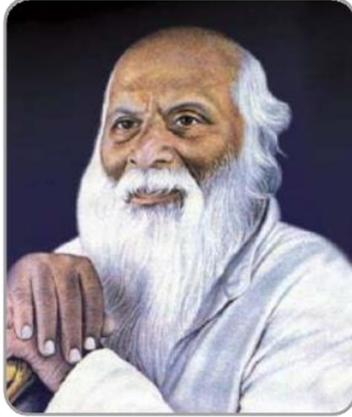
Akshara Printers,

Bhusawal (Maharashtra), India 425201

Price: Rs-400 /-

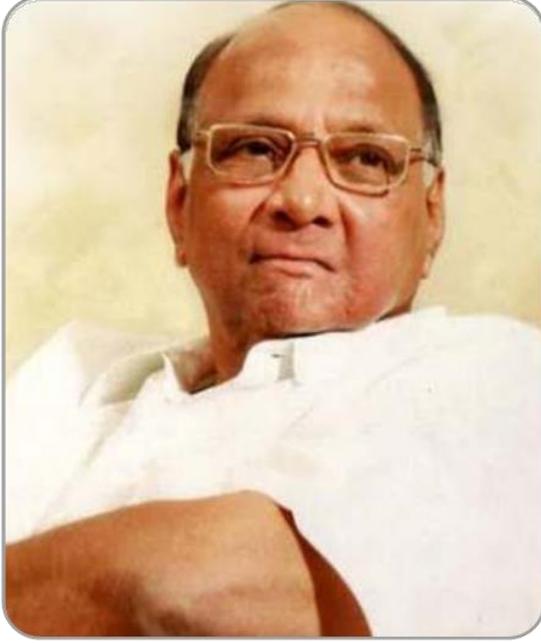
Copyright - This book and all its content are Copyright © 2025, Editor/Publisher. All rights reserved. No part of this book's content may be reproduced, transmitted, or used in any form, in whole or in part, without prior permission from the editor/publisher. The articles or opinions expressed in this book are solely those of the authors and do not necessarily reflect the views of the editor or publisher. In case of any copyright infringement, the respective author will be solely responsible.

*Education is the most powerful weapon which
You can use to change the world.*

*Tribute to
Hon.Padmabhushan Dr. Karmaveer Bhaurao Patil
founder of Rayat Shikshan Sanstha, Satara.*

Our Beloved

***Hon. Mr. Sharadchandraji Pawar Saheb
President ,Rayat Shikshan Sanstha Satara***

*Tribute to our Beloved EX-CDC Chairman
A Great Educationalist and Pride of India*

Late Dr. Patangrao Kadam
“Legends Never Die, They are alive by Their Work“

Principal's Message

Dear Participants,

It is great pleasure to extend my warmest greetings to all participants of the National Level seminar sponsored by ICSSR New Delhi on "Impact of globalization on Indian Democracy" hosted by Dr.Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Ramandnagar (Burli).Scheduled on 19th and 20th March 2025, this seminar promises to be a momentous occasion for all involved in the pursuit of academic excellence and research innovation. In today's dynamic academic landscape, the dissemination of knowledge through research is paramount. This seminar serves as a crucial platform for researchers ,academicians to converge ,exchange ideas, and explore emerging trends in publishing research papers of ISBN chapter in book,. The theme underscores the significance of methodological rigor, relevance and adherence to publication guidelines, which are pivotal in ensuring the credibility and reach of scholarly work. I am delighted to witness our institution play a pivotal role in fostering such intellectual discourse and collaborative endeavors. Our commitment to nurturing a culture of research excellence is reflected in initiatives like this seminar, which not only enrich academic scholarship but also propel our institution towards greater recognition on the national stage.

I encourage you to actively engage in the sessions, network with fellow researchers, and seize this opportunity to forge new collaborations. Your contributions are integral to the success of this seminar and will undoubtedly contribute the advancement of knowledge in you respective fields.I extend my best wishes for a productive and enlightening seminar experience. may you leave with renewed enthusiasm, fresh perspectives, and concrete strategies to enhance your research endeavors and contribute meaningfully to the scholarly community and beyond..
Warm regards,

Prof. Dr.U.V.Patil

Principal

Dr.Patngrao Kadam Mahavidyalaya,Ramandnagar (Burli)

Convener's Message

It is with great pride and satisfaction that I present this souvenir, commemorating the two-day National Seminar on “*Impact of Globalization on Indian Democracy*” held on 19th and 20th March 2025. This event marked an important academic milestone, offering a platform for critical reflection and meaningful dialogue on one of the most pressing issues of our time.

Globalization, with its far-reaching influence, has brought profound changes to economies, cultures, and political systems around the world. In the context of India, a vibrant and diverse democracy, the effects of globalization have been complex and multifaceted. This seminar sought to explore these dynamics—how globalization has shaped democratic institutions, political participation, governance, civil society, and the very fabric of Indian socio-political life.

With the active participation of distinguished scholars, policy analysts, academicians, and students, the seminar witnessed enriching presentations and engaging discussions. The exchange of ideas helped us gain deeper insights into the opportunities and challenges posed by globalization, and how democratic values can be preserved and strengthened in an increasingly interconnected world.

I sincerely thank all the speakers, delegates, contributors, and organizing team members whose collective efforts made this seminar a success. May this souvenir serve as a valuable record of the knowledge shared and inspire further inquiry and dialogue in the years to come.

Warm regards,

Dr. Shital Chandrakant Patil

Head, Department of Political Science

Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Ramandnagar (Burli)

Co-convener's Message

Dear participants Welcome to all in ICSSR New Delhi sponsored “National seminar on "Impact of globalization on Indian Democracy" hosted by department of political science, Dr.Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Ramandnagar (Burli).Scheduled on 19th and 20th March 2025, would serve as an excellent platform for leading scholars to share advancements in scientific research and open in group the prospects of collaboration. Such national level events facilitate knowledge based innovation and mark the advancement in developments and cultivate better learning for the benefit of understanding of global relations.

The main purpose behind organizing this national seminar to promote the knowledge and the development of high-quality research in applications of Indian democratic practices with the impact of globalization This two day National seminar has been especially designed for renowned upcoming scholars and research students of, political science, and International relations and community leaders of nation.

Prof. Shailesh Bhimrao Kamble

Department of Political Science

Dr.Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Ramandnagar (Burli)

Invities Talk

Globalization has brought about transformative changes in India's economic and social landscape, influencing not just markets but also the very fabric of its democratic setup. With increased connectivity, foreign investment, and technological exchange, India has experienced growth and modernization. However, this has also led to widening economic disparities, cultural shifts, and new challenges for governance. The influence of global corporations and international institutions sometimes conflicts with local priorities, putting pressure on democratic decision-making and policy autonomy.

Despite these challenges, Indian democracy remains resilient. It continues to serve as a platform where diverse voices are heard and policies are debated in the public domain. Globalization has encouraged greater awareness among citizens, expanded access to information, and fostered global standards of transparency and accountability. To ensure democracy thrives in this global age, India must strengthen its institutions, safeguard local interests, and create inclusive policies that reflect both global trends and grassroots realities.

Prof. Dr Rohan Chaudhary

Assistant professor

Centre for international studies, JNU New Delhi.

Invities Talk

Globalization has significantly influenced India by integrating its economy with the world, bringing rapid development, technological advancement, and increased foreign investment. It has opened doors to global markets, improved access to information, and helped modernize various sectors, from education to healthcare. However, it has also led to challenges such as economic inequality, job insecurity in traditional sectors, and cultural homogenization. As India continues to grow, it must balance embracing globalization while protecting its unique identity and ensuring equitable development for all citizens.

Indian democracy, the largest in the world, plays a crucial role in managing the effects of globalization. It ensures that the voices of the people are heard through free and fair elections, robust institutions, and active civil society. Democracy provides a platform for debate and policy-making that can help mitigate the negative effects of globalization and promote inclusive growth. For globalization to truly benefit the nation, it must work hand-in-hand with democratic values like justice, equality, and participation, ensuring that progress reaches every corner of the country.

Prof. Dr. Prakash Pawar

Head, Department of Political Science
Shivaji University Kolhapur.

Invities Talk

Globalization has significantly influenced the Indian judicial system by introducing new legal challenges, increasing cross-border disputes, and bringing international legal standards into focus. With the expansion of global trade, investment, and technology, Indian courts are increasingly dealing with issues related to intellectual property, cyber laws, environmental protection, and international arbitration. This has necessitated a more dynamic, responsive, and globally aware judiciary that can effectively interpret both domestic and international laws in a rapidly changing world.

At the same time, globalization has encouraged judicial reforms aimed at improving efficiency, transparency, and accessibility in the Indian legal system. Exposure to global best practices has inspired the adoption of digital tools, alternative dispute resolution methods, and greater judicial accountability. However, the system still faces challenges like case backlogs, delays, and uneven access to justice. To fully benefit from globalization, India must continue modernizing its judiciary while ensuring that justice remains rooted in constitutional values and accessible to every citizen.

Prof. Dr. Shivaji Patil

Head, Department of Political Science,
KBP University Satara.

Invities Talk

Globalization has expanded the role and reach of civil society in India and around the world. With improved communication, access to information, and global networks, civil society organizations have become more empowered to advocate for human rights, environmental protection, social justice, and good governance. It has enabled them to collaborate across borders, raise awareness on global issues, and hold governments and corporations accountable. Globalization has also encouraged the rise of a more informed and active citizenry, capable of engaging in public discourse and demanding change.

However, globalization also presents challenges to civil society. The influence of powerful multinational corporations, shifting political priorities, and economic inequalities can sometimes marginalize grassroots voices. In some cases, civil society faces restrictions and shrinking spaces for dissent. To remain effective, civil society must adapt, innovate, and continue building strong networks both locally and globally. A vibrant and independent civil society is essential for ensuring that the benefits of globalization are shared fairly and that democratic values are upheld.

Dr. Sunil Kankate

Assistant professor

G D Sawant Art Commerce Science

BCS Senior College Nashik.

Context

Principal's Message	
Convener's Message	
Co -convener's Message	
Invities Talk- Prof. Dr Rohan Chaudhary	
Invities Talk- Prof. Dr. Prakash Pawar	
Invities Talk- Prof. Dr. Shivaji Patil	
Invities Talk- Dr. Sunil kankate	
1 Globalization: Its Impact on local identities- Prof. Dr. U V Patil / Mr. Shailesh B.Kamble	15
2 जागतिकीकरण आणि भारतीय प्रशासन - डॉ. सचिन चव्हाण / डॉ. शितल चंद्रकांत पाटील	20
3 Globalization and India as democracy - Adv. Priya Bharat Bhushan Chivarikar	24
4 Barriers to Political Participation in India- Mr. Datta Jadhav	30
5 India's Advances in E-Government: A Global Analysis on Digital Transformation- Mr. Fadatare Vishal Sadhu	39
6 भारतीय निवडणूक आयोग आणि डिजिटल लोकशाही - प्रा.सरिता निकम	44
7 Digital Democracy in India: Opportunities and Challenges - Dr. Pravin A.Powar	52
8 Cultural Homogenization and Local Identity Prof. Dr.Bharati Patil Mr. Nishikant Savanta Waghmare	57
9 जागतिकीकरणाचे परिणाम: एक आढावा - डॉ. सचिन श्रीरंग चव्हाण	70
10 डिजिटल सक्रियता आणि समाज माध्यमे -प्रा.राजेश मोहन पवार	74
11 India's 1991 Economic Reforms: A Shift towards Liberalization and Growth - Sarika Rajendra Thakar	78
12 Globalization and its Impact on Indian Democracy - Dr.Shabana G. Halangali	87
13 जागतिकीकरण आणि भारताचे बदलते परराष्ट्र धोरण- प्रा. राम चव्हाण	97

14	Artificial Intelligence in Shaping Public Opinion Measurement in Indian Democracy-	104
	Ms. Shubhangi Bharat Kurhade	
15	१९९१ नंतरच्या भारतातील आर्थिक सुधारणांचा ऐतिहासिक आढावा - श्रीमती तेजश्री तानाजी सरकाळे	112
16	जागतिकीकरण, भारतीय लोकशाही आणि सद्यस्थिती- प्रा.मनीषा अर्जुन सोनावणे	119
17	डिजिटल डेमोक्रेसी - प्रा. गीतांजली शंकराव चव्हाण	131
18	The Role of Artificial Intelligence and Algorithms in Shaping Democracy -Dr. G.R.Patil	137
19	जागतिकीकरणाचा भारतीय महिलांच्या जीवनावर झालेला परिणाम:एक अभ्यास - प्रा.क्रांती शरद कांबळे	141
20	डिजिटल लोकशाही, प्रसार माध्यमे आणि राजकारण - प्रा. डॉ. अवधूत टिपुगडे	146
21	जागतिकीकरणाचा भारतीय संस्कृतीवर झालेला परिणाम - प्रा.डॉ.दिलीप महादू कोने / प्रा.स्वाती प्रभाकर मगदूम	154
22	Adapting to Change: Business Resilience in a Disruptive World- Prof. Mrs. Pratibha Dattatraya Pudale	159
23	बळीराजा स्मारक धरण लढ्यामधील श्रमिक मुक्ती दलाचे योगदान डॉ. शामराव मल्हारी घाडगे / कु. कुंभार भाग्यश्री शामराव	164
24	डिजिटल लोकशाही : संधी आणि आव्हान - प्रा. अंकित सतीशराव पाटील	170
25	ई - गव्हर्नन्स आणि पारदर्शकता- प्रा. सागर रामराव कुंडले	178
26	स्त्री शिक्षणाच्या अग्रदूत सावित्रीबाई फुले प्रा डॉ.राजेंद्र रघुनाथ सोनावले / प्रा. योगिता पोपट कांबळे	187
27	Cyber Security and Cyber Law in India Mr. Patil Baban D./ Mr. Mugali Anup P.	191
28	Impact of Globalization on Indian Democracy and Society - Dr. Bharat Shamarao Sakate	197

1.

Globalization: its Impact on local identities

Prof. Dr. U V Patil

Principal

Prof. Shailesh Bhimrao Kamble.

Asst. Prof.

Dr.Patangrao Kadam Mahavidyalaya,
Ramanandnagar, (Burli) Tal – Palus, Dist – Sangli

Abstract

This paper examines the impact of globalization on local identity in the context of Indian democracy. It discusses how globalization has influenced cultural, political, and economic aspects of India, leading to both positive and negative consequences for local identity. The study explores the challenges posed by Westernization, economic liberalization, and digital globalization while highlighting the resilience of India's democratic framework in maintaining cultural diversity.

Keywords-Globalization, Local Identity, Indian Democracy, Cultural Diversity, Westernization, Economic Liberalization

Introduction

Globalization characterized by increased interconnectedness and interdependence among nations, has had profound effects on local cultures and identities. India, as the world's largest democracy has experienced globalization in multiple dimensions, shaping its political, economic, and cultural landscape. This paper analyzes the ways in which globalization has impacted local identity in India while evaluating the role of democracy in preserving indigenous traditions, culture and diversities.the study draws upon cultural globalization theories, modernization theories, and democratic resilience frameworks to assess the changes in local identity due to globalization. It examines the balance between global influences and the preservation of India's rich cultural heritage.

Cultural Influence and Globalization

Globalization has led to the widespread adoption of western lifestyles, language and values, affecting traditional Indian

customs. The dominance of English in education, media and business has altered lingu

Media & Entertainment - the digital revolution has facilitated the exchange of ideas enabling global and Indian cultures to blend, Social media platforms and streaming services expose citizens to international content, sometimes leading to cultural homogenization and a decline in traditional storytelling music and arts. Indian audiences are now exposed to international films, music, and shows via platforms like Netflix, Prime Video, and YouTube cultural blending: Bollywood has incorporated western styles, music, and dance. meanwhile, Indian content has also gained global appeal.

Youth Culture & Identity - Globalization has contributed to a more liberal and individualistic mindset, especially among the youth. conversations around gender identity and mental health are becoming more mainstream however, there's also a cultural tension between modernity and traditional values.

Revival and global recognition of Indian culture - globalization has also amplified interest in Indian practices like yoga, Ayurveda, Indian cuisine and spirituality across the world. this has led to a resurgence of pride in India's cultural heritage within the country too.

Language and Communication - English has become a dominant language especially in education, business and media, sometimes at the cost of regional languages. however globalization has also led to increased promotion of Indian languages through digital platforms. while regional languages face pressure, globalization has also led to increased interest in preserving linguistic diversity and translating Indian literature for global audiences.

Impact on Festivals and Rituals - Western festivals like Valentine's Day, Halloween and Christmas are gaining popularity especially among urban youth. traditional Indian festivals are now celebrated with global exposure such as Diwali and Holi being recognized internationally.

Economic Liberalization and Its Effect on Local Businesses
Since India's economic liberalization in 1991 multinational corporations (MNCs) have played a significant role in shaping

the market economy. while this has brought economic growth and employment, local businesses and artisans have struggled to compete with global brands leading to a shift in traditional occupations. there are Positive Effects on Local Businesses e.g. Increased Investment and Growth opportunities, access to better technology, Improved infrastructure and services, rise of e Increased competition, market domination by big players, loss of traditional industries and shift in consumer Behavior

Political Influence and Policy Shifts

Democratic governance in India has been influenced by global institutions such as the United Nations, WTO, and IMF. While global partnerships have strengthened India's position in international affairs, they have also introduced policy changes that sometimes conflict with local values and governance structures.

Indian democracy and the preservation of local identity

Indian democracy plays a vital role in preserving local identity amid globalization by promoting cultural diversity protecting regional traditions and empowering local governance.

Constitutional protection of diversity -the Indian constitution recognizes India as a multicultural, multilingual, and multi-religious nation.It guarantees fundamental rights like freedom of speech, religion and cultural expression helping communities preserve their heritage.

Support for Regional Languages and Culture -India recognizes 22 official languages in the 8th Schedule of the constitution, .State governments use regional languages for education, administration and media, helping protect linguistic identity .art and culture bodies like sahitya akademi and lalit kala akademi promote regional literature, art and traditions.

Decentralized Governance (Panchayati Raj System) - local self-governments empower villages and municipalities to manage cultural events, traditional practices and local development. this ensures that local voices influence decision-making, even in the face of global trends.

Media and Digital Platforms - Indian democracy encourages a free press regional media and digital content in local languages thrive online Social media has become a tool to revive folk

traditions, local crafts, and regional cuisines, giving them national and global exposure.

Educational Policies - New education policies promote mother-tongue instruction, local history and Indian knowledge systems like Yoga and Ayurveda, balancing global exposure with local roots.

Promotion of Handicrafts and Indigenous Industries - Government initiatives like "Make in India", "Vocal for Local", and GI tagging (Geographical Indications) help preserve local crafts and traditional products.

Legal Safeguards for Indigenous Communities - Tribal and minority rights are protected under various acts (e.g., Forest Rights Act, SC/ST Act), allowing communities to maintain their customs and lifestyles

Challenges and future perspectives.

While Indian democracy has been successful in balancing globalization and local identity, challenges such as cultural dilution, economic disparities and digital imperialism remain. Future strategies must focus on strengthening regional cultures, promoting local industries, and enhancing digital literacy to ensure that globalization becomes a tool for enrichment rather than cultural erosion.

Conclusion

Globalization has both enriched and challenged India's local identity while it has provided economic opportunities and technological advancements, it has also posed risks to cultural diversity and traditional livelihoods. Indian democracy, through its pluralistic and inclusive framework, continues to play a pivotal role in maintaining a balance between embracing globalization and preserving local heritage. Globalization has altered local identities in India, it has not erased them. Instead, it has created a dynamic mix of tradition and modernity, where local cultures adapt and evolve while still holding onto their roots. The challenge is to balance modernization with cultural preservation.

References

- 1) Brar, B., Kumar, A., & Kamal, K. L. (2008). *Globalization and the Politics of Identity in India*. Pearson Educati
- 2) Nederveen Pieterse, J. (2009). *Globalization and Culture: Global Mélange* (2nd ed.). Rowman & Littlefield.
- 3) Sen, A. (2005). *The Argumentative Indian: Writings on Indian Culture, History and Identity*. Picador.
- 4) Stiglitz, J. E. (2003). *Globalization and Its Discontents*. W. W. Norton & Company.
- 5) Appadurai, A. (1996). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press.
- 6) Heneise, M. S., & Gagliardi, T. (Eds.). (2021). *Cultural Globalization and the Indian Nation State*. Routledge India.
- 7) Tomlinson, J. (1999). *Globalization and Culture*. University of Chicago Press.
- 8) Ghosh, B. N. (2006). *Globalization and the Indian Economy*. Atlantic Publishers & Distributors.
- 9) Sassen, S. (2007). *A Sociology of Globalization*. W. W. Norton & Company.
- 10) Mishra, R. (2006). *Globalization and Culture: The Indian Experience*. *Social Scientist*, 34(1/2), 3–22. Retrieved from JSTOR.

2.

जागतिकीकरण आणि भारतीय प्रशासन

डॉ. शितल पाटील

राज्यशास्त्र विभाग,

डॉ. पतंगराव कदम महाविद्यालय,
रामानंदनगर (बुर्ली).

डॉ. सचिन चव्हाण

राज्यशास्त्र विभाग

नार्ईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स कॉमर्स
इचलकरंजी

प्रस्तावना —आधुनिक काळात प्रशासन हे महत्वाचे आणि आवश्यक आहे. प्रगत आणि अप्रगत राष्ट्रात प्रशासनाला महत्वाचे स्थान असते. मानवी जीवनाचे सर्वांगीण कल्याण करण्यासाठी योग्य व कार्यक्षम प्रशासनाची आवश्यकता असते. प्रत्येक देशात लोककल्याणासाठी विविध योजना, उपक्रम व कार्यक्रम राबविले जातात त्यासाठी योग्य अशी प्रशासन व्यवस्था निर्माण करण्यात येते. भारतीय प्रशासन हे जनतेचेकल्याण करणारे प्रशासन आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय प्रशासनामध्ये मोठे बदल झाले. जनतेचे हित, लोकांचं कल्याण करणे हा उदात्त हेतू ठेवून भारतीय प्रशासनाची वाटचाल अगदी प्राचीन काळापासून चालू आहे. भारतीय प्रशासनाच्या केंद्रस्थानी 'जनकल्याण' हा घटक असून यांच्या कल्याणासाठी विविध धोरणे, कायदे प्रशासनाकडून तयार केली जातात. स्वातंत्र्यानंतर देशाच्या राज्यघटनेनुसार राज्यकारभार चालू लागला. समाजामध्ये अधिकाधिक लोकांचे कल्याण करण्यासाठी, सर्व स्तरापर्यंत शासनाची ध्येयधोरण पोहोचवण्यासाठी, विकास प्रक्रियेत महत्वाचे काम करणारी व्यवस्था म्हणून 'प्रशासन व्यवस्था' ओळखली जाते. स्वातंत्र्यानंतर जवळपास ३० वर्षांनंतर मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारलेल्या या देशात लोककल्याणकारी राज्यव्यवस्था हळूहळू विलयाला चाललेली आपणास दिसून येते. याचे मुख्य कारण म्हणजे १९९१ मध्ये स्वीकारलेले नवीन आर्थिक धोरण आणि यामधील जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरण. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेची चाहूल आपल्याला ८० व्या दशकात लागलेली असली तरी त्याचे परिणाम मात्र १९९१ नंतर दिसू लागले. या जागतिकीकरणाचा परिणाम भारताच्या प्रत्येक क्षेत्रावर होऊ लागला. यामध्ये भारताचे प्रशासन हे देखील यापासून अलिप्त राहू शकले नाही.

एकीकडे जागतिकीकरणामुळे 'जग' हे खेडे बनले आहे असे म्हटले जाऊ लागले परंतु या प्रक्रियेमुळे येथील गरीब, दारिद्र्य, विषमता ही आव्हाने भारतीय

प्रशासनासमोर उभी राहिलीत. येथील समाजातील या समस्या सोडवणे हे भारतीय प्रशासनासमोर एक आव्हान निर्माण झाले.

जागतिकीकरण म्हणजे काय ?

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक क्षेत्रीय वस्तू अथवा घटकांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर रूपांतरित करण्याची प्रक्रिया आहे. शिवाय जागतिकीकरण म्हणजे नुसते मुक्त व्यापार व्यवस्था एवढेच नाही तर व्यापाराबरोबर संस्कृतीची देवाण-घेवाण दळणवळण सामाजिक राजकीय स्थित्यंतरे या बाबींचा देखील समावेश होतो. विसाव्या शतकाच्या शब्दकोशानुसार जागतिकीकरण म्हणजे, जगभर पसरणे, एकाच वेळी संपूर्ण जगाचा किंवा जगातील सर्व लोकांचा विचार करणे त्यात व्यापार विदेशी थेट गुंतवणूक भांडवल प्रवाह, प्रवास आणि तंत्रज्ञान यांच्या प्रचाराच्या माध्यमातून राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांसाठी खुले केले जाते. विश्व बँकेच्या अहवालानुसार जागतिकीकरण म्हणजे उपभोग्य वस्तूंसह सर्व वस्तूंच्या आयातीवरील नियंत्रण हळूहळू समाप्त होणे. आयात शुल्काचा दर कमी करणे सार्वजनिक क्षेत्रांचे खाजगीकरण करणे होय.

प्रशासन म्हणजे काय ? -भारतीय प्रशासन व्यवस्था ही जनकल्याण व शेवटच्या घटकापर्यंत विविध विकासात्मक धोरणांची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा आहे. मुळात प्रशासन हा शब्द 'प्र' व 'शास' म्हणजे 'प्र' म्हणजे प्रजा आणि शास म्हणजे शासन करणे असा त्याचा अर्थ होतो. शासनाच्या कार्याची व्यवस्था करणे म्हणजेच प्रशासन होय. म्हणजेच राज्यातील सर्व जनतेसाठी आखलेल्या शासनाच्या कार्याचे व्यवस्था लावणारी यंत्रणा आहे. एखादे निश्चित उद्दिष्ट प्राप्त करण्यासाठी मानवी व भौतिक साधनांचे संघटन व संचालन करणे म्हणजे प्रशासन होय. या स्पर्धेच्या युगात प्रशासनाला परिवर्तनशील राहून आपली कार्य भूमिका पार पाडावी लागतात याशिवाय कार्यक्षम, गतिशील व उत्तरदायी राहून कार्य करावी लागतात. परंतु १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणाचा परिणाम हा खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण यांच्या प्रभावामुळे कल्याणकारी व विकासाच्या प्रक्रियेतील शासन प्रशासनाची भूमिका किंवा मत्तेदारी संपुष्टात येत आहे. मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने शिरकाव केला आहे.

जागतिकीकरणा नंतरचे प्रशासन -जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे भारतीय प्रशासन व्यवस्थेमध्ये मोठ्या प्रमाणामध्ये बदल झालेले आहेत. नवनवीन धोरणे उदयाला आलेली आहेत. खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे प्रशासनातील उद्योग, महामंडळे आणि खाती यांना मोठा धक्का बसला. बरेच उद्योग महामंडळ, खाते यांचे राष्ट्र

उभारणीमध्ये महत्वाचे स्थान आहे. परंतु खाजगीकरणानंतर अनेक उद्योगधंदे महामंडळे, खाती डबघाईला आलेली आहेत. उद्योग, महामंडळे बहुराष्ट्रीय कंपनीला विकलेले आहेत अनेक उद्योगधंदे शासनाने बंद केलेले आहेत. जागतिकीकरणानंतर भारतीय प्रशासनामध्ये नवनवीन संकल्पनांचा शिरकाव झालेला आहे. या संकल्पना व्यवस्थापनातील आहेत त्यामध्ये लोक निवड दृष्टीकोन, लोक व्यवस्थापन दृष्टीकोन, स्मार्ट प्रशासन, नागरी समाज, नवलोक व्यवस्थापन इत्यादी. सदर संकल्पनांचा उपयोग हा उद्योग कारखाने आणि खाजगी कंपनीमध्ये मोठ्या प्रमाणात केला जातो. जिथे फक्त नफा कमवणे हा उद्देश असतो परंतु भारतीय प्रशासन व्यवस्थेमध्ये 'ना नफा ना टोटा' या तत्वावरती जनतेला सेवा दिली जाते. जनतेची कामे केली जातात जनतेच्या हिताला प्राधान्य दिले जाते.

सार्वजनिक खाजगी भागीदारी (पीपीपी) –सार्वजनिक खाजगी भागीदारी ही सरकारी आणि खाजगी क्षेत्रातील संस्थांमधील दीर्घकालीन व्यवस्था आहे. यामध्ये सरकारी प्रकल्प आणि सेवांना खाजगी भांडवल वित्त पुरवठा करणे आणि नंतर सार्वजनिक खाजगी भागीदारी कराराच्या कालावधीमध्ये नफ्यासाठी करदात्यांच्याकडून किंवा वापरकर्त्यांकडून महसूल काढणे समाविष्ट असते. पीपीपी चा उद्देश सार्वजनिक प्रशासनात खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवणे हा आहे. पीपीपी मधील वित्तपुरवठा खाजगी क्षेत्राकडून येतो या प्रकल्पासाठी नेहमीच कर किंवा सेवेच्या वापरकर्त्यांच्या कडून किंवा दोन्हीच्या मिश्रणाद्वारे पैसे दिले जातात. परंतु खाजगी क्षेत्राच्या कर्ज घेण्याच्या खर्चामुळे पीपीपी सार्वजनिक रित्या वित्तपुरवठा केलेल्या प्रकल्पापेक्षा संरचनात्मक दृष्ट्या अधिक महत्त्व असतात याचा परिणाम असा होतो की जे वापर करते किंवा कर दाते यांना असमानतेने उच्च व्याज खर्चाचा भार सहन करावा लागतो. या संकल्पनेमधून हे स्पष्टपणे दिसून येते की जागतिकीकरणामुळे शासनाची जबाबदारी कमी होत असलेली दिसून येते.

जागतिकीकरणाचे भारतीय प्रशासनावरती चांगले देखील परिणाम आहेत पहावयास मिळतात. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे प्रशासन कार्यक्षमतेला गती मिळालेली आहे प्रशासनातील लाल प्रीतीचा धोका काही प्रमाणात कमी होताना दिसून येत आहे. पेपरलेस कार्य वाढलेली आहेत. प्रशासनामध्ये पारदर्शकता दिसून येते आहे. सुशासन सारखी संकल्पना यामुळे प्रशासनामध्ये अनेक चांगले बदल दिसून येत आहेत. 'ई – गव्हर्नर्स' म्हणजेच इलेक्ट्रॉनिक शासन पद्धतीमुळे आज समाजामध्ये काळाची गरज बनलेली आहे. आज एका क्लिकवर आपल्याला हवी ती माहिती एका क्षणात उपलब्ध होत आहे.

सामाजिक अंकेक्षण -सामाजिक अंकेक्षण म्हणजेच लोकांकडून सरकारी योजना आणि कार्यक्रमांची छाननी करणे आणि त्याची वास्तविकता जाणून घेणे हे सामाजिक अंकेक्षण आहे यामध्ये जनता तळागाळातील विकास कामांची तपासणी परीक्षण आणि मूल्यमापन करते आणि नंतर एक अहवाल तयार करते आणि त्याचे वाचन ग्रामसभेमध्ये केले जाते याला सामाजिक अंकेक्षण असे म्हणतात. प्रशासनाची जबाबदारी सुनिश्चित करण्यासाठी,सार्वजनिक सहभाग वाढवण्यासाठी, निर्णय प्रक्रियेमध्ये पारदर्शकता आणण्यासाठी जनतेला त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देणे हे सामाजिक अंकेक्षणचे उद्दिष्ट असते.

कामगारांची सुरक्षा -जागतिकीकरणामुळे कामगारावर अनेक परिणाम होतात. कामगारांच्या सुरक्षेचा प्रश्न निर्माण होतो. जागतिकीकरणामुळे कंपन्यांना स्वस्त कामगारांची उपलब्धता होते त्यामुळे जिथे कमी खर्च येतो याठिकाणी कंपन्या वसवल्या जातात आणि स्वस्त कामगारांच्या शोधात स्थानिक कामगारांना नोकऱ्या मिळवणे कठीण जाते. जागतिकीकरणामुळे कामगारांमध्ये स्पर्धा वाढते त्यामुळे कमी वेतन आणि कामाचे तास मात्र अधिक अशी परिस्थिती निर्माण होते. जागतिकीकरणामध्ये नवीन तंत्रज्ञान वाढत आहे. वाढलेल्या तंत्रज्ञानामुळे नोकरांची संख्या कमी केली जाते आहे. त्यामुळे अनेक कामगारांना आपल्या नोकऱ्या गमवाव्या लागल्या आहेत. कामगारांना नोकरीच्या शोधात स्थलांतर करावे लागते त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक समस्येला सामोरे जावे लागते. सारांश - गतिकीकरणामुळे भारतीय प्रशासनावर सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम दिसून येतात. हा देशातील सार्वजनिक खाजगी भागीदारी, कर्मचारी कपात, कंत्राटी भरती, निर्गुतवणीकरण, प्रत्यक्ष थेट परकीय गुंतवणूक, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे आगमन, मुक्त व्यापार धोरणांच्या नावाखाली होत असलेली लूट असे अनेक परिणाम येथील प्रत्येक क्षेत्रावर दिसून येतात. वेगवेगळ्या घटकांवर जागतिकीकरणाचे कमी अधिक स्वरूपात परिणाम होत आहेत परिणामी या सर्वांचा परिणाम येथील जनतेवर होत आहे.

संदर्भ :

१. जागतिकीकरणाची अरिष्टे – उत्तम कांबळे, लोकवाङ्मय गृह
२. भारतीय राजकीय व्यवस्था, प्रक्रिया आणि स्वरूप – प्रकाश बाळ, किशोर बेडकिहाळ, आंबेडकर आकादमी, सातारा.
३. <https://www.loksatta.com/career-vrutantta/result-of-globalization-carrier-upsc-market-ssh-93-2494824/>

3.

Impact of globalisation on Indian democracy: “Globalization and India as democracy

Adv. Priya Bharat Bhushan Chivarikar

Advocate,
Bombay High Court

Abstract

Globalization, characterized by the integration of economies, cultures, and governance systems, has profoundly influenced India since its economic liberalization in 1991. This paper examines the multifaceted impact of globalization on Indian democracy, drawing insights from reports by the World Bank, International Monetary Fund (IMF), and peer-reviewed analyses from journals such as Global Standards Journal. While globalization has spurred economic growth and technological advancement, it has also exacerbated inequalities, influenced policy frameworks, and reshaped socio-political dynamics. The study concludes that India’s democratic resilience hinges on balancing global integration with inclusive governance.

Introduction

India, the world’s largest democracy, embarked on a path of economic globalization in 1991 through structural reforms that dismantled protectionist policies. Triggered by a balance-of-payments crisis, these reforms, aligned with recommendations from global institutions like the IMF and World Bank, aimed to integrate India into the global economy. The shift from a state-controlled License Raj to market-oriented policies marked a turning point, fostering sectors such as information technology (IT) and pharmaceuticals. However, globalization’s impact extends beyond economics: it has reconfigured political participation, cultural identities, and institutional accountability. This paper evaluates how globalization has shaped Indian democracy, referencing empirical data and theoretical

frameworks from international organizations and academic journals.

1. Economic Globalization and Democratic Governance

1.1 Economic Liberalization and Growth

The 1991 reforms, spearheaded by Finance Minister Manmohan Singh under Prime Minister P.V. Narasimha Rao, dismantled decades of protectionism. The World Bank (2021) notes that India's GDP grew at an average of 6.7% annually from 1991 to 2020, lifting over 270 million people out of poverty. Foreign Direct Investment (FDI) inflows surged from \$0.1 billion in 1990 to \$81.7 billion in 2020 (IMF, 2021), driven by sectors like IT, pharmaceuticals, and services. Cities such as Bengaluru and Hyderabad emerged as global tech hubs, earning the moniker "Silicon Valley of India."

However, growth has been uneven. The Global Standards Journal (2022) highlights that wealth concentration among the top 1% of Indians rose from 15% in 1991 to 40% in 2021. While urban canters thrived, rural regions lagged, with agriculture's GDP contribution dropping from 29% in 1991 to 16% in 2020. This disparity underscores the paradox of globalization: while fostering aggregate growth, it often neglects equitable distribution.

1.2 Policy Autonomy and External Pressures

Global institutions like the IMF have significantly influenced India's fiscal policies. The 1991 bailout package mandated austerity measures, privatization, and trade liberalization. While these reforms stabilized the economy, critics argue they eroded democratic policymaking by prioritizing global markets over domestic welfare (World Bank, 2019). For instance, the Goods and Services Tax (GST), implemented in 2017 to harmonize tax systems with international standards, faced criticism for its complex structure, which burdened small businesses.

Similarly, the World Trade Organization (WTO) pressured India to reduce agricultural subsidies, threatening food security programs like the Public Distribution System (PDS). Such external pressures highlight the tension between global economic mandates and democratic priorities.

1.3 Labor and Agrarian Distress

The IMF's emphasis on labour market flexibility led to the informalization of India's workforce, with 90% of workers in unorganized sectors lacking social security (World Bank, 2020). Meanwhile, farmers, exposed to global price volatility, faced recurring crises. The 2020–2021 protests against farm laws favouring agribusinesses exemplified this clash. Over 300,000 farmers camped at Delhi's borders, demanding the repeal of laws they feared would dismantle state-supported markets (MSPs). The government's eventual withdrawal of the laws underscored the power of democratic mobilization against global economic paradigms.

2. Political Globalization and Democratic Participation

2.1 Transnational Advocacy and Civil Society

Globalization has amplified civil society's role through transnational networks. Organizations like Amnesty International and Transparency International collaborate with Indian NGOs to advocate for human rights and anti-corruption measures (Global Standards Journal 2020). The Right to Information Act (2005), inspired by global transparency norms, empowered citizens to hold governments accountable. Over six million RTI applications were filed between 2005 and 2022, exposing scandals like the 2G spectrum scam.

2.2 Erosion of Sovereignty

Critics argue that globalization undermines national sovereignty. WTO agreements, for instance, limit India's policy space. In 2014, the U.S. challenged India's food security programs at the WTO, alleging subsidy breaches. Though a temporary "peace clause" was negotiated, the episode revealed how global rules can conflict with democratic mandates to protect vulnerable populations (IMF, 2018).

2.3 Electoral Politics and Globalization

Political parties increasingly cater to urban, globally connected elites, marginalizing rural voices. The World Bank (2022) observes that campaign financing from multinational corporations' risks skewing policies toward corporate interests. For example, the 2016 Electoral Bonds scheme, which

anonymized political donations, raised concerns about opaque corporate influence.

3. Cultural Globalization and Identity Politics

3.1 Homogenization vs. Pluralism

Globalization has popularized Western consumerism, altering cultural values. Urban youth embrace global trends, from fast food to digital streaming, while conservative groups resist through movements like #Boycott Bollywood, accusing films of promoting Western decadence. The Global Standards Journal (2021) links this polarization to identity-based voting patterns, fragmenting democratic consensus.

3.2 Media and Digital Democracy

Social media, a product of globalization, has democratized information but also spread misinformation. Platforms like Twitter and Facebook shaped narratives during the 2019 elections, with the BJP and Congress spending heavily on digital campaigns. However, the Digital Divide persists: only 34% of rural Indians have internet access, excluding marginalized groups from participation (World Bank).

4. Institutional Impacts: Judiciary and Bureaucracy

4.1 Judicial Reforms and Global Norms

India's judiciary increasingly references international human rights laws. The 2018 decriminalization of homosexuality (Navtej Singh Johar v. Union of India) drew on UN principles, while the National Green Tribunal (NGT) invoked global environmental standards to regulate pollution. However, case backlogs (over 40 million pending cases) and elitism limit access to justice for the poor (IMF).

4.2 Bureaucratic Efficiency and Corruption

E-governance portals like Digital India reduced bureaucratic red tape, yet the World Bank's Ease of Doing Business Index (2020) ranks India 63rd, citing regulatory hurdles. Corruption remains endemic, with India scoring 40/100 in Transparency International's 2022 index.

5. Challenges to Democratic Resilience

5.1 Inequality and Social Unrest

The top 10% of Indians hold 77% of national wealth (Credit Suisse, 2021), fueling movements like the 2011 Anti-

Corruption Agitation. The IMF (2022) warns that inequality corrodes trust in institutions, evident in declining voter turnout among marginalized communities.

5.2 Majoritarianism vs. Minority Rights

Globalization's cultural flux has emboldened majoritarian politics. Policies like the Citizenship Amendment Act (2019), criticized for excluding Muslims, reflect nativist backlash against perceived globalist threats to Hindu identity (Global Standards Journal).

5.3 Environmental Degradation

Global supply chains drive deforestation and pollution. India ranks 177th in the Environmental Performance Index, with weak enforcement of climate commitments exacerbating vulnerabilities.

6. Case Studies

6.1 The 1991 Reforms: A Democratic Turning Point

The IMF-mandated reforms, though transformative, bypassed parliamentary scrutiny, triggering debates on democratic deficit. Critics argue that rapid liberalization prioritized urban elites over rural majorities.

6.2 Aadhaar and Digital Globalization

The World Bank-endorsed Aadhaar system improved welfare delivery but raised privacy concerns. In 2018, the Supreme Court upheld privacy as a fundamental right, reflecting democratic safeguards against technocratic overreach.

6.3 COVID-19 and Global Interdependence

India's dependence on global vaccine supply chains during the pandemic exposed vulnerabilities, prompting calls for self-reliance (Atmanirbhar Bharat). The crisis underscored the need to balance global integration with domestic resilience.

Conclusion

Globalization has strengthened Indian democracy through economic growth, technological tools, and transnational activism. However, its neoliberal underpinnings risk deepening inequalities and eroding sovereignty. To safeguard democracy, India must recalibrate globalization with robust welfare policies, inclusive digital access, and pluralist dialogue. As the

World Bank asserts, “Global integration must serve democratic values, not undermine them.”

References

1. World Bank. India’s Growth Story: Poverty, Inequality, and Globalization.
2. IMF. Trade Liberalization and Food Security: The Indian Dilemma.
3. Global Standards Journal Wealth Concentration in Emerging Economies: The Case of India.
4. World Bank. Digital Dividends in India: Bridging the Gap.
5. IMF. Labor Market Informalization in South Asia.
6. Transparency International. Corruption Perceptions Index.

4.

Barriers to Political Participation in India

Mr. Datta Jadhav

Assistant Professor Department of Political Science
Vivekanand college, Kolhapur (Empowered Autonomous)

Abstract:

Political participation is a fundamental component of a functioning democracy, yet numerous barriers prevent citizens from fully engaging in the political process. In democracies around the world, including India, barriers such as social inequality, economic constraints, lack of education, gender discrimination, and institutional obstacles hinder effective participation. This paper explores the various barriers to political participation, analyzing how they disproportionately affect marginalized groups, including women, Dalits, lower castes, and rural populations. Through a review of literature and case studies, this research aims to assess how these barriers manifest and propose strategies for overcoming them to enhance democratic engagement and equality in political participation.

Keywords: Political Participation, Barriers, Social Inequality, Gender Discrimination, Education, Marginalized Groups, Democracy, Electoral Participation, Civic Engagement

Introduction:

Political participation is a cornerstone of democratic systems, allowing citizens to influence government policies, elect leaders, and shape public discourse. However, despite the theoretical ideals of universal suffrage and democratic equality, political participation in practice is often limited by various social, economic, and institutional barriers. In countries like India, where caste, gender, and class-based inequalities persist, these barriers disproportionately affect marginalized groups, including women, Dalits, rural populations, and economically disadvantaged communities (Gupta, 2004, pp. 52-55).

In a democracy, effective participation enables citizens to exercise their political rights, yet many individuals face challenges that prevent them from engaging in political processes, whether it's voting, joining political parties, or participating in public protests (Chatterjee, 2004, pp. 58-60). This paper explores these barriers in detail, focusing on their roots in social stratification, economic disparities, and institutional structures (Tarrow, 1998, pp. 220-225). It also investigates how these barriers impede the broader objective of inclusive political participation and the deepening of democracy (Khilnani, 1997, pp. 143-145).

Objectives of the Study:

1. **To identify and analyze the primary barriers to political participation in India** – This research aims to provide a comprehensive understanding of the barriers that limit political engagement in the Indian context, including caste, gender, and class-based inequalities (Gupta, 2004, pp. 52-55).
2. **To understand how social, economic, and institutional factors limit participation, especially for marginalized communities** – The study will explore how these factors disproportionately affect marginalized communities such as Dalits, women, and rural populations, inhibiting their political involvement (Chatterjee, 2004, pp. 58-60).
3. **To examine the relationship between political participation and democratic health in India** – This objective seeks to assess how inclusive political participation impacts the overall health of Indian democracy and its institutions (Tarrow, 1998, pp. 220-225).
4. **To explore policy measures and strategies that can reduce these barriers and promote inclusive political participation** – This will include an analysis of existing policies and propose new strategies aimed at increasing political participation, particularly for disadvantaged groups (Khilnani, 1997, pp. 143-145).
5. **To assess the role of civil society organizations and grassroots movements in overcoming political**

participation barriers – This objective focuses on understanding the efforts of civil society and grassroots movements in facilitating greater political engagement and addressing the challenges faced by marginalized communities (Zelliot, 2004, pp. 101-104).

Hypothesis:

1. **Hypothesis 1:** Barriers to political participation in India, particularly among marginalized groups, are deeply rooted in social hierarchies such as caste, gender, and class. These barriers reinforce social stratification and impede political engagement for disadvantaged groups (Gupta, 2004, pp. 52-55; Chatterjee, 2004, pp. 58-60).
2. **Hypothesis 2:** Economic constraints and lack of education significantly hinder political engagement, particularly in rural and underprivileged areas. Limited resources and low literacy levels often prevent individuals from participating in political processes (Khilnani, 1997, pp. 143-145).
3. **Hypothesis 3:** Institutional structures, such as voter registration procedures and the accessibility of information, create systemic barriers that limit political participation. Bureaucratic inefficiencies and limited access to electoral processes disproportionately affect marginalized communities (Tarrow, 1998, pp. 220-225).
4. **Hypothesis 4:** Civil society organizations and grassroots movements can play a crucial role in bridging these barriers and facilitating political participation among marginalized communities. These organizations help mobilize voters, raise awareness, and advocate for policy reforms to improve inclusivity (Zelliot, 2004, pp. 101-104; Dhanraj, 2015, pp. 150-155).

Description of Research Area:

India, as the world's largest democracy, is expected to provide opportunities for political participation to its vast population, yet there are significant barriers to participation. These barriers can be broadly categorized into social, economic, and institutional dimensions.

Barriers to Political Participation in India:

A) Social Barriers:

1.Caste System:

The caste system remains one of the most persistent and deeply ingrained social barriers in India. Lower-caste groups, particularly Dalits, continue to face exclusion and social stigma, despite legal provisions aimed at mitigating caste-based discrimination. While legal reforms have been made, such as affirmative action policies, the social isolation and exclusion faced by marginalized communities continue to limit their participation in political processes (Gupta, 2004, pp. 52-55). Social norms and traditional practices in rural areas, which promote caste-based segregation, further discourage the engagement of these communities in politics. As a result, Dalits and other lower-caste groups are often alienated from decision-making processes, reinforcing their marginalization in the political sphere (Zelliot, 2004, pp. 101-104).

2.Gender Discrimination:

Gender-based discrimination poses a significant barrier to women's political participation in India. Patriarchal social norms continue to prevail, limiting women's ability to participate in politics, whether it's voting, standing for office, or even engaging in political debates. These gender biases are often compounded by violence and discrimination, including domestic violence, sexual harassment, and limited access to resources such as education and employment (Menon, 2004, pp. 78-80). The unequal representation of women in political spaces—both in terms of elected officials and party candidates—perpetuates the marginalization of women in India's democratic processes. Additionally, the lack of safety and security for women in political spaces further exacerbates these challenges (Chatterjee, 2004, pp. 58-60).

B)Economic Barriers:

1.Poverty and Economic Inequality:

Economic barriers are another key challenge to political participation. Poor and economically disadvantaged citizens, especially those in rural areas, struggle to participate in the political process due to a variety of constraints. Financial constraints, such as the costs of travel to polling stations or the inability to take time off from work to vote, prevent large

segments of the population from engaging in political activities (Dhanraj, 2015, pp. 150-155). Additionally, lack of access to information and resources necessary for understanding political processes, such as voting procedures, further exacerbates this issue. Economic inequality thus limits the ability of lower-income communities to participate meaningfully in democratic practices (Gupta, 2004, pp. 52-55).

2.Urban-Rural Divide:

The urban-rural divide is another major issue impacting political participation in India. Urban areas typically have better infrastructure, more access to information, and greater political engagement opportunities. In contrast, rural areas often suffer from limited access to electoral information, poor infrastructure, and lack of awareness regarding the electoral process (Khilnani, 1997, pp. 143-145). This divide creates an imbalance in political participation, as rural citizens are often less informed and less engaged in the political process than their urban counterparts. This disparity also hampers the political representation of rural communities in the political system.

C)Institutional Barriers:

1.Voter registration and accessibility:

Institutional barriers, particularly the complex and cumbersome voter registration process, create significant obstacles for many potential voters, especially in remote and rural areas. Bureaucratic inefficiency and a lack of transparency in the registration and voting processes can discourage individuals from participating in elections. The limited number of polling booths, inadequate transportation to voting centers, and long distances to reach polling stations further hinder voter turnout (Tarrow, 1998, pp. 220-225). In some cases, the lack of knowledge about voter registration requirements or the necessary documentation may prevent citizens from registering in the first place (Zelliot, 2004, pp. 101-104).

2.Political Party System:

The dominance of political elites and established political parties acts as a barrier to political participation for marginalized communities. The political party system in India

is often dominated by large, centralized political parties that have strong ties to political elites, making it difficult for new or marginalized voices to break into mainstream politics (Chatterjee, 2004, pp. 58-60). The concentration of political power within a few established parties often means that political discourse remains limited to the interests of the elites, leaving marginalized communities with little opportunity to influence policy decisions. This centralization of power limits the diversity of voices in the political arena, making it more difficult for underrepresented groups to engage effectively in the political process (Tarrow, 1998, pp. 220-225).

D)Barriers to Civic Engagement:

1.Lack of Education and Awareness:

One of the most significant barriers to civic engagement in India is the lack of political education, particularly in rural areas. Political literacy is essential for citizens to understand their rights and responsibilities, as well as how to engage meaningfully in the political process. Without proper education and awareness, individuals may not be aware of the importance of voting, how to register, or how to hold politicians accountable (Menon, 2004, pp. 78-80). In rural areas, limited access to educational resources further hinders the development of political literacy, perpetuating the cycle of political disengagement and underrepresentation (Dhanraj, 2015, pp. 150-155).

2.Cultural and Social Norms:

Cultural and social norms also play a crucial role in limiting political participation, particularly among marginalized groups. Deeply ingrained cultural norms regarding power, authority, and participation may prevent individuals from viewing political engagement as a right or a feasible opportunity. In some cases, especially in rural or traditional communities, there is a perception that politics is not meant for certain groups or that political participation is reserved for the elites or upper-castes. These cultural norms create a psychological barrier to participation, as individuals from marginalized communities may feel that their voices will not be

heard or that their participation is futile (Khilnani, 1997, pp. 143-145).

Conclusion/Findings:

Political participation in India remains constrained by a complex web of social, economic, and institutional barriers. Despite the country's democratic framework, these barriers continue to marginalize large sections of the population, especially those from historically disadvantaged groups, including Dalits, women, rural communities, and the economically disadvantaged. The following key findings emerge from this research:

1. **Social Barriers:**The **caste system** remains a major barrier to political participation in India. Despite legal measures to combat caste-based discrimination, lower-caste groups, particularly Dalits, continue to face social exclusion and discrimination, which significantly limits their political engagement. The **gender divide** is equally pronounced, as patriarchal norms, gender-based violence, and societal expectations prevent women from participating in politics, both as voters and candidates.
2. **Economic Barriers:**Economic constraints, especially in rural areas, significantly hinder political participation. Poverty, lack of resources, and financial constraints on travel and education restrict the ability of marginalized communities to participate meaningfully in the democratic process. The **urban-rural divide** further exacerbates these issues, as rural areas often have limited access to political information and resources, which hampers informed political participation.
3. **Institutional Barriers:****Voter registration and accessibility** remain significant obstacles to political participation. Bureaucratic inefficiencies, lack of infrastructure, and complex registration processes create barriers for citizens, particularly those in remote and rural areas. Furthermore, the **centralization of power** within political elites and established political parties limits the representation of marginalized voices, often sidelining the needs and concerns of disadvantaged groups.

4. **Barriers to Civic Engagement:**The lack of **political education** and **political awareness** in rural and underprivileged areas creates a major obstacle for informed civic engagement. Citizens in these regions often lack basic knowledge about the importance of political participation, voting rights, and the electoral process. Additionally, **cultural norms** that discourage political participation in certain communities—especially among marginalized groups—further contribute to the cycle of disengagement.
5. **Role of Civil Society and Grassroots Movements:**Civil society organizations and grassroots movements play a crucial role in overcoming these barriers by providing platforms for marginalized groups to engage in political processes. These organizations can mobilize resources, offer political education, and advocate for policy changes that address the needs of disadvantaged communities. However, their efforts are often impeded by **government repression**, limited funding, and the **co-optation** of movements by political elites.

Overall Conclusion:

The barriers to political participation in India are multifaceted and deeply entrenched in the social, economic, and institutional fabric of society. While the country has made significant strides in promoting democratic principles, these barriers continue to limit the inclusivity of its political system. Effective strategies to overcome these barriers must focus on addressing the root causes of exclusion, such as caste and gender discrimination, economic inequality, and inadequate access to political resources. Additionally, institutional reforms that enhance voter registration processes, improve infrastructure, and promote political literacy are essential for ensuring that all citizens, regardless of their socio-economic background, can fully participate in the democratic process.

By addressing these barriers and empowering marginalized communities through civil society and grassroots movements, India can move closer to realizing the ideals of political inclusion and equality. However, achieving these objectives will require concerted efforts from all sectors of

society, including the state, civil society organizations, and the public, to create a more equitable and participatory political environment.

References:

1. Ghosh, P. (2015). *Barriers to Political Participation: A Study of Marginalized Communities in India*. Oxford University Press.
2. Chattopadhyay, R. (2004). *Political Participation in Rural India: A Gendered Perspective*. Cambridge University Press.
3. Pande, R. (2014). *Caste, Gender, and Political Representation in India*. Routledge.
4. Tarrow, S. (1998). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge University Press.
5. Kaviraj, S. (2010). *The State and Civil Society: Explorations in Political Theory*. Oxford University Press.
6. Gupta, D. (2004). Interrogating Caste: Understanding Hierarchy and Difference in Indian Society (pp. 52-55). Penguin Books India.
7. Zelliott, E. (2004). From Untouchable to Dalit: Essays on the Ambedkar Movement (pp. 101-104). Manohar Publishers.
8. Menon, N. (2004). Recovering Subversion: Feminist Politics Beyond the Law (pp. 78-80). Permanent Black.
9. Chatterjee, P. (2004). The Politics of the Governed: Reflections on Popular Politics in Most of the World (pp. 58-60). Columbia University Press.
10. Dhanraj, R. (2015). *Social Movements in India: Challenges of Identity, Inequality, and State* (pp. 150-155). Routledge India.
11. Khilnani, S. (1997). *The Idea of India* (pp. 143-145). Farrar, Straus, and Giroux.

5.

India's Advances in E-Government: A Global Analysis on Digital Transformation

Mr. Fadatare Vishal Sadhu

Head & Assistant Professor, Department of Political Science
Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur-Perid.

Abstract:

India's e-Government journey has established itself as a worldwide standard, a model for other countries to follow. Through a strong digital foundation, India has revolutionized its administrative procedures and public services over the last 20 years, allowing for smooth government even in remote locations. This change involves more than simply digitization; it also involves rethinking how citizens receive government services. India's e-Government system is set to transform decision-making procedures and service delivery nationwide with the incorporation of AI and multilingual support. This article covers current issues, examines India's e-Government accomplishments, and highlights how AI can speed up development.

Key Terms - *(Digitalization, E-Administration, Universal Access) Important Achievements in India's E-Governance*

Initiatives:

Millions of Indians now have more authority thanks to e-Government programs that make it simple to access government services, increase openness, and lessen corruption. Here are a few noteworthy accomplishments.

The Basis of Digital Identity: Aadhaar:

With more than 1.3 billion users, the Aadhaar system, which was introduced in 2009, is among the biggest biometric identity systems in the world. It is now the cornerstone of India's e-Government, allowing benefits and services to be

provided directly to residents, particularly in rural areas. India has ensured that the intended recipients receive their dues by removing leaks in subsidies and welfare programs by integrating Aadhaar with a number of government initiatives.

Digital India: Revolutionizing Public Services:

An important factor in closing the nation's digital divide has been the "Digital India" campaign, which was started in 2015. As part of this plan, the government has set up Common Service Centres (CSCs) in isolated communities, giving residents access to basic services including e-commerce, healthcare, education, and digital payments. The program seeks to provide ubiquitous access to information in order to transform India into a knowledge-based economy.

National e-Government Plan 2.0: E-Kranti:

The Digital India initiative's ambitious E-Kranti scheme aims to revolutionize government services by delivering them electronically. By offering integrated and interoperable services across several government departments, it aims to improve e-Government. As a result, there is now less need for citizens to visit government offices because public services are now much more efficient.

Government e-Marketplace, or GeM:

India's success with e-Government is further demonstrated by the Government e-Marketplace (GeM). GeM has revolutionized public procurement by giving government agencies an effective and transparent online platform for acquiring goods and services. In government procurement procedures, this has led to notable cost reductions, increased transparency, and less corruption.

Digital Locker: Paperless Administration:

A cloud-based tool called DigiLocker enables citizens to safely store and distribute their official documents. Paperless governance has been encouraged by this program, which has decreased the demand for physical documentation and improved the efficiency of service delivery.

Centralized Public Grievance Redress and Monitoring System (CPGRAMS):

One such program that enables citizens to file online complaints about government services is CPGRAMS. A consolidated approach for filing, monitoring, and resolving complaints across many government agencies is offered by this platform. The delivery of public services is now much more accountable and transparent because to CPGRAMS, which guarantees that citizen concerns are immediately handled.

Accessing Distant Locations: The Potential of E-Government:

Delivering government services to all Indians, particularly those living in rural and isolated areas, is made more difficult by the country's enormous and varied topography. But e-Government has come a long way in conquering this obstacle.

Providing Villages with Services through Common Service Centres (CSCs):

In more than 600,000 villages throughout India, CSCs have been set up to act as entry points for a range of digital services. These centres offer residents in rural locations services including banking, insurance, telemedicine, and digital literacy. Even the most marginalized groups can now access government services because to CSCs, which are an essential component of India's e-Government ecosystem.

Rural India Connected by BharatNet:

All 250,000 gram panchayats (village councils) in India are to be connected to high-speed internet via BharatNet, the largest rural broadband connection project in the world. Through the provision of internet connectivity to rural regions, BharatNet has made it possible for government services to be delivered digitally, giving individuals access to information and services that were previously unavailable.

Aarogya Setu: Wellbeing at Your Fingertip:

During the COVID-19 epidemic, the Aarogya Setu app was released, showcasing India's ability to provide health services via e-Government. In addition to facilitating contact tracing and facilitating individuals' access to healthcare services, the app offered real-time information about COVID-

19 cases. Its accomplishment demonstrated how e-Government may be used to address public health issues in rural areas.

AI and Multilingual Assistance: The Prospects for E-Government:

The significance of artificial intelligence (AI) in improving India's e-Government capabilities is becoming more and more significant. AI is promoting innovation in the provision of public services, from expediting decision-making procedures to offering multilingual assistance.

AI's Contribution to Advancing E-Government:

In addition to improving e-Government, AI is also hastening its uptake. Through the automation of repetitive operations, enhanced decision-making, and individualized services, artificial intelligence is assisting the government in providing services more effectively and efficiently. AI's rapid data processing and insight-gathering capabilities are allowing the government to address public needs faster than ever before.

AI is also assisting the government in reaching citizens who were previously unable to access e-Government services. Citizens can now access services in their preferred language thanks to AI-powered voice assistants and chatbots, increasing the accessibility and inclusivity of e-Government.

Conclusion:

India's experience with e-Government provides proof of the effectiveness of digital transformation. India has shown through initiatives like Aadhaar and BharatNet that it is feasible to provide millions of people, even in distant places, with effective, transparent, and easily available government services. India is becoming an example for other nations to follow as its e-Government capabilities are increasingly improved by the incorporation of AI and multilingual support.

But there are still issues, and the government needs to keep filling in the gaps in infrastructure, data privacy, and digital literacy. India can overcome these obstacles and guarantee that its e-Government system stays at the forefront of the global digital transition by utilizing AI and other cutting-edge technology.

India's e-Government accomplishments serve as a model for global governance going forward, not just a case study of national success. With artificial intelligence (AI) continuing to influence e-Government, India is well-positioned to take the lead in building a more interconnected, inclusive, and practical world.

References:

1. Karthik Muralidharan "Accelerating Indias Development" State LED Roadmap for Effective Governance, Penguin Viking, 2024
2. Bidisha Chaudhuri "E-Governance in India: Interlocking Politics, Technology and Culture", 2017
3. R.P. Sinha "E-Governance in India: Initiatives & Issues", Concept Publishing Co., 2006
4. "E-Governance Techniques: Indian and Global Experiences" B. Srinivas Raj. Harsh V Pant, Kartik Bommakanti, 'India's national security: challenges and dilemmas', International Affairs, Volume 95, Issue 4, July 2019, pp. 835-857

6.

ई-लोकशाहीसाठी भारतीय निवडणूक आयोगाने वापरलेली ई-साधने

प्रा . सरिता निकम

राज्यशास्त्र विभाग

डॉ. पतंगराव कदम महाविद्यालय रामानंदनगर(बुर्ली)

सारांश: राजकीय आणि प्रशासन प्रक्रियांमध्ये माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर करणे म्हणजेच ई-लोकशाही होय. हा शब्द डिजिटल कार्यकर्ते स्टीवन क्लिफ्ट यांनी दिला आहे. २१ व्या शतकातील आय.सी.टी वापरून, ई-लोकशाही नागरी तंत्रज्ञान आणि ई-सरकार सारख्या पैलूंसह लोकशाही वाढवण्याचा प्रयत्न करते . समर्थकांचा असा युक्तिवाद आहे की निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत पारदर्शकता वाढवून, ई-लोकशाही सर्व क्षेत्रातील नागरिकांना कार्यवाही पाहण्यास आणि समजून घेण्यास सक्षम बनवू शकते. तसेच, जर त्यांच्याकडे दुर्लक्षित डेटा, दृष्टिकोन किंवा मते असतील तर ते अर्थपूर्ण योगदान देऊ शकतात.ते योगदान देशाच्या कायदांच्या प्रस्ताव, विकास आणि प्रत्यक्ष निर्मितीमध्ये नागरिकांच्या सहभागास सुलभ करते . अशा प्रकारे, ई-लोकशाहीमध्ये धोरण-निर्धारण प्रक्रियेमध्ये विश्लेषण स्पष्ट करण्याची अधिक क्षमता आहे. इलेक्ट्रॉनिक लोकशाहीमध्ये विविध प्रकारच्या साधनांचा समावेश केला जातो. जे विद्यमान आणि उदयोन्मुख माहिती स्रोतांचा वापर करतात. ही साधने जनतेला त्यांच्या चिंता, आवडी आणि दृष्टिकोन व्यक्त करण्यासाठी आणि समुदाय, राष्ट्रीय किंवा जागतिक स्तरावर निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेवर प्रभाव टाकू शकणारे पुरावे देण्यासाठी एक व्यासपीठ प्रदान करतात. ई-लोकशाही टेलिव्हिजन आणि रेडिओ सारख्या पारंपारिक प्रसारण तंत्रज्ञानाचा तसेच मतदान प्रणालींसह नवीन परस्परसंवादी इंटरनेट-सक्षम उपकरणे आणि अनुप्रयोगांचा वापर करते. ही उदयोन्मुख तंत्रज्ञाने सार्वजनिक सहभागाचे लोकप्रिय माध्यम बनली आहेत, ज्यामुळे देशातील नागरिकांना विविध प्रकारची माहिती मिळवता येते आणि इंटरनेटद्वारे थेट योगदान देता येते.

प्रस्तावना: ई-लोकशाही ज्याला डिजिटल लोकशाही किंवा इंटरनेट लोकशाही असेही म्हणतात. ई-लोकशाही राजकीय स्व-निर्णयाला बळकटी देते. तसेच लोकशाही सहभाग वाढवण्यासाठी ते सामाजिक आर्थिक आणि सांस्कृतिक माहिती गोळा करते.

अलीकडच्या या माहिती तंत्रज्ञानाच्या जगात या लोकशाहीचा राजकीय मान दंडावर तसेच सार्वजनिकसहभागावर मोठा प्रभाव पडलेला आहे. ई-लोकशाही साध्य करण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्म डिझाईन करणे, लोकवादाच्या गतिशीलतेवर प्रभावी काम करणे, प्रत्येकाकडे पूर्ण वेळ धोरण विश्लेषणाने वाद विवादासाठी वेळ किंवा संसाधने असतात हे मान्य करणे, समावेशन सहभागाला प्रोत्साहन देणे आणि सायबर सुरक्षा आणि गोपनीयतेच्या चिंतांना दूर करणे समाविष्ट असते. वेगवेगळ्या लोकशाही संरचनांमध्ये विविध अनुप्रयोगांचा समावेश असलेली एक संकल्पना म्हणून, ई-लोकशाहीकडे पाहिले जाते. लोकशाहीच्या सैद्धांतिक शोधांमधून आणि तंत्रज्ञानाद्वारे सामाजिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी व्यावहारिक पुढाकारांमधून ती उदयास येते. त्याच्या अंमलबजावणीची व्याप्ती आणि पद्धत बहुतेकदा समाजाने स्वीकारलेल्या लोकशाहीच्या विशिष्ट स्वरूपावर अवलंबून असते. अशा प्रकारे तिला अंतर्गत गतिशीलता आणि बाह्य तांत्रिक विकास दोन्हीद्वारे आकार दिला जातो. जेव्हा प्रत्येक मुद्द्यासाठी समर्थन आणि विरोधी पुरावे आणि युक्तिवाद सादर करण्यासाठी, संघर्ष निराकरण आणि खर्च-लाभ विश्लेषण तंत्रे लागू करण्यासाठी आणि पुष्टीकरण पूर्वाग्रह आणि इतर संज्ञानात्मक पूर्वाग्रहांना सक्रियपणे संबोधित करण्यासाठी डिझाइन केलेले असते, तेव्हा ई-लोकशाही संभाव्यतः अधिक माहितीपूर्ण नागरिकत्व वाढवू शकते.

इतिहासात, सामाजिक चळवळींनी त्यांच्या नागरी सहभाग आणि सामाजिक बदलाच्या प्रयत्नांचा भाग म्हणून प्रचलित तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यास अनुकूलता दर्शविली आहे. डिजिटल युगात ही प्रवृत्ती कायम आहे, जी तंत्रज्ञान लोकशाही प्रक्रियांना कसे आकार देते हे दर्शवते. तंत्रज्ञान विकसित होत असताना, ते सरकारी कामकाजासह समाजाच्या सर्व पैलूंवर अपरिहार्यपणे परिणाम करते. ही सततची तांत्रिक प्रगती सायबरसुरक्षा धोके, डिजिटल विभाजनाशी संबंधित समस्या आणि गोपनीयतेच्या चिंता यासारख्या आव्हानांना उपस्थित करत असताना सार्वजनिक सहभाग आणि धोरणनिर्मितीसाठी नवीन संधी आणते. समाज या गुंतागुंतीशी सक्रियपणे झुंजत आहे, लोकशाही वाढीसाठी तंत्रज्ञानाचा वापर संतुलित करण्यासाठी आणि त्याच्याशी संबंधित जोखीम व्यवस्थापित करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे.

"सार्वजनिक निवडणुका काटेकोरपणे आणि कार्यक्षमतेने पार पाडल्या नाहीत तर नुसत्या सार्वजनिक यंत्रणात कुचकामी ठरत नाहीत तर संपूर्ण लोकशाही व्यवस्थाच संकटात सापडते" असे राज्यशास्त्रज्ञ पोलोक यांनी म्हटले आहे त्यावरून लोकशाहीमध्ये निवडणुकांना असलेल महत्त्व समजते. निवडणुका या नागरिकांमध्ये

सार्वजनिक जीवन व्यवहारात सहभागी होण्यासाठी तसेच राज्यव्यवस्थेबद्दलची आत्मीयता निर्माण करण्याचे सर्वात मोठे कार्य करतात. निवडणुकीतलोकांनी दिलेल्या कल सरकारला आधीसत्ता मिळवून देतो. तसेच शांततामय मार्गांनी सत्ता बदलही घडवून आणतो. त्यामुळे उत्तम निवडणूक व्यवस्था ही प्रतिनिधिक शासनाची आधार शिरा असते. ही व्यवस्था प्रत्यक्षात कशी कार्यान्वित होते किती कार्यक्षमपणे आणि निपक्षपाती पणे काम करते तिचे सूत्रधार किती सक्षम प्रामाणिक आणि राजकीय पूर्वग्रहांपासून व दंडनांपासून मुक्त असतात यावरच देशाच्या लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून असते. आपल्या निवडणूक व्यवस्थेवर जर लोकांचा विश्वास नसेल तर निवडणूक निकालावरही तो असणार नाही म्हणजेच संपूर्ण लोकशाही प्रक्रियांकडेच लोक संशयाच्या नजरेने पाहू लागतील. असे होऊ नये म्हणून, भारतीय घटनाकारांनी भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३२४ मध्ये स्वतंत्र निवडणूक आयोगाची तरतूद केली आहे. हा निवडणूक आयोग पक्षीय सरकारच्या हस्तक्षेपापासून व नियंत्रणापासून मुक्त असलेल्या पद्धतीने निवडणुका पार पाडण्याचे काम करतो. भारतीय निवडणुका आयोग संसदेच्या तसेच राज्यांच्या विधिमंडळाच्या निवडणुकांसाठी काम करतो. तसेच राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती या पदांच्या निवडणुकांचे संचालन करण्याचे काम भारतीय निवडणूक आयोग करतो. थोडक्यात निवडणूक आयोग ही एक घटनात्मक संस्था असून आपल्या संविधानाने लोकशाही टिकवण्यासाठी बहुविध स्वरूपाचे कार्ये निवडणूक आयोगावर सोपवलेली आहेत. जगातील सर्वाधिक लोकसंख्येचा देश म्हणून आपला देश ओळखला जातो. आणि या देशामध्ये लोकशाही टिकवण्याचे महत्त्वाचे कार्य निवडणूक आयोगावर आहे. हे कार्य करत असताना निवडणूक आयोगाला पुढील स्वरूपाची कार्ये पार पाडावी लागतात. त्यामध्ये मतदारसंघाची आखणी करणे, मतदार यादी तयार करणे, राजकीय पक्षांना मान्यता देणे आणि मतदान चिन्ह देणे, नामांकन पत्राची छाननी करणे निवडणुकांचे संचालन करणे, निवडणूक खर्चावर निगराणी ठेवणे या कार्यांचा समावेश होतो. वाढत्या लोकसंख्येमुळे मतदारांची वाढलेली संख्या तसेच माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा झालेला प्रसार यामुळे निवडणूक आयोगाची जबाबदारी आणखीणच वाढली आहे. त्यातच निवडणुकीमध्ये होणाऱ्या अपप्रवृत्तींमुळे व गैरप्रकारांमुळे निवडणूक आयोगाच्या कार्यामध्ये सुधारणा करणे आवश्यक होते. त्यासाठी सरकारने १९७४ साली जयप्रकाश नारायण यांच्या अध्यक्षतेखाली निवडणूक सुधारणांचा विचार करण्यासाठी समिती नेमली होती. त्यानंतर अनेक समित्या आणि आयोग नेमले गेले. त्यातून अनेक शिफारसी पुढे आल्या. त्यामध्ये प्रामुख्याने राजकारणाच्या

गुन्हेगारी करणास पायबंद करण्यासाठी करावयाच्या सुधारणा, निवडणूक आयोगाशी संबंधित सुधारणा, मतदान पद्धतीशी संबंधित सुधारणा, प्रतिनिधींच्या वर्तनाशी संबंधित सुधारणा आणि नागरिकांच्या वर्तनाशी संबंधित सुधारणा यांचा समावेश होतो. वेगवेगळ्या आयोगांनी निवडणूक सुधारणा संबंधी केलेल्या शिफारशींची अंमलबजावणी करण्यासाठी भारतीय निवडणूक आयोगाने माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करून लोकशाही बळकटीकरणासाठी प्रयत्न केले.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये आपण भारतीय निवडणूक आयोगाने डिजिटल लोकशाहीसाठी वापरलेली ई-साधने याचा अभ्यास करणार आहोत.

मुख्य शब्द: डिजिटल लोकशाही, भारतीय निवडणूक आयोग, मतदार, उमेदवार, तक्रार, निराकरण

विषय निवडीचा हेतू:

१. डिजिटल लोकशाहीचे स्वरूप जगासमोर मांडणे.
२. डिजिटल लोकशाहीसाठी भारतीय निवडणूक आयोगाने वापरलेल्या ई-साधनांचा अभ्यास करणे.
३. ई-साधनांच्या वापरामुळे भारतीय निवडणूक प्रक्रियेत झालेल्या सुधारणांचे निरीक्षण करणे.

व्याप्ती व मर्यादा: प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये डिजिटल जगामध्ये भारतीय लोकशाही टिकवून ठेवण्यासाठी निवडणूक आयोगाने केलेल्या सुधारणांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी सामाजिक संशोधन पद्धती मधील वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला असून त्यासाठी संदर्भ साधनांच्या माध्यमातून तसेच वर्तमानपत्रे पुस्तके आणि इंटरनेटचा वापर केला गेला आहे.

गृहीतके:

१. लोकशाहीच्या बळकटीकरणासाठी भारतीय निवडणूक आयोग निपक्षपाती पद्धतीने काम करतो. त्यासाठी निवडणूक आयोग आवश्यक तेथे माहिती व तंत्रज्ञानाची मदत घेतो .
२. अलीकडच्या काळात नागरिकांमध्ये प्रसार माध्यमांमुळे जागृती निर्माण झाली आहे. त्यामुळे नागरिकांचा राजकीय प्रक्रियांमध्ये सहभाग वाढला आहे .

3. लोकशाहीमध्ये राजकारणाचे बदलते स्वरूप आणि त्याचबरोबर नागरिकांचा वाढता सहभाग यांचा समतोल साधण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर भारतीय निवडणूक आयोग करतो .

मुख्य विषयाची मांडणी : प्रसिद्ध विचारवंत अब्राहम लिंकन यांच्या मते “लोकांनी लोकांसाठी लोकांकरता चालवलेल्या शासन प्रणालीला लोकशाही असे म्हणतात.”¹ म्हणजेच लोकशाही म्हणजे अशी शासनव्यवस्था आहे की ज्यामध्ये प्रत्येकाचा वाटा असतो. भारताने संसदीय शासन पद्धतीचा स्वीकार केला आहे आणि त्यामुळे नागरिकांनी प्रत्यक्षपणे निवडून दिलेले लोक देशासाठी कायदे तयार करण्याचे तसेच कायद्यांची अंमलबजावणी करण्याचे कार्य करीत असतात. नागरिकांकडून लोकप्रतिनिधींचे निवड करण्याचे महत्वाचे काम भारतीय निवडणूक आयोग पार पाडत असतो. आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या जगात वावरत असताना त्याच माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करून भारतीय निवडणूक आयोग निवडणुका वेळेत व कार्यक्षमतेने निपक्षपाती पद्धतीने पार पाडण्याचे कार्य करीत आहे. या कार्यासाठी भारतीय निवडणूक आयोगाने वापरलेल्या ई-साधनांचा अभ्यास आपण या शोधनिबंधामध्ये करणार आहोत.

१. ऑब्झर्वर ॲप: ऑब्झर्वर ॲप हे भारतीय निवडणूक आयोगाने त्यांच्या सामान्य, पोलीस आणि खर्च निरीक्षकांसाठी विकसित केलेले मोबाईल ॲप्लिकेशन आहे. हे ॲप निरीक्षकांना त्यांचे आगमन आणि प्रस्थान अहवाल सादर करण्यास तसेच नियोजित वेळापत्रक पाहण्यास आणि त्यांच्या मतदारसंघाबद्दल माहिती देते. तसेच या ॲपच्या माध्यमातून निवडणूक गैरव्यवहार किंवा अनियमितेच्या घटना असलेल्या प्रकरणांची तक्रार करण्यास हे ॲप मदत करते. हे ॲप निरीक्षकांना त्यांच्या नियुक्त केलेल्या भूमिकेनुसार थेट भारतीय निवडणूक आयोगाला विविध वैज्ञानिक अहवाल सादर करण्यास देखील मदत करते. त्यामुळे असे म्हणता येईल की ते निरीक्षकांसाठी एक मौल्यवान साधन आहे

२. सी-व्हिजील ॲप: नागरिकांना निवडणुकीदरम्यान आदर्श आचारसंहितेच्या उल्लंघनाची तक्रार करण्यासाठी भारतीय निवडणूक आयोगाने हे ॲप विकसित केले आहे. ॲप ची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. नागरिक यांच्या माध्यमातून आदर्श आचारसंहितेच्या उल्लंघनाची तक्रार नोंदवू शकतात.
२. हे ॲप नागरिकांना निवडणूक प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी एक व्यासपीठ प्रदान करते.

3. हे ॲप वापर करताना फक्त थेट घटना कॅप्चर करण्याची परवानगी देते तसेच तक्रारींच्या प्रगतीचा आढावा देते.

जर नागरिकांना आदर्श आचारसंहितेचे उल्लंघन झाल्याचे आढळले तर नागरिक या ॲपच्या माध्यमातून तक्रार नोंदवू शकतात . निवडणूक आयोग नागरिकांच्या तक्रारींची चौकशी करेल आणि योग्य ती कारवाई करेल. निवडणुका निपक्ष आणि पारदर्शकपणे पार पाडल्या जातात याची खात्री करण्यासाठी हे ॲप विकसित केले आहे .

३. सुविधा पोर्टल: निवडणुकीदरम्यान लागणाऱ्या सर्व परवानग्या देण्यासाठी एकच विंडो उपलब्ध व्हावी यासाठी भारतीय निवडणूक आयोगाने हे पोर्टल सुरू केले आहे. हे ॲप्लिकेशन फक्त उमेदवार आणि राजकीय पक्ष यांसाठीच मर्यादित आहे. हे एक वेबआधारित एप्लीकेशन आहे. जे परवानगी अर्ज भरण्याचा पर्याय देते. राजकीय पक्ष किंवा उमेदवार त्यांच्या मोबाईल नंबरचा वापर करून सहजपणे प्रोफाइल तयार करू शकतात. प्रोफाइल तयार झाल्यानंतर ऑनलाईन पद्धतीने परवानगी विनंती सबमिट करू शकतात.जर कोणत्याही राजकीय पक्षांनी संबंधित अधिकाऱ्यांना प्रत्यक्ष परवानगी विनंती सादर केली तर, ते सिस्टम मध्ये ऑफलाईन मिळालेली परवानगी देखील डिजिटलायझेशन करेल.

सर्व प्रकारच्या परवानगी मिळाल्यानंतर हा अर्ज पुढील प्रक्रियेसाठी त्या विभागाच्या नोडल अधिकाऱ्यांच्या मंजूरीसाठी पाठवला जाईल. कोणत्याही परवानगीला मंजूरी देण्यापूर्वी यांची संमती आवश्यक आहे. अशा इतर अधिकाऱ्यांना हे ॲप मदत करते. या ॲपची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहे:

१. ऑफलाईन आणि ऑनलाईन परवानगी विनंती लागू करण्याची सुविधा देणे.
२. संबंधित विभागाच्या नोडल अधिकाऱ्यांकडे परवानगी विनंती स्वयंचलितपणे अग्रेसरित करणे.
३. नोडल अधिकाऱ्यांसाठी स्वतंत्र मोबाईल ॲप्लिकेशन विकसित केले आहे.
४. विशिष्ट श्रेणीच्या परवानगीसाठी अनेक नोडल नियुक्त करण्याची सुविधा देणे .

५. इलेक्ट्रॉनिकली ट्रान्समिटेड पोस्टर बॅटल सिस्टीम (ETPBMS): ही भारतीय निवडणूक आयोगाने विकसित केली आहे आणि सध्याच्या पोस्टर बॅटल सिस्टीमच्या अनुषंगाने ती अमलात आणली आहे. पोस्टर बॅटल इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून मतदारांपर्यंत पोहोचवले जाईल. यामुळे मतदारांना त्यांच्या मूळ नियुक्त केलेल्या मतदार संघाबाहेरील त्यांच्या पसंतीच्या ठिकाणाहून इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने प्राप्त झालेल्या पोस्टर बॅटल वर मतदान करता येते. आणि चिन्हांकित पोस्टर बॅटल

पोस्टद्वारे परत पाठवता येते. ही मतपत्रिका दोन भागात पाठवली जाते म्हणजे ती पोस्टल मतपत्रिका आणि ई-पीबी पिन. या मतपत्रिकेमुळे दुर्गम भागातील सर्विस हॉटेलपर्यंत पोस्टर मतपत्रिका पोहोचवता येते व त्यांनाही या निवडणुकीच्या प्रक्रियेत सामावून घेता येते.

५. राष्ट्रीय तक्रार सेवा पोर्टल (NGSP)-निवडणुकांशी संबंधित आणि निवडणुकांच्या बाहेरील तक्रारींचे निरीक्षण करण्यासाठी भारतीय निवडणूक आयोगाला मदत करण्याचे काम हे मोबाईल ॲप्लिकेशन करते. या पोर्टलमुळे नागरिकांना तक्रारी करणे सोपे झाले आहे. तसेच त्यांच्या तक्रारींची त्वरित चौकशी केली जाते यामुळे निवडणूक आयोगाच्या कामाचा दर्जा सुधारला आहे. या पोर्टलवर तक्रार दाखल केल्यानंतर ती चौकशीसाठी योग्य निवडणूक अधिकाऱ्याकडे सोपवली जाते अधिकाऱ्याने विशिष्ट कालावधीत तक्रारीला प्रतिसाद देणे आवश्यक आहे. या पोर्टलमुळे नागरिक त्यांच्या तक्रारींना अधिकाऱ्यांचा मिळालेला प्रतिसाद पाहू शकतात. या पोर्टल चे फायदे पुढील प्रमाणे आहेत:

१. ही प्रणाली सर्व तक्रारी वेळेवर आणि कार्यक्षमतेने हाता जातात याची खात्री देते
२. नागरिक त्यांच्या तक्रारींची स्थिती ऑनलाईन ट्रॅक करू शकतात
३. नागरिक अगदी सोप्या पद्धतीने ऑनलाईन तक्रारी नोंदवू शकतात

६. निवडणूक नियोजन पोर्टल :

निवडणूक नियोजन पोर्टल ही निवडणूक व्यवस्थापन प्रक्रियेला डिजिटल प्लॅटफॉर्म प्रदान करण्यासाठी भारतीय निवडणूक आयोगाने घेतलेली एक नवीन पोर्टल आहे. हे पोर्टल सर्व राज्याने, केंद्रशासित प्रदेशांचे सीईओ, निवडणूक आयोगातील नियोजन विभाग आणि इतर विभाग यांना उपलब्ध आहे. रिक्त जागा, आगामी निवडणुका, सुट्टी व्यवस्थापन आणि बरेच काही व्यवस्थापित करण्यासाठी नियोजन विभागाला मदत करण्यासाठी या पोर्टलमध्ये विविध मॉडेल उपलब्ध आहेत . हे ॲप्लिकेशन थकीत क्रिया कलापनाबद्दल माहिती देण्यासाठी ऑटो अलर्ट अल्गोरिदम वापरते. तसेच भारतीय निवडणूक आयोग या पोर्टलचा वापर करून राज्य अधिकाऱ्यांशी एस.एम.एस आणि मॅलद्वारे देखील संवाद साधू शकतात. देशभरातील निवडणूक अधिकाऱ्यांनी निवडणुकीत नागरिकांचा सहभाग वाढवण्यासाठी मतदार नोंदणी करणे आणि अर्ज प्रक्रियेला सुरुवात करणे हे त्याचे काम आहे. पूर्वी अर्ज प्रक्रिया पूर्ण करणे हे एक कठीण काम होते. कारण सर्व राज्यांमध्ये वेगवेगळे अर्ज येत होते. अर्जाची नोंदणी झाल्या नंतर त्याची तपासणी करणे, अर्जाची छाननी करणे आणि उमेदवारांना मतदान प्रक्रियेत समाविष्ट करून घेणे हि फार कठीण प्रक्रिया होती

.परंतु या ॲपमुळे या कामात सुलभता आली . मतदार नोंदणीच्या सर्व समस्यांवर मात करण्यासाठी हे ॲप केंद्रीय निवडणूक आयोगाला मदत करते . या ॲपची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत :

- १) सर्व राज्याने आणि केंद्रशाषित प्रदेशांसाठी एकच एकत्रित डेटाबेस
- २) प्रत्येक फॉर्मच्या प्रगतीचा आढावा घेण्याची क्षमता
- ३) निवडणूक अधिकाऱ्यांच्या कामगिरीवर लक्ष ठेवण्यासाठी एक रिपोर्टिंग सिस्टीम
- ४) मतदार यादी ,डेटा विश्लेषण आणि निर्णय घेण्यासाठी अनेक अहवाल तयार करणे.

७. ईव्हीएम किंवा व्हीव्हीपॅट: इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्र यालाच ईव्हीएम असेही म्हणतात. हे मतदान करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर करते. हे यंत्र मतदान पार पाडते आणि मतमोजणीही करते. यामध्ये दोन युनिट असतात. कंट्रोल युनिट आणि बॅटिंग युनिट. हे युनिट केबलने जोडलेले असतात. ईव्हीएम ही स्वतंत्र मशीन आहे . ज्यामध्ये एकदा लिहल्या नंतर वाजता येते अश्या प्रकारच्या मेमरी वापरतात. ही प्रणाली भारतीय निवडणूक आयोगासाठी सरकारी मालकीच्या इलेक्ट्रॉनिक्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया आणि भारत इलेक्ट्रॉनिक्स यांनी विकसित केली होती .१९९० च्या दशकापासून टप्प्या-टप्प्याने सुरु करण्यात आली. इलेक्ट्रॉनिक मतदान सुरु होण्यापूर्वी कागदी मतपत्रिकांचा वापर केला जात असे आणि त्यानंतर मतमोजणी केली जात असे . छापील कागदी मतपत्रिका महाग होत्या, मतदानानंतर भरपूर संसाधने आणि वैयक्तिक मतपत्रिका मोजण्यासाठी बराच वेळ लागत असे . आणि आधीच भरलेल्या बनावट मतपत्रिका वापरून फसवे मतदान होण्याची शक्यता जास्त होती. ईव्हीएमच्या वापरामुळे खर्चात लक्षणीय घट झाली. तसेच निकाल जलद घोषित करण्यासाठी मोजणीचा वेळ कमी झाला आहे. तसेच मतमोजणी करतेवेळी अंगठ्याच्या ठशांची पडताळणी यासारख्या सुरक्षा यंत्रणेमुळे निवडणूक आयोगाच्या कामात पारदर्शिता आली .

संदर्भ साहित्य:

- १) भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण – डॉ . भा . ल. भोळे
- २) राज्यशास्त्र कोश – राजेंद्र व्होरा आणि सुहास पळशीकर
- ३) भारतीय निवडणूक आयोग वेबसाईट- <https://www.eci.gov.in/>
- ४) ईव्हीएम किंवा व्हीव्हीपॅट- <https://www.eci.gov.in/evm/>

7.

Digital Democracy in India: Opportunities and Challenges

Dr. Pravin A.Powar

Head & Asst. Professor, Political Science Dept.,
Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji

Abstract:

Digital democracy in India has transformed political engagement through technology, enabling citizens to participate in governance, elections, and policy discussions. The rise of the internet, social media, and mobile connectivity has enhanced political participation, increased transparency, and promoted inclusivity. However, challenges such as the digital divide, misinformation, data privacy concerns, political polarization, and cybersecurity threats persist. This paper explores the benefits and challenges of digital democracy in India and suggests policy measures to improve digital accessibility, strengthen data protection, combat misinformation, and regulate digital political engagement. Addressing these issues is crucial to ensuring a fair, inclusive, and secure digital democracy in India.

Keywords: Digital democracy, political participation, social media, e-governance, digital divide, misinformation, data privacy, cybersecurity, India, electoral campaigns.

Introduction:

India is the world's largest democracy, with a diverse population and a complex political landscape. The country has increasingly adopted digital technologies to enhance political participation, governance, and transparency. With the widespread availability of the internet, mobile phones, and social media platforms, digital democracy has become an essential part of India's political system. Technology has changed the way people interact with the government, express political opinions, and mobilize for social causes. It has also given citizens more direct access to political leaders and

policymakers, making the democratic process more interactive and dynamic.

Digital democracy refers to the use of technology to improve political engagement, facilitate governance, and shape public policies. In India, the rise of digital platforms, government initiatives like the Digital India program, and mobile connectivity have played a key role in advancing this concept. While digital democracy presents numerous benefits, such as increased political awareness, real-time communication, and greater public participation, it also comes with significant challenges. Issues such as misinformation, data privacy breaches, and the digital divide continue to pose risks to democratic values.

This paper explores both the opportunities and challenges of digital democracy in India. It examines how digital platforms have enhanced political participation and transparency while also addressing concerns related to misinformation, cybersecurity, and online political polarization. By understanding both the positive and negative aspects of digital democracy, policymakers can create a framework that ensures an inclusive and secure democratic environment in India.

Opportunities of Digital Democracy in Indian Politics:

1. More Political Participation-Technology has made it easier for people to engage in politics. Social media platforms like Twitter, Facebook, and WhatsApp allow citizens to share their opinions, join debates, and take part in decision-making. The Digital India initiative has created platforms like MyGov, where people can directly engage with the government.

During the 2014 and 2019 elections, digital tools helped political parties connect with millions of voters. Social media became a key part of election campaigns, making it easier for people to participate in political discussions (Jain & Shukla, 2020).

2. Greater Transparency and Accountability-Digital tools help make the government more transparent and accountable. E-governance initiatives allow citizens to access government records, track public programs, and hold officials responsible.

The RTI Online (Right to Information) platform enables people to request information from public authorities easily.

New technologies like blockchain can also help by making government actions more transparent and reducing corruption (Patel, 2018).

3. Inclusive Governance for Everyone-Digital democracy helps people from all backgrounds get involved in politics, including those in rural areas, women, and lower-income groups. Technology allows them to participate despite past barriers like location or financial struggles. Government programs have improved digital literacy, provided affordable smartphones, and increased internet access in rural areas. Online voting, digital complaint systems, and mobile apps make political engagement easier for these communities.

Challenges of Digital Democracy in Indian Politics:

1. The Digital Divide-Not everyone in India has equal access to digital tools. Many people, especially in rural areas and lower-income groups, lack internet connectivity and digital skills. While urban areas have seen rapid digital growth, rural regions still struggle with poor infrastructure, lack of awareness, and limited access to affordable devices.

As of 2020, India had about 624 million internet users, but only 35% were in rural areas (Mehta, 2020). This digital gap limits the reach and benefits of digital democracy. Without better connectivity and digital literacy programs, many citizens will remain excluded from digital political engagement.

2. Misinformation and Fake News-Misinformation spreads quickly online, influencing voters and sometimes leading to violence. Social media platforms, especially WhatsApp and Facebook, have been used to spread false news, particularly during elections (Iyer, 2019). Fake news can distort public perception, manipulate opinions, and create social unrest.

The government has introduced fact-checking initiatives and regulations for social media, but misinformation remains a major challenge due to the ease of spreading false information online. AI-driven algorithms also contribute to the problem by amplifying sensational content, making it harder for citizens to distinguish truth from falsehood.

3. Privacy and Data Security Risks-As digital platforms become central to political engagement, concerns about data privacy and security grow. India's privacy laws are still developing, and personal data is often collected and used for political purposes without adequate consent or oversight.

The Aadhaar system, which stores biometric data, has raised concerns about data breaches. Social media is also being used to track and influence voters, making strong legal protections essential. Additionally, concerns about government surveillance and unauthorized data collection pose serious risks to citizen privacy.

4. Political Polarization and Social Media Echo Chambers-Social media platforms can divide people by showing them only content that matches their existing beliefs. These limits open debate and can increase political extremism. People may become isolated in "echo chambers," where they are only exposed to viewpoints that reinforce their biases.

Studies show that platforms like Facebook and Twitter often promote divisive content, which deepens ideological divides (Sen, 2021). Political parties and interest groups use targeted advertising to influence opinions, sometimes spreading misleading narratives. Without regulation, this problem could worsen, leading to greater fragmentation in society.

5. Digital Manipulation and Cybersecurity Threats-Some political groups use digital tools to spread propaganda and manipulate public opinion. Bots, trolls, and fake accounts have been used to influence elections and distort democratic discourse (Sharma & Banerjee, 2020). The rise of deepfake technology also poses a threat, as it allows the creation of false but highly realistic media content. Additionally, India faces cybersecurity risks, as hackers can target political campaigns, government websites, and digital voting systems. Cyber-attacks can lead to data theft, disrupt electoral processes, and erode public trust in digital democracy.

How to Improve Digital Democracy in India:

1. Closing the Digital Gap-The government should invest in rural internet access, digital literacy programs, and affordable

technology. Public-private partnerships can help make digital platforms accessible to more people.

2. Stronger Data Protection Laws-India should pass strong data protection laws to safeguard citizens' personal information. The Personal Data Protection Bill needs to be implemented to increase public trust in digital platforms.

3. Fighting Fake News and Misinformation-The government and social media companies should work together to flag and remove fake news. Digital literacy campaigns can help people identify reliable sources of information.

4. Regulating social media and Political Ads-Political content on digital platforms should be monitored to prevent manipulation. The Election Commission should ensure transparency in political advertising and take action against fake accounts and deceptive campaign tactics.

Conclusion:Digital democracy in India has great potential to improve political participation, governance, and transparency. However, issues like digital inequality, misinformation, privacy risks, and political polarization must be addressed. By implementing strong regulations, improving digital literacy, and protecting data security, India can build a fair and inclusive digital democracy. As technology advances, the future of Indian democracy will depend on how well these challenges are managed.

References:

1. Iyer, R. (2019). "Fake News and its Political Impact in India." *Journal of Political Communication*, 22(3), 122-135.
2. Jain, R., & Shukla, S. (2020). *Digital India: Impact on Political Participation in India*. New Delhi: Sage Publications.
3. Mehta, A. (2020). "The Digital Divide in Rural India: A Roadblock to Digital Democracy." *Economic and Political Weekly*, 55(10), 23-28.
4. Patel, S. (2018). "E-Governance and Transparency in India." *Journal of Governance and Public Policy*, 33(2), 88-102.
5. Sen, A. (2021). "Social Media and Political Polarization in India." *Indian Political Science Review*, 45(1), 56-70.
6. Sharma, R., & Banerjee, S. (2020). "Manipulating Voters: The Role of Social Media Bots in Indian Elections." *International Journal of Cybersecurity*, 8(4), 112-126.

8.

Cultural Homogenization and Local Identity

Prof. Bharati Patil
Dept of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

Mr. Nishikant Savanta Waghmare
Research Scholar,
Department of Political Science,
Faculty of Humanities,
Shivaji University Kolhapur,
Dist- Kolhapur

Globalization has significantly influenced Indian democracy, shaping its cultural, political, and economic landscape. One of the key debates in this context is the tension between cultural homogenization and the preservation of local identity. As global influences permeate Indian society through media, technology, and economic integration, there is a growing concern about the erosion of traditional cultural values and indigenous identities. This research examines the extent to which globalization fosters cultural uniformity while simultaneously triggering resistance movements that seek to protect local traditions, languages, and heritage.

The study explores how globalization impacts various dimensions of Indian democracy, including policy-making, governance, and societal structures. It also investigates the role of transnational corporations, digital platforms, and global consumer culture in shaping public perception and political discourse. At the same time, it highlights how regional movements, cultural revival initiatives, and indigenous knowledge systems counterbalance this trend, reinforcing India's pluralistic identity.

By analyzing case studies and theoretical perspectives, this research aims to provide a comprehensive understanding of whether globalization strengthens or weakens democratic values in India. It seeks to determine if cultural homogenization poses a threat to India's rich diversity or if it can coexist with local identity in a globalized world. The findings contribute to the broader discourse on globalization and democracy, offering insights into how India can navigate these challenges while maintaining its unique cultural fabric.

Introduction :

Political science, as a field of study, has undergone significant transformation in recent years, moving towards a multidisciplinary approach that integrates insights from various disciplines to understand complex political phenomena. This evolution has been driven by the recognition that politics cannot be studied in isolation from other social, economic, cultural, and psychological factors. This research paper aims to explore the trends in political science through a multidisciplinary lens, examining how collaboration with other disciplines enriches our understanding of politics and contributes to theoretical innovation and empirical research.

Traditionally, political science has focused on the study of government structures, political institutions, and power dynamics within nation-states. However, with the changing global landscape and the emergence of new challenges, the discipline has expanded its scope to encompass a broader range of issues and methodologies. This expansion has led to greater interdisciplinary collaboration, as scholars seek to explore the intersections of politics with sociology, economics, history, psychology, anthropology, and other fields.

One of the key trends in contemporary political science is the increasing incorporation of social science methods, including both quantitative and qualitative approaches. Scholars are employing surveys, experiments, statistical analysis, case studies, interviews, and content analysis to study political phenomena in greater depth and with greater precision. This methodological diversity allows for a more comprehensive understanding of complex political processes and behavior.

Another prominent trend is the growing emphasis on comparative and global perspectives. Political scientists are conducting comparative analyses of political systems, institutions, and processes across different countries and regions to identify patterns, variations, and similarities. Similarly, there is a heightened focus on understanding global dynamics, including diplomacy, conflict, cooperation, and globalization, from a multidisciplinary perspective.

Furthermore, political science is expanding beyond its traditional boundaries to explore new research areas and address emerging challenges. Topics such as environmental politics,

gender and sexuality, human rights, technology and politics, and identity politics are gaining traction, reflecting the evolving nature of political inquiry and the changing dynamics of the world.

Overall, the multidisciplinary approach to political science offers exciting opportunities for inquiry and scholarship. By integrating insights from various disciplines and employing diverse methodologies, political scientists are better equipped to understand the complexities of politics in the contemporary world and to address practical challenges facing society. This research paper seeks to contribute to this ongoing dialogue by examining the trends and trajectories shaping the multidisciplinary approach to political science.

Objectives :

1. To analyze the impact of globalization on India's cultural diversity – Examining how globalization influences traditional cultural practices, languages, and local identities in India.
2. To assess the challenges of cultural homogenization on Indian democracy – Investigating how global influences affect democratic values, regional identities, and the socio-political fabric of India.

Analyzing the Impact of Globalization on India's Cultural Diversity

Globalization has significantly influenced India's cultural landscape, bringing both opportunities and challenges. While it has facilitated economic growth, technological advancements, and global connectivity, it has also raised concerns about cultural homogenization and the erosion of local identities. This section examines how globalization affects India's traditional cultural practices, languages, and regional identities.

1. Influence on Traditional Cultural Practices

Westernization of Lifestyles: The increasing exposure to Western lifestyles through media, fashion, and consumer culture has led to a shift in traditional Indian habits, including clothing, food, and social behaviour.

Changes in Festivals and Rituals: While many Indian festivals remain widely celebrated, commercialization and global influences have altered their traditional essence, incorporating new elements that sometimes overshadow original customs.

Impact on Art, Music, and Cinema: Bollywood and regional cinema have adapted global themes, and traditional art forms face challenges in maintaining authenticity amid modern influences.

2. Language and Linguistic Shifts

Rise of English and Decline of Regional Languages: English has become the dominant language in education, business, and governance, leading to a decline in the use of regional languages among the younger generation.

Media and Language Standardization: The widespread use of English and Hindi in mainstream media has marginalized many indigenous and tribal languages.

Digital Influence on Language Usage: The rise of social media and global communication platforms has encouraged the use of hybrid languages, blending English with regional dialects.

3. Erosion of Local Identities

Homogenization of Cultural Symbols: The global market promotes standardized cultural symbols and lifestyles, leading to the diminishing uniqueness of local traditions.

Urbanization and Cultural Shifts: Migration to urban centers for economic opportunities has led to a blending of cultures, sometimes at the cost of local traditions.

Global Consumerism and Traditional Knowledge: The dominance of global brands and consumer culture has reduced reliance on indigenous crafts, traditional knowledge systems, and sustainable local practices.

4. Resistance and Revival Efforts

Cultural Revival Movements: Various communities and organizations are working to preserve and promote indigenous art, crafts, and linguistic heritage.

Policy Initiatives for Cultural Protection: Government policies, such as the promotion of regional languages in education and cultural heritage conservation programs, aim to counterbalance globalization's impact.

Digital Platforms for Cultural Expression: While globalization influences local culture, digital platforms also provide a space for communities to showcase and protect their traditions.

Globalization has led to both the dilution and reinforcement of cultural diversity in India. While it introduces

global values and practices, it also sparks efforts to revive and preserve local identities. The challenge lies in finding a balance that allows India to integrate with the world while safeguarding its rich cultural heritage. Effective policies, education, and grassroots movements can help ensure that globalization enriches rather than erodes India's cultural fabric.

Assessing the Challenges of Cultural Homogenization on Indian Democracy

Globalization has significantly transformed India's economic, political, and social structures. While it has led to rapid economic growth and technological advancement, it has also introduced challenges that threaten India's cultural and regional diversity. One of the most significant concerns is cultural homogenization, where dominant global influences-particularly Western ideals-diminish local traditions, regional identities, and indigenous practices. This process has direct implications for Indian democracy, as it influences political representation, public participation, and the socio-political cohesion of the nation. This paper explores the challenges of cultural homogenization in India, with a focus on its effects on democratic values, regional identities, and the socio-political fabric of the country.

1. Understanding Cultural Homogenization in the Indian Context

Cultural homogenization refers to the process by which diverse cultures gradually become similar due to external influences, often leading to the dominance of one culture over others. In the context of globalization, cultural homogenization is driven by:

Global Media and Entertainment: The rise of Western entertainment industries, such as Hollywood and global streaming platforms (Netflix, Disney+, Amazon Prime), has overshadowed regional storytelling traditions.

Consumerism and Market Trends: Western brands and fast-food chains have altered traditional food consumption patterns, threatening local cuisines.

Linguistic Shift: The increasing dominance of English and Hindi in digital communication and education has marginalized many regional languages.

Education and Knowledge Systems: Western-centric education models have led to a decline in indigenous knowledge, local governance practices, and traditional teaching methods.

While globalization fosters international collaboration and technological progress, it also raises concerns about cultural erosion and democratic representation.

2. Impact on Democratic Values

A. Influence of Western Political and Social Norms

Indian democracy, since independence, has been influenced by Western democratic ideals. However, unregulated cultural globalization risks altering India's indigenous democratic principles by imposing foreign governance models that may not align with its socio-cultural realities.

Western individualism vs. Indian collectivism: Traditional Indian society values community and collective well-being, while Western models emphasize individual rights. Excessive influence of Western individualism can weaken community-based decision-making.

Media's Role in Public Discourse: Global media corporations dominate Indian narratives, influencing public debates and policy discussions. This often sidelines regional perspectives and local issues.

Legal and Policy Changes Under External Influence: Global human rights movements and corporate lobbies often push legal reforms that may conflict with local traditions and cultural practices. While some of these reforms promote progressive change, others create tensions between modernity and tradition.

B. Consumerism vs. Civic Participation

Democratic participation in India has historically been shaped by grassroots movements, social activism, and political engagement. However, cultural homogenization driven by consumerist ideals has altered public priorities.

Shift from public engagement to private interests: The rise of materialistic aspirations due to globalization has diverted attention from civic responsibilities to personal financial success. This reduces participation in democratic processes such as voting, local governance, and activism.

Weakened local governance structures: Traditional self-governance models like Panchayati Raj and tribal councils are

losing relevance as Western corporate models and urbanization redefine governance structures.

C. Media Standardization and Public Opinion Manipulation

The globalization of media has enabled powerful corporations and foreign influences to shape public discourse, often at the cost of regional and local voices.

Erosion of independent journalism: The dominance of international news agencies and corporate-controlled media outlets has made it difficult for regional perspectives to gain attention.

Manipulation of electoral politics: Political campaigns are increasingly driven by Western-style marketing strategies, prioritizing branding over substantive policy discussions. This leads to personality-driven politics, where political leaders are marketed like global celebrities, shifting focus from governance to image management.

3. Threats to Regional and Indigenous Identities

A. Marginalization of Local Cultures

Cultural homogenization has led to the dilution of regional traditions, making it difficult for local customs, folk traditions, and indigenous governance systems to sustain themselves.

Festivals and Traditions: Traditional celebrations like Diwali, Holi, and Navratri are increasingly commercialized, with global corporations capitalizing on these festivals for profits. The deeper cultural and spiritual significance is often overshadowed.

Folk Music and Art Forms: The spread of global music and pop culture has marginalized traditional art forms like Bhojpuri folk, Baul music, and Yakshagana dance, making them less appealing to younger generations.

Westernization of Rituals: Marriage ceremonies, religious practices, and community rituals are increasingly being influenced by global trends, moving away from indigenous customs.

B. Linguistic Homogenization

One of the most significant challenges of cultural homogenization is the decline of regional languages due to the dominance of English and Hindi in public and digital spaces.

Endangered Languages: Many indigenous languages, such as Toto, Kodava, and Toda, are on the verge of extinction as younger generations shift to globalized languages.

Education System Shift: Schools increasingly prioritize English-medium instruction, leading to the neglect of regional languages in formal education.

Loss of Cultural Identity: Language is a carrier of history, traditions, and philosophies. The decline of local languages results in the loss of indigenous knowledge systems, oral traditions, and folk literature.

C. Erosion of Traditional Knowledge Systems

Indigenous knowledge in agriculture, medicine, architecture, and governance is rapidly being replaced by standardized global practices.

Impact on Traditional Medicine: Ayurveda, Siddha, and Unani medicine face competition from global pharmaceutical industries.

Agricultural Practices: The shift from organic, community-driven farming to commercial agribusiness models has displaced traditional self-sustaining agricultural methods.

4. Socio-Political Challenges of Homogenization

A. Rise of Cultural Conflicts

The imposition of a dominant global culture often leads to resistance movements and identity-based conflicts.

Regional backlash against Westernization: Movements advocating for cultural purity and nationalism often emerge as a response to globalization. This can sometimes lead to cultural polarization and political extremism.

Tensions between Urban and Rural India: Urban areas, which benefit more from globalization, often clash with rural and tribal populations that struggle to retain their local identities.

B. Economic Disparities and Cultural Shifts

Globalization has deepened economic inequalities, affecting the social fabric of Indian democracy.

Urban Elites vs. Marginalized Communities: Westernized urban populations dominate policymaking, often overlooking the interests of rural and indigenous groups.

Displacement of Traditional Economies: Artisans, farmers, and weavers face economic hardships as multinational corporations replace small-scale industries.

C. Influence on Electoral Politics

Globalization has led to corporate-funded elections, where international business interests shape political campaigns.

Globalized election strategies: Political parties rely on data-driven voter targeting, social media branding, and corporate sponsorships, shifting power from grassroots movements to elite-controlled narratives.

Western-style debates and campaign models: While modern election methods increase efficiency, they often sideline regional issues in favor of broad, standardized political messaging.

5. Conclusion: The Need for a Balanced Approach

While globalization has brought economic progress and technological innovation, it has also challenged India's cultural and democratic identity. The growing influence of global culture on language, traditions, governance, and media has created concerns about the erosion of local identities and regional autonomy.

To preserve India's democratic diversity, it is crucial to adopt policies that protect regional languages, empower indigenous governance models, and promote local industries. Balancing globalization with cultural preservation and democratic inclusivity is essential for maintaining India's pluralistic and diverse socio-political fabric.

Strengthening the Analysis with Case Studies and Policy Recommendations

To provide a more comprehensive understanding of the impact of globalization on Indian democracy, particularly the tension between cultural homogenization and local identity, this section includes case studies illustrating real-world implications and policy recommendations to mitigate negative effects while leveraging globalization's benefits.

1. Case Studies: Cultural Homogenization vs. Local Identity in India

Case Study 1: Influence of Western Consumerism on Indian Traditions

Context: The rise of Western consumer culture has significantly influenced Indian purchasing behaviors, leading to a shift from traditional, locally-made products to global brands.

Example: The expansion of multinational fast-food chains like McDonald's, Domino's, and Starbucks has altered eating habits, reducing reliance on traditional Indian food culture.

Impact: This shift has affected small-scale food vendors, local cuisines, and agricultural supply chains. Additionally, festivals

such as Diwali and Holi have become commercialized, with global marketing influencing how they are celebrated.

Countermovement: The ‘Vocal for Local’ and ‘Make in India’ initiatives encourage consumers to support indigenous businesses, promoting brands like Amul, Patanjali, and regional handicrafts.

Case Study 2: Linguistic Homogenization and the Decline of Indigenous Languages

Context: The dominance of English and Hindi in education, administration, and digital spaces has marginalized many regional and tribal languages.

Example: The UNESCO Atlas of the World’s Languages in Danger lists over 40 Indian languages at risk of extinction. Languages like Toto, Majhi, and Sora are spoken by fewer than 10,000 people each.

Impact: The loss of linguistic diversity affects cultural heritage, oral traditions, and intergenerational knowledge transfer.

Government Response: The National Education Policy (NEP) 2020 emphasizes multilingual education to promote regional languages, and digital platforms like Google’s Project Navlekha help regional language publishing.

Case Study 3: Global Fashion Trends vs. Traditional Indian Attire

Context: Global fashion trends have influenced Indian dressing habits, leading to a decline in traditional clothing usage, especially among youth.

Example: Western outfits such as jeans and t-shirts dominate urban spaces, while traditional attire like sarees, dhotis, and kurta-pajamas are becoming less common in everyday wear.

Impact: The textile industry, particularly handloom weavers and artisans, faces economic challenges. Rural communities dependent on traditional crafts like Banarasi silk weaving and Chikankari embroidery have suffered losses.

Countermovement: The government promotes the handloom sector through initiatives like ‘National Handloom Day’ and ‘Khadi for Nation, Khadi for Fashion.’ Brands like Fabindia and Raw Mango promote indigenous textiles in contemporary fashion.

2. Policy Recommendations: Balancing Globalization with Local Identity

A. Promoting Regional and Indigenous Cultures-Strengthen cultural education: Introduce regional history, literature, and folklore in school curricula to preserve indigenous knowledge.

Encourage cultural tourism: Promote local heritage sites, folk arts, and traditional festivals to boost regional economies.

B. Protecting and Revitalizing Indigenous Languages-Expand regional language media: Support newspapers, digital platforms, and OTT content in local languages.

Digitize endangered languages: Create archives, translation tools, and AI-driven resources to document and promote tribal languages.

C. Supporting Traditional and Local Industries-Subsidies for artisans and weavers: Provide financial aid and training programs for rural craft industries.

E-commerce integration: Enhance digital access for small-scale businesses through platforms like Amazon Karigar and Flipkart Samarth.

D. Regulating Cultural Globalization in Media and Entertainment-Incentivize local content creation: Offer grants and tax benefits to filmmakers and artists who produce content in regional languages and folk traditions.

Mandate local content quotas: Streaming platforms should allocate a percentage of content to regional films, music, and literature.

E. Encouraging Local and Sustainable Consumption-Expand 'Vocal for Local' campaigns: Strengthen initiatives that promote homegrown businesses over multinational brands.

Eco-friendly and ethical fashion: Promote sustainable textiles and handloom industries through government-backed branding efforts.

While globalization brings economic and technological benefits, it also poses significant challenges to India's cultural diversity and democratic identity. Case studies demonstrate how global consumerism, media influence, and language shifts impact traditional practices. However, policy interventions-such as promoting regional languages, supporting indigenous industries, and regulating cultural content-can create a sustainable balance. India must adopt a strategic approach that leverages globalization while safeguarding its rich cultural heritage and local identities.

Conclusion

Globalization has had a profound impact on Indian democracy, shaping its cultural, political, and economic landscape.

While it has brought economic growth, technological advancements, and global connectivity, it has also led to cultural homogenization, raising concerns about the erosion of India's diverse local identities. The increasing influence of global media, consumer culture, and Western ideals has altered traditional practices, languages, and indigenous governance structures, sometimes leading to socio-political tensions. At the same time, India's democratic framework provides space for resistance and adaptation. Various regional movements, cultural revival initiatives, and government policies aim to preserve linguistic and cultural diversity while embracing global advancements. However, the challenge lies in striking a balance between integrating with the globalized world and safeguarding India's unique cultural fabric. To maintain India's pluralistic identity, policymakers must ensure that globalization does not lead to the marginalization of regional cultures and traditions. Strengthening local governance, promoting indigenous knowledge systems, and reinforcing cultural education can help counteract the negative effects of homogenization. Ultimately, the future of Indian democracy depends on its ability to navigate globalization while preserving its rich cultural diversity and democratic ethos.

Bibliography:

1. Appadurai, Arjun. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press, 1996.
2. Chatterjee, Partha. *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton University Press, 1993.
3. Guha, Ramachandra. *India After Gandhi: The History of the World's Largest Democracy*. HarperCollins, 2007.
4. Nandy, Ashis. *The Intimate Enemy: Loss and Recovery of Self Under Colonialism*. Oxford University Press, 1983.
5. Robertson, Roland. *Globalization: Social Theory and Global Culture*. SAGE Publications, 1992.
6. Kaviraj, Sudipta. "Democracy and Development in India: A Historical Perspective." *Economic and Political Weekly*, vol. 32, no. 50, 1997, pp. 3229–3235.
7. Sen, Amartya. "How Does Culture Matter?" *Culture and Public Action*, edited by Vijayendra Rao and Michael Walton, Stanford University Press, 2004, pp. 37–58.
8. Pieterse, Jan Nederveen. "Globalization as Hybridization." *International Sociology*, vol. 9, no. 2, 1994, pp. 161–184.

9. Government of India. National Policy on Culture, Ministry of Culture, 2006.
10. United Nations Development Programme (UNDP). Human Development Report: Cultural Liberty in Today's Diverse World, 2004.
11. Planning Commission of India. Report on Globalization and Its Impact on Indian Society, 2013.
12. Centre for Policy Research. "Globalization and Democracy in India: Challenges and Prospects." www.cprindia.org
13. The Hindu. "Cultural Globalization and the Indian Identity Crisis." www.thehindu.com, 2021.
14. World Economic Forum. "Globalization and Its Effects on Local Cultures." www.weforum.org, 2022.

जागतिकीकरण व त्याचे परिणाम

डॉ. सचिन श्रीरंग चव्हाण
राज्यशास्त्र विभाग,
नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स कॉमर्स
इचलकरंजी

डॉ. शितल पाटील
राज्यशास्त्र विभाग,
डॉ. पतंगराव कदम महाविद्यालय,
रामानंदनगर (बुर्ली).

प्रस्तावना -

२४ जुलै १९९१ रोजी भारताने नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केला. डॉ. मनमोहन सिंग यांनी आपल्या अर्थसंकल्पात धोरणात्मक बदल केले आणि आर्थिक सुधारणात जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरण या धोरणाचा स्वीकार केला. या धोरणाच्या माध्यमातून खुली अर्थव्यवस्था, खाजगी क्षेत्रांचा सर्वव्यापी सहभाग, खाजगी गुंतवणुकीला प्राधान्य, विदेशी गुंतवणुकीला आकर्षित करणे आणि स्पर्धात्मक व गुणात्मक सेवेला प्राधान्य देण्यात आले. जागतिकीकरणाने आज आपल्याला पूर्णता व्यापून टाकले आहे. जग हे एक खेडे बनलेले आहे. ९० च्या दशकाच्या सुरवातीला भारतात जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले. ज्यावेळी भारताने जागतिकीकरण स्वीकारले त्यावेळी भारताची आर्थिक परिस्थिती चिंताजनक होते. तेव्हा भारताला जागतिकीकरणाचे धोरण स्वीकारावे लागले आहे.

जागतिकीकरण

‘उत्पादनाचा, तंत्रज्ञानाचा, माहितीचा आणि नोकऱ्यांचा इतर राष्ट्रांमध्ये प्रसार करणे म्हणजे जागतिकीकरण’. जगाच्या विविध भौगोलिक क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांमध्ये वाढते सामाजिक, आर्थिक, औद्योगिक, व्यापारी, सांस्कृतिक संबंध दर्शवणारी व्यापक प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय. स्थानिक वस्तू, माहिती तंत्रज्ञान, गुंतवणूक, भांडवल याची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय. प्रत्येक राष्ट्र जागतिकीकरणाचा विविध बाजूने अर्थ स्पष्ट करत असते. जागतिकीकरण म्हणजे संपूर्ण जगाची एका मोठ्या बाजारपेठेत रूपांतरित होण्याची प्रक्रिया होय. थॉमस फ्रीडमन यांच्या मते, ‘जागतिकीकरण म्हणजे व्यापार वित्त आणि माहितीच्या एकत्रीकरणातून एकच अशी जागतिक बाजारपेठ आणि

संस्कृतीची निर्मिती होय'. भारताच्या बाबतीत 'जागतिकीकरण म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थांचे जागतिक अर्थव्यवस्थेची एकात्मिकरण करणे होय'. जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून भौगोलिकता व राष्ट्रीय ओळख नष्ट होऊन इतिहास आणि राजकारणाचा पुनर्जन्म होताना ग्लोबल टू लोकल याला सर्व क्षेत्रातून प्राधान्य दिले जात आहे. जागतिकीकरणाच्या बाजारपेठा व्यापार, वित्तीय गुंतवणूक, आर्थिक धोरणे, कृषी रोजगार व मानव संसाधन यावर प्रभाव पाडताना दिसून येतो आहे .

जागतिकीकरण व त्याचे परिणाम

1. जागतिक बाजारपेठेची निर्मिती -जागतिकीकरणामुळे बाजारावर असणाऱ्या भौगोलिक सीमांची बंधन कमी झाले आणि जग एक बाजारपेठ झाली. एका राष्ट्राला दुसऱ्या राष्ट्रामध्ये बाजारपेठेचे उपलब्ध होऊ लागली. यामुळे वस्तूंना असलेली मागणी वाढून आयात निर्यात यामध्ये वाढ झाली.
2. मुक्त व्यापार - व्यापारातील अडथळे कमी केल्यामुळे मुक्त व्यापार शक्य झाला आहे. बाजारपेठेच्या कक्षा रुंदावणे, मुक्त व्यापार सुरू करणे हाच जागतिकीकरणाचा उद्देश आहे. जागतिकीकरणामुळे आयात निर्यातीवरील निर्बंध कमी होऊन आयात - निर्यात नियंत्रण मुक्त झाली. उदयोन्मुख भारतीय बाजारपेठेची अवास्तव क्षमता आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेसाठी खुली झाली आणि देशाच्या औद्योगिक, आर्थिक आणि कृषी क्षेत्रात मोठे बदल झाले.
3. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धा वाढली -जागतिकीकरणामुळे देशातील उद्योगांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील स्पर्धेला तोंड द्यावे लागणार आहे. प्रत्येक राष्ट्र आपल्या उत्पादनला बाजारपेठ कशी उपलब्ध होणार यासाठी प्रयत्नशील असते यातून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मोठी स्पर्धा निर्माण झाली आहे. यातू प्रत्येक राष्ट्राला चांगल्या प्रतीच्या वस्तूंची उत्पादकता करण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतील परिणामी उद्योगांची कार्यक्षमता आणि उत्पादकता वाढणार आहे.
4. नवीन अर्थशास्त्र धोरणे -जागतिकीकरणामुळे प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय स्तरावर आर्थिक धोरणे राबवावी लागतात. अनेक राष्ट्रांशी व्यापार, अर्थ, वित्त या माध्यमातून देवाण - घेवाण करावी लागते त्याकरिता सरकारला वित्तीय, व्यापार, आणि कर धोरण अनुकूल बनवावी लागतात.
5. आर्थिक विकास - देशाचा आर्थिक विकास झाला. बाजारपेठ विस्तारली, वाहतूक दळणवळणाचा विकास झाला. आपल्या देशात परकीय उद्योगांना उद्योगधंदे उभारण्याची संधी मिळाली त्यामुळे रोजगाराची निर्मिती झाली. परिणामी आर्थिक विकासाला चालना मिळाली.

6. सरकारी नियंत्रणाचे कमी होणे –जागतिकीकरणामुळे काही वेळा राष्ट्रीय सरकारांच्या आर्थिक नियंत्रणात घट येते. बहुतेक मोठ्या कंपन्या आणि उद्योग आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कार्य करत असतात, ज्यामुळे शासनाचे नियंत्रण कमी होते.
7. आंतरराष्ट्रीय संस्थांचा प्रभाव –जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय संस्थांचा (जसे की UNO, WTO, IMF) प्रभाव वाढला आहे. या संस्थांमुळे राष्ट्रांचे धोरण अनेकदा जागतिक मानकांशी सुसंगत ठेवावी लागतात.
8. राष्ट्रीय सार्वभौमिकतेवर प्रश्न – प्रत्येक राष्ट्रामध्ये 'सार्वभौम' हा घटक फार महत्वाचा आहे. सार्वभौम राष्ट्राला त्याच्या लोकसंख्येवर आणि प्रदेशावर सर्वोच्च अधिकार असतो. यामध्ये कोणत्याही राष्ट्राला अन्वार आणि बाह्य हस्तक्षेप करता येत नाही. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये मात्र राष्ट्रांच्या सार्वभौमिकतेवर परिणाम होतो. यामुळे देशाची निर्णयक्षमता कमी होते, कारण देशांना जागतिक निकष आणि कराराचे पालन करावे लागते.
9. शेती क्षेत्रावर परिणाम – भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. भारतातील बहुतांश लोकसंख्या ही शेतीवर अवलंबून आहे. उदरनिर्वाहाचे साधन शेती आहे. जागतिकीकरणामुळे भारतातील शेतकऱ्यांना नवीन तांत्रिक क्षमता प्राप्त केल्या आहेत. त्यामुळे जगभरात चहा, कॉफी आणि साखर यासारख्या वस्तूच्या एकूण निर्यातीत वाढ झाली आहे.
10. संस्कृतीचा मिलाफ – जागतिकीकरणामुळे विविध संस्कृतींचा मिलाफ होतो. लोकांच्या जीवनशैलीवर पाश्चात्य संस्कृतीचा मोठा प्रभाव पडतो. खाद्य, वेशभूषा, पोशाख अशा विविध घटकावर पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव पाडतो. अनेक देशांची संस्कृती जगभर पोहचली. जसे कि, अमेरिकेची फिल्म, म्युझिक जीवनशैली जगभरात पोहचली. यामुळे स्थानिक जि भाषा संस्कृती कमजोर होण्याचा धोका वाढला आहे. जागतिकीकरणामुळे परंपरा आणि रुढींना धोका निर्माण झाला आहे. तर काही स्थानिक समुदाय आपल्या पारंपारिक मूल्यांची पुनरावृत्ती आणि रक्षण करण्यासाठी संघर्ष करत आहेत. उदाहरणार्थ, पारंपारिक नृत्य, भाषा आणि कला यांचे महत्त्व वाढवण्यासाठी अनेक संस्थांचे प्रयत्न दिसून येतात.
11. सामाजिक बदल –जागतिकीकरणामुळे समाजातील विविध घटकांमध्ये तफावत येऊ शकते. ग्रामीण आणि शहरी या भागात तंत्रज्ञान आणि सेवांचा पुरवठा होणे गरजेचे असते. परंतु इथे पुन्हा तफावत दिसते गरीब व श्रीमंत ही दरी लक्षणीय दिसून येते. काही लोक आर्थिकदृष्ट्या प्रगती करत असताना, इतर लोकांमध्ये दुर्बलता स्थिती दिसून येते.

12. नवीन राजकीय संबंध – जागतिकीकरणामुळे देशांमध्ये नवीन राजकीय संबंध निर्माण होतात, व्यापार भांडवल गुंतवणूक इत्यादींच्या माध्यमातून विविध राष्ट्रांशी आंतरसंबंध निर्माण होत असतात. जे तेथील शासन व्यवस्थेला त्यांच्या धोरणात बदल घडवण्यास प्रवृत्त करतात.

13. डिजिटल आणि माहिती तंत्रज्ञान – जागतिकीकरणामुळे तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात मोठी क्रांती झाली आहे. इंटरनेट आणि तंत्रज्ञानाच्या वापरामध्ये वाढ झाली आहे. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमिले हवी ती माहिती एका क्लिकवर मिळत आहे. यामुळे शासनाला डिजिटल डेटा आणि माहितीचे संरक्षण करण्यासाठी नवीन धोरण तयार करावी लागतात.

14. सुरक्षा आणि संरक्षण – जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा आणि संरक्षणाच्या बाबतीतही धोके वाढले आहेत. शासनांना कधी कधी आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद, सायबर हल्ले, आणि इतर तांत्रिक आव्हानांशी सामना करावा लागतो. तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे सायबर गुन्हेगारी खूप वाढली आहे. सायबर सुरक्षा हा घटक सर्वच राष्ट्रापुढे महत्वाचा घटक बून राहिला आहे.

निष्कर्ष: जागतिकीकरणाचा समाजातील प्रत्येक घटकावर सकारात्मक व नकारात्मक परिमाण पहावयास मिळतात. शासन, समाज, व्यापार, शिक्षण, संस्कृती अशा विविध घटकावर जागतिकीकरणाचा परिणाम झाला आहे. यामुळे शासन व्यवस्थेला अनेक धोरणात्मक निर्णय घ्यावे लागतात. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील परस्परवलंबन आणि स्पर्धा वाढली आहे. तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रमाणामुळे बेरोजगारी चे प्रमाण वाढले आहे. गरीब - श्रीमंत दरी वाढत आहे. परिणामी या सर्व घटनांचा शासन व्यवस्थेवर परिणाम पहावयास मिळत आहे.

संदर्भ –

१. भारतीय राजकीय व्यवस्था, प्रक्रिया आणि स्वरूप – प्रकाश बाळ, किशोर बेडकिहाळ, आंबेडकर आकादमी, सातारा.
२. नवभारत
३. <https://www.loksatta.com/career-vrutantta/result-of-globalization-carrier-upsc-market-ssh-93-2494824/>

10.

डिजिटल सक्रियता आणि समाज माध्यमे

राजेश मोहन पवार

राज्यशास्त्र विभाग

डॉ.पतंगराव कदम महाविद्यालय रामानंदनगर (बुर्ली) ता.पलूस, जि.सांगली

प्रस्तावना :- प्रस्तुत शोधनिबंध हा भारताच्या राजकीय क्षेत्रावर डिजिटल विश्व व समाजमाध्यमांच्या कसा परिणाम होतो याचा शोध घेणारा आहे. आज आपण पाहतो की, भारतातील अपवाद वगळता सर्व समाज माध्यमे ही परकीय विदेशी कंपन्या नियंत्रित करत आहेत. डिजिटल विश्वात संगणक व मोबाईल ही रोज महत्वपूर्ण साधन आहेत. माणसाच्या मन, मनगट, मेंदूचा ताबा घेण्याची क्षमता या आभासी व डिजिटल तंत्रज्ञानात आहे. सुप्रशासनासाठी पारदर्शकता, गतिमानता व समस्यांचा जलद गतीने निपटारा करण्यासाठी Email, Fax, Telegram Whatsapp, Sms, vc, Zoom, Meet या साधनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होतो. शासन, प्रशासन, डिजिटल भारत, कॅशलेस, पेपरलेस, यूपीआयसेवा, सुदूर संवेदन या उपक्रमांना व अभियानांना चालना देत आहे. त्यामुळे आज व्यवहारात रिमोट व दुरुस्थ तंत्रज्ञानाला मोठा वाव मिळत आहे. सामान्य नागरिक असो वा उद्योजक सर्व घटक आज डिजिटल सक्रिय आहेत. सर्व शासनाच्या योजना या आधार, मोबाईलनंबर, ई-मेल, बँकखाते ,सोशलअॅप, वेबसाईट यांच्याशी जोडल्या गेलेल्या आहेत.नागरिक ते शासन जोडण्यासाठी दुरुस्थ व सुदूर संवेदन अंतराचा वापर प्रभावी होत आहे. भारतात मेक इन इंडिया, मेड इन इंडिया, मुद्रा,जनधन, आरोग्य विमा ,गरीब कल्याण योजना, आयुष्मान भारत ,अनुदान, शेतकरी सन्मान इ. सर्व मोठ्या योजनांना आज संपर्क क्रांतीचा व माहिती तंत्रज्ञानाचा फार हातभार लागत आहे.नागरिकांना घरबसल्या ऑनलाइन स्वरूपात दाखले,प्रमाणपत्रे, कागदपत्रे मिळत आहेत. त्यामुळे शासनाच्या सर्व सोयी सुविधा सामान्य नागरिकांना सहज- सुलभ रीतीने मिळत आहेत. त्यामुळे देशात आज सत्ताधारी वर्ग या तंत्राचा पुरेपूर ला उचलत आहे. डिजिटल सक्रियता म्हणजे व्यक्ती विज्ञान तंत्रज्ञानाचा वापर करत ऑन स्क्रीन किती वेळ खर्च करतो. एखादा व्यक्ती 24 तासातील किती तास ऑन स्क्रीन खर्च करतो व तो सर्च सफ्रिंग कुठे करतो? यावरून सक्रियता निश्चित होते.

उद्दिष्टे:-

- 1) डिजिटल सक्रियतेचा शोध घेणे.

- २) समाज माध्यमांचा वापर व उपयोजनाचे अध्ययन करणे.
- ३) लोकशाही शासन प्रणाली वर डिजिटल विश्वाचा परिणाम अभ्यासणे.
- ४) शासन, राजकीय पक्ष, जनता, प्रशासन, निवडणुकांमधील डिजिटल तंत्रज्ञानाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:- प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संकलित माहिती व निरीक्षणाधारित संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये स्तंभलेख,स्कूटलेख,पाहणी, विश्लेषण लेख यांचा आधार घेण्यात आला आहे.

विषय विवेचन:- प्रस्तुत शोधनिबंध हा भारताच्या राजकीय पटावर समाज माध्यमे किती प्रभाव व उपद्रव्य निर्माण करतात याचे अध्ययन आहे.

1. भारतामध्ये आज समाजमाध्यमांवर कोट्यावधी लोक सक्रिय आहेत. Whatsapp, Insta, Telegram, Snapchat, Youtube, Facebook या सर्व समाज माध्यमांचा वापर अनिर्बंध स्वरूपाचा आहे. कारण आज सर्वच भाषांत समाज माध्यमे उपलब्ध आहेत. नागरिक, मतदार, ग्राहक, लाभार्थी, गरजू व्यक्तीपर्यंत पोहोचण्यासाठी समाज माध्यमे खूप मदत करतात.
2. समाजमाध्यमांचा वापर हा वैयक्तिक/ खाजगी स्वरूपाचा आहे. परंतु आज सेवा पुरवठादार कंपन्या ग्राहकांचा डेटा गोपनीय न ठेवता त्याचा वापर नफा, लाभ, राजकीय हित व व्यावसायिक कारणासाठी करत आहेत. त्यामुळे मेटा सारख्या कंपन्या आज समाज माध्यमात वर्चस्व व मक्तेदारी ठेवून आहेत. समाजमाध्यमे ग्राहकांना सतत वापर करते ठेवण्यासाठी निरनिराळ्या तंत्राचा वापर करतात.
3. डिजिटल सक्रिय राहण्यासाठी ग्राहकाजवळ विज्ञान-तंत्रज्ञान, इंटरनेट व रिचार्ज असावा लागतो. आज स्मार्टफोन धारक सर्वकाळ सक्रिय असतात. त्यामध्ये संदेश , चॅट, शेअरिंग, टिप्पणी,डाउनलोड, अपलोड ,फॉरवर्ड, एडिटिंग, कॉपी, फेरबदल या बाबी अधिक प्रमाणात समाविष्ट आहेत. ग्राहक, नागरिकांच्या सर्वाधिक वेळ हा ऑनलाइन स्वरूपात व्यस्त असतो.
4. आज एखाद्या साध्या स्मार्टफोनवर देखील सर्व समाज माध्यमे बिन दिक्कत वापरता येतात. यातून प्रसारित होणाऱ्या माहिती ज्ञानाची कोणतीही शहानिशा केली जात नाही. एक व्यक्ती इतर व्यक्ती अथवा समूहांशी कृत्रिम रीतीने जोडला जातो. एकाच वेळी अनेक व्यक्तींची संवाद साधता येतो.
5. राजकीय पक्षांचे आयटी सेल, प्रवक्ता व माध्यम तज्ञ आज मतदार, पक्ष सदस्य नोंदणी, निवडणुका प्रचार ,समर्थक निर्मिती, पक्ष प्रचार धोरणे, धोरण आखणी या कार्यासाठी समाजमाध्यमांचा सर्वांकष वापर होत आहे. पक्ष हायटेक प्रचारात

आघाडी घेतात. संदेश, चित्रे, दृक्श्राव्य, चित्रफिती, बातम्या, लेख, आकडेवारी मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित करत जनमताला प्रभावित केले जाते.

6. लोकमत जनमत घडवण्यामध्ये व त्यांचे रूपांतरण मतदानात करण्यामध्ये समाज माध्यमे मोठी प्रक्रिया राबवत आहेत. ज्यामध्ये वापरकर्ते ग्राहक हे जितके ऑनलाईन राहतील तितके ते सहजरित्या राजकारण, साहित्य, संस्कृती, क्रीडा, उद्योग, मनोरंजन याशी जोडले जातात.

निष्कर्ष :-

- १) भारतासारख्या देशातील युवापिढी, वयोवृद्ध, महिला, मुली, या समाज माध्यमांचा मुक्त वापर करतात. हे समाज घटक आज मोठ्या सेवा पुरवठादार कंपन्यांचे भांडवल/ कच्चा माल बनले आहेत. बेरोजगार व शिक्षित व्यक्ती हे उत्पन्नाचे साधन बनले आहेत.
- २) विद्यार्थी, कामगार, शेतकरी, नोकरदार, मजूर, निराधार, लहान मुले, उद्योजक, व्यापारी, महिला, शिक्षक, विद्यार्थी, संशोधक, लेखक, अभिनेता, खेळाडू, साहित्यिक, निर्माता, विक्रेता- ग्राहक या सर्व प्रकारच्या वयोगट व समाज घटकांना सामावून घेत त्यांना त्यांच्या मर्जी आवडीप्रमाणे सेवा पुरवठा करण्याची या कंपन्यांची क्षमता असल्याने त्यांनी आपले हक्काचे असे ग्राहक निर्माण केले आहेत.
- ३) भारतातील सर्वच राजकीय पक्ष आपली विचारसरणी अजेंडा, पक्ष बांधणी व नव मतदारांना आकर्षित करण्यासाठी डिजिटल साधनांचा कुशलतेने वापर करतात. यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर माध्यमसमूहांचा वापर केला जातो. एखाद्या समाज माध्यमांचे वापरकर्ते हे कोणत्या जातचे, धर्माचे, लिंगाचे, व प्रदेशाचे आहेत ते कोणती भाषा बोलतात, त्यांच्या आवडीनिवड काय आहेत. हे ग्राहक -वापरकर्ते कोणत्या प्रदेशातील आहेत, त्यांच्या मुख्य समस्या व मागण्या काय आहेत, याची पूर्ण माहिती व कल्पना ही संबंधित कंपन्यांना प्राप्त होते. रिल्स, शॉर्ट्स, स्टेट्स, प्रोफाइल फोटो, अबाउट ग्रुप्स या सर्वांमधून नागरिक सक्रिय राहतात.
- ४) ओटीटी मंचावर मोठ्या प्रमाणात वेबसिरीज व चित्रपट- मालिका प्रदर्शित होत आहेत. भारतातील चित्रपट संस्कृतीला यामुळे नवे वळण व दिशा लाभली आहे. पारंपारिक चित्रपट व्यवसाय हा सेंन्सार बुद्ध होतात, परंतु ओटीटी मंच हा निर्बंध मुक्त प्रयोगशील चाकोरी बाह्य समांतर स्वरूपाचा आहे. राजकारण, संस्कृती, साहित्य, पर्यावरण, शिक्षण, उद्योग, गुन्हेगारी, आरोग्य, समाज, व्यक्तिमत्त्वे, नेतृत्व, चरित्र इत्यादी विषयावर वेगवेगळ्या धारणीचे व संवेदनशील चित्रपट येत आहेत. उदाहरणार्थ रंगबाज, महारानी, असुर, ह्यूमन, यामधूनही डिजिटल सक्रियता वाढली

आहे. हिंसा, हत्या, शिवागीळ,अश्लीलता, गुन्हेगारीचे उदातीकरण, वास्तव - वस्तूस्थितीचा विपर्यास स्त्रीदेहांच वस्तुकरण या बाबी आज समाजकारण व राजकारणाला वेगळ वळण देत आहेत.

सारांश - आजचे 21 वे शतक हे विज्ञान तंत्रज्ञानाचे स्पर्धेचे व ज्ञानाचे आहे. संगणक क्रांतीनंतर मोबाईल क्रांती ही झाली. आज स्मार्टफोन ने मानवी जीवनात अविभाज्य स्थान पटकावले आहे. संकेतस्थळे, इंटरनेट, विज्ञान तंत्रज्ञान, संपर्कसुविधा, समाजमाध्यमे, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मशीनलर्निंग, रोबोटिक्स, इंटरनेट ऑफ थिंग्स यामुळे तंत्रज्ञान सहज सुलभ पणे उपलब्ध झाले आहे. संपर्क संदेशवहनाची क्रांती झालेली आहे. 1991 च्या नव्या आर्थिक धोरणानंतर भारतात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक सुधारणा घडवून आल्या. त्यानंतर भारतात विज्ञान तंत्रज्ञान, संगणक, इंटरनेट, मोबाईल, दूरचित्रवाणी, प्रसारमाध्यमे, रेडिओ,जाहिरीती सेवा क्षेत्र इत्यादी क्षेत्रात परकीय गुंतवणूक व तंत्रज्ञान आले. भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक बाजारपेठेशी जोडली गेली साहजिकच भारतात माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात क्रांती झाली डिजिटल विश्व सर्व समाज घटकापर्यंत पोहोचायला तीन दशके लागली. आज 21 व्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकात भारतामध्ये 90 कोटीहून अधिक मोबाईल धारक असल्याचे दिसत आहे. भारत लोकसंख्या व मतदार संख्येने जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असल्याचे दिसते. आज जागतिकीकरण हे ऊर्ध्वगामी व अधोगामी अशा स्वरूपाचे आहे. भारतात प्राचीन काळापासूनच वसुदेव कुटुंबकम स्वरूपाची विचारसरणी असून संपूर्ण विश्वाप्रति भारतात सहिष्णू भावना आहे. भारत पूर्वीपासूनच जागतिक घडामोडी व विश्वरचनेशी जोडला गेला आहे. आज भारतात राजकीय क्षेत्रात डिजिटल तंत्रज्ञान व समाजमाध्यमांचा वावर मोठा आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध हा डिजिटल सक्रियता आणि समाज माध्यमे यांचा सहसंबंध अभ्यासणार आहे. कारण आज व्यक्ती जीवन आभासी विश्वात वावरत आहे. त्यामुळे राजकीय क्षेत्रात या नव्या तंत्रज्ञानाचा पुरेपूर वापर होत आहे. राजकीय क्षेत्र हे त्या देशातील समाजाची प्रतिबिंब असते. त्यामुळे राजकीय कृतींना महत्त्व प्राप्त होते.

संदर्भ :-

- १) सोशल मीडिया, संजय गौर, जिनिअस प्रकाशन.
- २) the effect of social media york publicationmr.stepn adam.
- ३) सिटीझन विल - सत्यजित तांबे अमेय प्रकाशन.
- ४) सोशल मीडियाची सत्यता - विशाल पाटील स्ट्रींग प्रकाशन,2024

India's 1991 Economic Reforms: A Shift towards Liberalization and Growth

Dr. Sarika Rajendra Thakar

Shri Venkatesh Mahavidyalaya, Ichalkaranaji

Abstract

The economic reforms of 1991, initiated by Prime Minister Narasimha Rao and Finance Minister Dr. Manmohan Singh, marked a shift from a state-controlled economy to a market-driven system. The reforms aimed at LPG, focusing on fiscal stabilization, industrial policy, foreign investment, trade liberalization, tax reforms, financial sector reforms, and labor market flexibility. These measures led to higher economic growth, an increase in foreign trade, improved forex reserves, and a surge in FDI. The reforms also transformed India's economic composition, with a decline in agriculture's share and growth in industry and services. Despite these achievements, challenges like income inequality and infrastructure deficits remain, necessitating continued policy adjustments for sustainable growth.

Introduction

The economic reforms initiated by former Prime Minister Narasimha Rao and former Finance Minister Dr. Manmohan Singh in July 1991 for applying economic development strategy and policies in new economic era. India adopted the system of economic planning with a superb vision of a growing India. The major objectives of economic reforms was to enter an era of globalization means free flow of goods and services, technology, capital, and free movement of human beings, especially labour from one country to another country. Economic reforms, therefore, required amalgamating the Indian economy with world economy. Indian economy was highly planned during the first four decades of economic planning

(1950-1990). The five-year plan objectives were determined on development of public sector for setting up heavy and basic industries, self-reliance, import substitution plan, nationalization and state-dominant system. While on one hand it helped in setting up some key industries on the other hand it limited the growth of private sector, private business plans and brought about bureaucracy-led corruption, sick public unit, declining trade balance, economic and financial crisis in early 1990s. The country faced a macroeconomic crisis in the early 1990s, such as high inflation, current account deficit, huge domestic and foreign debt, fall in the foreign exchange reserves etc. Also, the Gulf Crisis of 1990 (that raised the oil prices) came as an external shock to the weak Indian economy. In the year 1991, Indian economy tackled a shortage of foreign exchange. Debts were being denied by the international IMF and the World Bank as well as other commercial lenders. For tackle the internal economic crisis the Narasimha Rao government decided to introduce economic reforms or the New Economic Policy. They marked a shift from the Nehruvian consent of the 1950s to a new consensus around reforms.

Keywords: Economic Reforms 1991, LPG, Economic Planning, Nationalization, Structural Adjustment, Economic Liberalization, Free Market Economy

Objectives

1. To know the rationale behind economic reforms introduced in 1991
2. To state the key elements of the economic reform process
3. To assess the impact of economic reforms on Indian economy.

The Scope and Exposure of the Reforms -The new economic reform initiated on following aspects,

i) Fiscal Stabilization

The design of India's reform programme was fully in line with this conclusion and fiscal stabilization was given the highest priority, especially in the initial phase of crisis management when the current account deficit was high and inflation was double. The Central Government fiscal deficit had

prolonged steadily. The first year of the reforms saw a large reduction in the Central Government fiscal deficit from 8.4% of the GDP in 1990-91 to 5.9% in 1991-92 and further to 5.7% in 1992-93. Accordingly, the target for the fiscal deficit in 1994-95 has been set at 6 per cent of GDP, which is an important improvement over the actual performance in 1993-94. A significant new initiative in the 1994-95 Budget is the announcement that there will be a pre-determined cap on the extent of monetization of the Government deficit which did not exist earlier since the Government could borrow from the Reserve Bank without limit. It is now proposed to operate a limit on Government borrowing from the Reserve Bank by authorizing the Reserve Bank to auction Treasury Bills at market rates whenever the pre-determined limit was broke for more than a specified period. Government introduced **MODVAT** to reduce cascading tax effects.

ii) Industrial Policy and Foreign Investment

The system of universal industrial licensing prevalent earlier, which required Government permission for new investments as well as for substantial expansion of existing capacity. Licensing predominantly because of environmental and pollution considerations. The parallel but separate controls over investment and expansion by large industrial houses through the MRTP Act have also been eliminated. Licensing method controls remain in place relates to the list of industries reserved for the small scale sector. However the Government has specified that the general policy of reserving certain items for the small scale sector will continue for social reasons. The list of industries reserved for the public sector has been significantly shortened and many critical areas have been opened up to private sector participation. The liberalization controls over domestic investors has been conveyed by an essential restructuring of the policy towards foreign investment. The new policy is much more aggressively supportive of foreign investment in a wide range of activities. Permission is automatically granted for foreign equity investment up to 51% in a large list of 34 industries. India has joined the Multilateral

Investment Guarantee Agency (MIGA) and a bilateral Investment Protection Agreement with the several nations.

iii) Trade and Exchange Rate Policy

India's customs duties before the reforms were very high, with the average rate of duty being as high as 100% and very large variations around this average. The Government has made a series of downward adjustments in customs duties in each of the four Budgets since 1991. The rate of customs duty on capital goods used to be as high as 90-100% in 1991 with high imports duty of capital goods available only to 100% export oriented units. The duties on capital goods have now been lowered to a range from 20% to 40%. Even with these reductions, India's customs duty rates were still too high and the Government specified that it will continue the process of lowering tariffs over the next two years to reach levels comparable with other developing countries. Exchange rate policy has gone through a series of provisional system since 1991, leading to a total change at the end of three years. The reforms began with a devaluation of about 24% in July 1991. The devaluation was supplemented by an elimination of export subsidies to help the fiscal position. These licenses were easily tradable and commanded a premium in the market depending upon the excess demand for limited imports. The system was altered in March 1992 by the introduction of an explicit dual exchange rate system. Dual exchange rate system was announced in March 1993.

iv) Tax Reform

Reform of the tax system has been an important component in the Government's reform programme with major changes planned in both direct and indirect taxes. The maximum marginal rate of income tax was 56% in June 1991. The Wealth Tax, which was applicable to all personal assets, has been altered to exempt all productive assets including financial assets such as bank deposits, shares and other securities. The rates of corporate income tax, which were 51.75% for a publicly listed company and 57.5% for a closely held company have been incorporated and reduced to 46%. All these rates are inclusive of a 15% surcharge. Without the 15%

surcharge the rate of corporate tax was 40%. Excise duties on domestic manufactured goods were charged at varying rates on different commodities. The changes in tax structure was accompanied by major improvements in tax administration to realize the full potential of reforms in this sector.

v) Public Sector Policy

Reform of the public sector was a critical element in structural adjustment programmes all over the world and is also included on India's reform agenda at that period. However, this is an area where changes are being applied slowly. Unlike the case in many other countries, where public sector reform has involved clear programmes of outright privatization of public sector units combined with closures of unviable units, the approach adopted in the Indian reform programme is more limited. Instead of outright privatisation the Government has started a limited process of disinvestment of Government equity in public sector companies, with Government retaining 51% of the equity and also management control. The disinvestment benefited provide noninflationary resources for the Government Budget. The strategy towards loss making public sector units was also designed under this reforms. The Government has announced that budgetary support to finance losses public companies. Government Amended the Sick Industrial Companies Act (SICA) to bring sick public sector companies under the Board for Industrial and Financial Reconstruction (BIFR).

vi) Financial Sector Reform

The reforms in the real sector aimed at creating a new set of incentives which encouraged reallocation of resources towards more efficient uses. The Government was announced a package of reforms to be implemented policy based on the report of the Committee on the Financial System (Narasimham Committee). The high reserve requirements applicable to banks in the form of the statutory liquidity ratio (SLR) and the cash reserve ratio (CRR) were essentially designed to support Government borrowing at below market rates of interest and constituted a hidden tax on financial intermediation. The Government was announced that these high reserve

requirements for progressively reduced, and the process begun. Parallel with the reduction in the requirements for compulsory investments by banks in Government securities, the interest rates on Government securities are increasingly market determined. The RBI given a number of different interest rates on deposits of different maturities. The new norms revealed for the nationalized banks. The banking system is also being opened up to competition from new private banks and several new banking licenses have been granted. Branches of foreign banks have been prolonged to increase competition. All these policy changes will be supported by improved supervision by the RBI and strengthening of the management systems within the nationalized banks. An important initiative taken as part of the reforms was the opened capital market for portfolio investments. Indian companies allowed to access international capital markets by issuing equity abroad through the mechanism of GDR.

vii) Reforms and the Agricultural Sector

Agriculture sector helped by the new economic policies for the expected general equilibrium. Which reduced the anti-agriculture bias of the earlier high protection. The new regime not only makes agricultural exports more competitive at the new exchange rate, it also stimulates the growth of the agro-processing industries, with strong backward linkage. A logical extension of the current programme of reforms was the elimination of all restrictions on movement of agricultural commodities both domestically (across States) and also for international. This was accepted as an element of the economic reforms. All Central Government restrictions on domestic trade removed though some State Governments restrictions remain. Restrictions on agricultural exports also reduced significantly though not as yet fully eliminated. Some of the remaining restrictions, such as the restriction on exports of pulses and grains are not really binding in practice but continued to avoiding pressure on prices. A major area where policy reforms helped agriculture in the area of rural credit. Poor banking practices, including especially laxness regarding loan recovery, has greatly weakened the cooperative credit system and has

also weakened rural lending by the commercial banking system. The financial sector reforms also addressed this problem through a combination of rationalization of interest rates to reduce the disincentive of unviable interest rates which discourage rural lending, recapitalization of banks and restructuring of cooperative credit institutions.

viii) Labour Market Reforms

The LPG policy aimed to provide more elasticity into employers, especially in **smaller companies**, to adjust their workforce according to economic conditions. Several **labour laws** were assessed, and reforms were introduced to improve the business environment and attract foreign investment. Reforms permitted for easier outsourcing and contractual employment. It also allowed for flexibility in wage determination and working hours. The reforms familiarized significant **privatization** of public sector enterprises, which had been employing a large workforce into private sector. The **1991 LPG policy** recognized the need for a skilled workforce to meet the demands of a liberalized economy. The reforms aimed at cultivating **wage policies** by promoting **market-driven wage rates** rather than government-imposed wage controls. **Social security measures** like **PF, gratuity, and insurance** were still maintained in formal sector jobs during that period. Labour market reforms focused on strengthening **labour market organizations** like **labour courts and tribunals**, to ensure quick dispute resolution. The liberalization contributed largely in providing **employment opportunities** in **IT, services, and manufacturing**.

Some of the major achievements of the new economic policy are monitor as follows:

- **Higher growth rates:** The growth rate of national income raised up from 5 per cent in 1990-1991 to about 9.3 per cent in 2007-08 and 8.2 per cent in 2023-24.
- **Changes in the composition of the national income:** The post-reform period has been illustrated by significant changes in the composition of the national income. While the share of agriculture has declined, that of industry and service sector has increased. The share of Gross value added

(GVA) of agriculture and allied sectors in total economy in 2022-23 is 18.3% (at current prices). While in 1990-91, industry (manufacturing) given 26 per cent of India's GDP, industry contributed about 30 percent of total gross value added in the country in FY 2024. Further, the service sector contributed over 50 percent to India's GDP in FY2024 against approximately 44 per cent in 1991-92.

- **Savings and investment performance:** Post-reform period remarked increase in savings and investment. Gross domestic savings increased from about 23 % in 1990-91 to 31 % in 2015-16, rate of investment (rate of gross domestic capital formation as per cent of GDP) has improved from 26 per cent in 1990-91 to about 31 per cent in 2015-16 and to 30.2% of GDP in FY23.
- **Foreign trade:** Over time, the export sector has increased to be a significant earner of foreign exchange and a major contributor to India's national income. For example, India's overall exports (Merchandise and Services combined) in November 2023 is estimated to be USD 62.58 Billion.
- **Foreign exchange reserves:** The BoP has shown significant progress after economic reforms. As a result, India's foreign exchange reserves have increased rapidly. As against only \$1.1 billion in June, 1991, in June 2024, India's Forex Reserves stand at around \$647 billion.
- **Foreign Direct Investment:** India allows 100% FDI in most of the sectors except in a few sectors such as lottery, business, chit funds, atomic energy, etc. FDI inflow has increased from US \$1.3 billion in 1990-91 to USD 70.97 billion in FY 2022- 23. Moreover, foreign institutional investors have been allowed to invest in the Indian capital market subject.
- **Overseas investment by Indian companies:** Outbound investments from India have undergone considerable change not only in terms of magnitude but also in terms of geographical spread and sectorial composition. According to the Department of Economic Affairs, India's overseas direct investment (ODI) stood at US\$ 33.45 billion in FY23.

Conclusion

The 1991 economic reforms transformed India from a state-controlled to a market-driven economy, fostering fiscal stability, industrial growth, and financial modernization. These reforms led to sustained economic growth alongside a shift from agriculture to industrial and service sectors. Foreign trade, FDI, and forex reserves have significantly improved, enhancing India's global economic position. However, challenges like income inequality and infrastructure gaps persist. Continued reforms and balanced policies will be crucial for sustaining growth and ensuring long-term economic prosperity.

REFERENCES

1. Ahluwalia, Montek S. (2000), "India's Economic Reforms: An Appraisal" in Jeffrey Sachs and Nirupam Bajpai (eds.), *India in the Era of Economic Reforms*, Oxford University Press, New Delhi.
2. Bajpai, Nirupam. "Economic Crisis, Structural Reforms and the Prospects of Growth in India." Harvard Institute for International Development: Paper No. 294053. May 1996.
3. Department of Economic Affairs, Ministry of Finance. "Economic Survey 2019-20." Government of India. January 2020.
4. NITI Aayog. "ArthNITI Volume Three." January 25, 2020.
5. Dhingra, I.C. (2012): *The Indian Economy: Environment and Policy* (27th edition, 2012)

12.

Globalization and its Impact on Indian Democracy

Dr. Shabana Gaibi Halangali

Department of Political Science

Kanya Mahavidyalya, Miraj

Abstract:-

Globalization has significantly influenced the political, economic, and social landscape of India. While it has contributed to economic growth and technological advancements, it has also raised concerns about democratic governance, socio-economic inequalities, and cultural homogenization. This paper examines the impact of globalization on Indian democracy, analyzing its effects on political institutions, civil society, and public participation in governance. The process of globalization is a one-way order and one face. But it is an ambivalent order to the ambiguous direction, the kindness and friendliness of globalization with the ugliness and evil of globalization. In this ambiguity understanding, the effects of globalization on the democracy journey will also depend on what angle we look. Two different angles will result to the different view of democratization. The two angles are not necessarily to be opposed to, moreover seen as the right versus wrong. Both are realities, which means we must understand and see with the wisely view angle. Because the globalization debates on democracy, whether it is good or bad is the same length as the history of the human existence on the earth.

Keywords:- Globalization, Indian Democracy, Economic Liberalization, Political Institutions, Civil Society.

Introduction:-

Globalization, characterized by increased interconnectedness and interdependence among nations, has played a transformative role in India since the economic

liberalization of 1991. While it has facilitated economic growth, technological progress, and global integration, it has also posed challenges to democratic governance, social equity, and political participation. This paper explores the multifaceted impact of globalization on Indian democracy. As a form of social change process, globalization has brought the implication for the whole existing order. This implication will be felt by all peoples and countries both modern and developing countries. In addition, this implication appears in various fields, such as economic, social, cultural, law and politic. For that reason, every person and every nation must realize to accept the changes. Describes the globalization as "money genie comes out of the bottle", which is realized very well that whoever would not be able to tell him to go back. As a social change, globalization and its implication has led to a double value, for those who are ready and believe that in the process of globalization there is a hope. Therefore the globalization is seen as an opportunity. But for some others, globalization is seen as another form of new colonialism of powerful groups to the weak. This can be seen from the attitude and suspicion on the ability of reaching the success from the globalization for many countries in the world, especially the third country that make the make the existence of an "ambivalent" towards globalization among the fortunes of complex problems of the nation. Therefore the globalization is also interpreted as a neo-liberalization and neo-colonization of the modern countries against developing countries or from the West against the East nation. Is it really like that? In addition, globalization is also a process of cultural change (thinking and behavior system) that gives the effect of upholding the sovereignty of a nation and a democracy that is run. "Global players" power of multinational companies and transnational corporations that are increasingly giving the powerful grip to the world community's economy becomes a major factor in the dynamics of democracy done by a country. Therefore, this article will describe in general about the globalization and its impact on the implementation of democracy, and then will present also how the dynamics of democracy in Indonesia in historical review to the present era.

Globalization and Democracy:- From many definitions in understanding the globalization expressed by the experts, one of themes described by Kotter , who states “globalization is the product of many forces, some of which are political, some of which are and some of which are economic nature firms seeking growth outside their national boundaries”. In line with the above expression stated by Kotter, Darsono revealed the existence of three factors driving the globalization, they are: 1. The strength of the international capitalist or a multinational corporation (MNC) that capable to operate around the world, 2. The development of science and technology (Science and Technology), particularly in the field of telecommunication and 3. The support from the developing countries government (DC) toward the expansion of the international capitalists in their country.

The existence of a number of factors that encourages the increased acceleration of globalization is stated by John Micklethwait and Adrian Wooldridge in their book entitled Future Perfect ” The Three Engines of Globalization". The three engines of globalization are technology, capital markets and management through the progress of industrial technology, transportation and especially the information or communication (TV, mobile phones, computers, internet, e-mail) that increase rapidly and continuously updated. It is very clear today that the increasing number of sites on the internet has made easier to obtain information and conduct economic activities. Various data or information is available from around the world. One example is in the U.S. invasion of Iraq. It was obviously seen that the existence of technological advances ranging from the sophisticated military weapons to the internet battle sites and television stations. Promotion of industries, goods and services are also very complete in the internet. So, buying something in one country can be done through the internet. This has made the world seem smaller, "world village". Each person is likened to be everywhere without having to go everywhere. This condition is called by Micklethwait and Wooldridge as "The Death of Distance".

The second engine of globalization is capital market. If we listen and pay attention at certain hours on every TV and radio stations, they talk about economic exchange, ranging from currency exchange rate indices, stock prices and other related trade, then we can see how speed of the capital movement as well as the increasing number of capital with a very fatal consequence. By using one touch of a button, it is able to move trillions of dollars from one place to another. Seeing the experience of developing countries, the big influence of world capital market is very large and it is not only on economy, but also on the political system and government, for instance, South Korea, Indonesia and others. Therefore, it is very natural to have the pro and contra about the desire to escape from the IMF. According to George Soros that the money markets lately has been acting like a big ball that hit one country to another, acting like a pendulum.

The third engine of globalization is management. Management method which continues to grow will not only able to raise the company or organization, but also able to make the organization survive the dangers of the crisis. The more progress of the company, the more tendencies to make an investment as well as to open the company branches in various places of region or country while the permanent headquarter company is still in the city or country of origin of the company. Current management method is very concern with how to operate the business units as efficient as possible. In addition, it is said that the engine of globalization is like the "Terminator" movie that the machine can not tolerate to human weakness.

Almost similar to what is expressed by John Micklethwait and Adrian Wooldridge, Kenichi Ohmae in his book "The End of Nation State" stated that there are four "I" which make the acceleration of a world become borderless, namely investment, industry, information and individual. Capital market in most modern countries has excessive money for investment. The problem of investment opportunities is often not located precisely in the same geographic region. As a result, the capital market that has developed the various mechanisms to transfer them across the national borders. For example, nearly 10% of

U.S. pension funds are invested in Asia. Orientation of industry is also globalized because the strategy of multinational enterprises has been conditioned to serve the wants and needs of the market anywhere. For example, an Australian firm, Japan and United States have entered the territory of Indonesia, India and others. Information technology allows the companies to work in various places of hemisphere without having to build the entire business system in the country they have entered. As a result, the consumer tastes "individual" provide access to the entry of a variety of production from other countries. Consumers want the best and the cheapest products, no matter where the products come from. Globalization is also believed by the critics of globalization, has three dimensions, they are the ideology, the capitalism and the free market economy, which are becoming the object sold by the modern country to the developing country.. In a historical review, we remember that the ideology of globalism was born in 1776 by Adam Smith. His thesis states that a nation should not interfere in the activity of the economy. Economic activity will be determined by the "invisible-hand" that is often interpreted as "magic hands" of market forces. This ideology is a mirror of bourgeois society at that time and being developed in Europe. So, this is a reflection of bourgeois society at that times that emerging in Europe. So, this is a consciousness of bourgeois class that role the money as the capital. In this development, this ideology has resulted the colonialism of a nation to another nation or colonialism ideology. The World War I and World War II are the results of this colonization process. Principally, both wars are a war among the colonial states in getting the colony which has a wealth of natural resources, like Africa, Asia and Latin America.

The Impact of Globalization on Democracy Implementation :-

The concept of globalization which has two faces is also perceived the same when it is associated with the process of democracy in a country. Globalization which is characterized by a variety of acceleration in the field of science and technology has become a medium for the acceleration of the

democratization process. In its implementation it is often seen cynically by some groups of people; so that globalization, previously seen as an era of openness and internationalization become a medium for cultivate the spirit and tribalism. Even further than that, there is a very extreme view, and supported by a very deep study showing that the globalization is not more than a form of new colonialism. One of the book that is quite sharply criticizes globalization is written by Joseph E. Stiglitz entitled *The Failure of Globalization and International Financial Institutions* which has led the author of this book as the winner of 2001 Nobel Prize in Economics. Stiglitz, as a former Chairman of the Council of Economic Advisors during the US President Clinton and at the same time as the Senior Vice President and Chairman of the World Bank Economic Team has explained clearly about the number of irregularities in the formulation of world economic policy that based more on the ideology and political interests. For all his very controversial articles, he should be willing to be dismissed from his all positions. Another fact is revealed by Wibowo showing that a number of world crises is triggered by many policies that are "not economical" and tend to be politically done by a number of economic actors of the world. One of the examples is happened in 1992 in which the British currency was distraught because of the currency trading played by George Soros. On that day or commonly known as "Black Wednesday", Soros had sold Pound Sterling as much as 10 billion U.S. dollars. In order to maintain it, Bank of England was forced to issue their back up dollars of more than 15 million dollars, however it could not help the situation, then Britain admitted defeat, so they come out of the exchange rate system. For this kind of activity, Soros got a profit of 950 million dollars. The same fact is also done by Soros to Mexico and also Asia Currency (including Indonesia) in 1997. We can see here how certain groups can dictate the world with their financial capabilities. Moreover, the fact shows that this private group currently has over two thirds of the value of money circulating in the world today (Wibowo, 2003). The questions in this imbalance mechanism are: is democracy possible to be built

ideally? And does the existing democracy process clean from all these things? Again, we see how America and its allies invaded Iraq, even it is wrapped with the democracy packaging, but the enforcement interest of an ideology to other ideology is clearly seen. Through a caricature that the author quotes from a home page on the internet at [http // / www.Minfully.org.jonik.com](http://www.Minfully.org.jonik.com) provides an illustration of democracy being peddled by the U.S. is full with other interests which are often far from the spirit of democracy itself. It is very likely that as the imperfection result of this globalization has led to many challenges. Mansour Faqih, says that there are a number of challenges that could appear in this globalization process. First, the challenge of cultural and religious groups who consider the globalization as a negative influence or a virus that will cause the erosion of cultural values such as humanity and religion. Second, the challenge will arise also from new social movement or a group of people who consider globalization as a new neo-colonialism. One of them can be seen from the birth of the anti-debt coalition movement, etc. Third, the challenge will come from environmental groups and the green movement. Because these groups see globalization becomes an interest in certain groups in taking profit from the destruction of nature and the environment. So, the relevance and how the influence of globalization on real democracy should be appreciated critically. This means that in the globalization, there is a value involved and strengthen the process of democratization within a country is the truth that can not be refuted. For example, the spirit of transparency, openness, good governance, development-based public participation (democracy), even up to the concept of civil society and human rights which is considered as a characteristic of democratization is a clear example of the impact of globalization. All the elements feel that they need to promote the democratic values in their space and public discourse. Each element is already having a strong support to build this democratization. Because a global world order today is built in order to put forward the values of this democratization. For example, how labor around the world feel for the same fate as

the victim of groups of capital owners. All this happened because there is globalization. This means that whoever and wherever individuals and community groups live currently, they feel not hesitate to take the reference of value outside the boundaries of the area where they are. Globalization has provided an "openness" of cultural references that are not necessarily bounded to the local values only. In addition, consciously or unconsciously, many spirits of democratization in its national order are awakened by the pressure of globalization. Today, an opposition leader in a country can not be easily eliminated using the persecution or repressively by the ruler of the country. This is not because of more awareness to appreciate the differences, but often because of the pressure triggered by a global world.

Impact of globalization on Indian democracy:-

1. Economic Impact and Its Democratic Implications:-

Economic liberalization, driven by globalization, has led to rapid industrialization, foreign direct investment (FDI), and privatization. While these changes have boosted economic growth, they have also widened the gap between rich and poor, affecting democratic participation and governance. The growing influence of multinational corporations (MNCs) in policy-making has raised concerns about accountability and the sovereignty of elected representatives.

2. Political Institutions and Governance:- Globalization has influenced India's political landscape by promoting transparency, international cooperation, and institutional reforms. However, it has also led to the erosion of state sovereignty, with international organizations and trade agreements impacting domestic policies. The increasing role of global media has further shaped public opinion and electoral outcomes, sometimes at the expense of local governance priorities.

3. Civil Society and Public Participation:- The expansion of digital communication and social media, facilitated by globalization, has empowered citizens by providing platforms for political expression, activism, and advocacy. However, it has also led to the spread of misinformation and the

manipulation of public discourse by external actors. The rise of corporate-backed media has sometimes undermined independent journalism, posing a threat to informed democratic decision-making.

4. Cultural and Social Dimensions:- Globalization has led to cultural exchange and modernization, promoting values such as individual freedom and human rights. However, it has also resulted in the erosion of traditional values, linguistic diversity, and indigenous knowledge systems. The increasing Westernization of Indian society has sparked debates on cultural identity and national sovereignty.

5. Challenges and Opportunities:- While globalization presents challenges such as economic disparity, corporate dominance, and cultural homogenization, it also offers opportunities for democratic deepening, economic progress, and technological advancement. Strengthening democratic institutions, ensuring inclusive policies, and enhancing civic engagement are crucial to mitigating the adverse effects of globalization on Indian democracy.

Conclusion:- Globalization has had a profound impact on Indian democracy, influencing economic policies, political institutions, and social structures. While it has contributed to economic prosperity and global integration, it has also posed challenges to democratic governance and social equity. To harness the benefits of globalization while safeguarding democratic values, India must adopt policies that promote inclusive growth, transparency, and active citizen participation. Globalization process and its long road is a new order that is considered by many parties as a hope and a future as well as an answer to humanity and the world. Globalization which is assisted by the support of information and communication technologies has been transformed into one which is considered the best choice and solution of several problems in the world today. Globalization has offered a number of packages in a variety of discourses of life, including democracy. Democracy in the globalization frame is a democracy that leads to the global interests. Human rights, civil society and some other slogan seem to be a magic word to answer a number of the

existing anti democracy behaviors. However, there is also a number of interests behind all the benefits offered in globalization. Is that true the globalization for the entire nation? Or it is just a new control tool of the ruling group to stay in power? The question is not to be answered; because the nature of ambiguity in the development of globalization and its relationship to democracy is debatable and has the same length as the human history on this earth.

References:

1. B.P. Jeevan Reddy (Chairman, Law Commission of India), “Challenges of Diversity and Federalism in an era of Globalisation”, International Conference on Federalism Mont-Tremblant, October 1999 Session 2A, CSD Theme Plenary- Social Diversity and Federalism, 1999
2. Amaresh Bagchi, “Globalisation and Federalism: Uneasy Partners?”, Economic and Political Weekly, Vol 43, no 38, 2008, pp 41-48.
3. Sushant Tushar Mankame, “The Constitutional Impact of Globalisation on the Federal Structures of India and the United States- A Comparative Study”, International Journal of Law, Management and Humanities, Volume 4, Issue 3, 2021.
4. Eeshan Chaturvedi, “Federalism, Globalisation and the Environment”, Times of India, February 13, 2020.
5. Anhar Gonggong, 2002. Indonesia Demokrasi dan Masa Depan, Yogyakarta, Komunitas Ombak.
6. Darssono, PN (2002). Berpikir Dialektik Tentang Globalisasi. Tersedia dalam <http://www.polarhome.comnusantara/2002>.
7. Joseph E. Stiglitz (2003). Globalisasi dan Kegagalan Lembaga-Lembaga keuangan Internasional, translated by Ahmad Lukman, Jakarta PT Ina Publikatama.
8. Kotter P. (1995). The new Rules How to Succeed in Today’s Post Corporate World. New York, The Free Press.
9. Mansour Faqih, (2002). Runtuhnya teori Pembangunan dan Globalisasi, Yogyakarta Insist Press.
10. Micklethwait, John dan Wooldridge, Adrian (2000). A Future Perfect The Challenge and Hidden promise of Globalization. New York Crown Publisher.

13.

जागतिकीकरण आणि भारताचे बदलते परराष्ट्र धोरण

प्रा. राम चव्हाण

राज्यशास्त्र विभाग

बॅ. बाळासाहेब खर्डेकर महाविद्यालय, वेंगुर्ला

सारांश-भारताचे परराष्ट्र धोरण 1947 ते 2008 दरम्यान जागतिक घडामोडींनुसार विकसित होत गेले. या कालखंडात भारताने स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण पासून आर्थिक सुधारणांपर्यंत आणि जागतिकीकरणाच्या प्रभावापर्यंत मोठा प्रवास केला. पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली भारताने अलिप्तवाद (NAM) धोरण स्वीकारले आणि अमेरिका व सोव्हिएत संघ यांच्यातील शीतयुद्धात कोणत्याही एका गटात न जाण्याचा निर्णय घेतला. 1962 चे भारत-चीन युद्ध आणि 1971 च्या भारत-पाकिस्तान युद्धानंतर सोव्हिएत संघासोबत (USSR) अधिक जवळीक वाढली. 1974 मध्ये भारताने पहिली अणुचाचणी (Pokhran-I) केली, ज्यामुळे परराष्ट्र धोरणात संरक्षण सुरक्षेला अधिक महत्त्व आले. 1980 मध्ये भारताने शेजारी राष्ट्रांसोबत SAARC (1985) स्थापन केली आणि दक्षिण आशियातील सहकार्य वाढवण्याचा प्रयत्न केला. 1991 मध्ये पंतप्रधान नरसिंह राव यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने आर्थिक उदारीकरण स्वीकारले आणि जागतिक व्यापार संघटना (WTO) व जागतिक बाजारपेठेत सक्रिय सहभाग सुरू केला. 1998 मध्ये भारताने दुसरी अणुचाचणी (Pokhran-II) केली, ज्यामुळे जागतिक स्तरावर भारताच्या संरक्षण धोरणाला नवी दिशा मिळाली. 2000 मध्ये भारताने अमेरिका, युरोप, रशिया, जपान आणि आग्नेय आशियातील देशांसोबत व्यापार वाढवण्यावर भर दिला. 2005 मध्ये भारत-अमेरिका नागरी अणुकरार (Indo-US Civil Nuclear Deal) झाला, ज्यामुळे भारताच्या ऊर्जा सुरक्षेत मोठी वाढ झाली. 2008 च्या जागतिक आर्थिक मंदीमध्ये भारतातील बँकिंग आणि व्यक्ती क्षेत्रातून देणे स्थिर असल्याने भारताला या मंदीचा तुलनेने सौम्य फटका बसला. भारताने विकसनशील देशांशी आर्थिक सहकार्य वाढवण्यावर भर दिला आणि G20 मधील आपली भूमिका मजबूत केली.

प्रस्तावना-जागतिकीकरण आणि परराष्ट्र धोरण हे परस्परालंबी संकल्पना आहेत. आधुनिक युगात कोणतेही राष्ट्र संपूर्णतः स्वतंत्र आणि अलग राहू शकत नाही.

तंत्रज्ञान ,व्यापार ,सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि कुटनितिक संबंधामुळे देशांमधील परस्पर संवाद वाढला आहे. जागतिकरणामुळे जग 'ग्लोबल व्हिलेज' बनले असून विविध देश आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय स्तरांवर एकमेकांसाठी जोडले गेले आहेत, परिणामी कोणत्याही देशाच्या परराष्ट्र धोरणावर जागतिक करण्याचा मोठा प्रभाव पडतो. आंतरराष्ट्रीय व्यापार संरक्षण पर्यावरणीय समस्या मानवी हक्क आणि विकास धोरणे यांसारख्या अनेक मुद्द्यांवर प्रत्येक देशाला आपली परराष्ट्रनिती ठरवावी लागते. जागतिकीकरणामुळे देशांना नवीन संधी उपलब्ध होतात, पण त्याचबरोबर त्यांच्यासमोर अनेक आव्हानेही उभी राहतात, त्यामुळे प्रभावी परराष्ट्र धोरण आखणे हे कोणतेही राष्ट्रांसाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

मुख्य शब्द -अलिप्ततावाद, जागतिकीकरण, परराष्ट्र धोरण

1991 पूर्वीचे भारताचे परराष्ट्र धोरण

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घटनांचा मोठा प्रभाव राहिला आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने एक स्वतंत्र आणि संतुलित परराष्ट्र धोरण स्वीकारले. विशेषतः 1991 पूर्वीच्या कालखंडात हे धोरण शीत युद्ध अलिप्तवादी चळवळ पंचशील तत्त्वे आणि स्वदेशी धोरण यावर आधारित होते. भारताच्या प्राचीन काळापासूनच विविधदेशांशी व्यापार आणि सांस्कृतिक देवाण-घेवाण राहिलेले आहे. विशेषतः अशोकाच्या काळात बौद्ध धर्माचा प्रसार, चोला साम्राज्याचा दक्षिण आशियातील प्रभाव आणि मुघल युरोपीय व्यापारी संबंधांमुळे भारताचा आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये सहभाग दिसून येतो.स्वातंत्र्योत्तर काळातील परिस्थिती 1947 मध्ये स्वातंत्र्यानंतर पंडित पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची दिशा ठरवली. त्यांनी अलिप्तता, शांतता आणि पंचशील तत्त्वावर आधारित धोरण अवलंबले. 1947 मध्ये भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा जग शीतयुद्धाच्या छायेत होते.अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील पश्चिम गट आणि सोव्हियत संघाच्या नेतृत्वाखालील कम्युनिस्ट गट यांच्यात संघर्ष सुरू होता.भारताने कोणत्याही गटात सामील न होता " अलिप्ततावादी चळवळी"चा मार्ग स्वीकारला.पंडित जवाहरलाल नेहरू (भारत)जोसेफ ब्रॉज टिटो (युगोस्लाव्हिया)गमाल अब्देल नासर (इजिप्त)सुकार्णो (इंडोनेशिया)क्वामे नक्रुमाह (घाना) यांनी अलिप्ततावादी चळवळीची स्थापना केली. भारताने शांतता आणि सहकार्य यांना प्राधान्य दिले आणि कोणत्याही गटाच्या दडपशाहीला बळी न पडण्याची धोरण ठेवले. पंचशील तत्त्वे 1954 मध्ये भारत आणि चीनमध्ये त्यांच्याशी करार झाला. या कराराच्या आधारावर भारताने पुढील पाच तत्त्वे स्वीकारली.

1. देशाच्या प्रादेशिक अखंडतेचा आणि सार्वभौमत्वाचा आदर करणे. 2. परस्पर आक्रमण न करणे. 3. एकमेकांच्या अंतर्गत व्यवहारांमध्ये हस्तक्षेप न करणे. 4. समानतेचा आणि परस्पर फायद्याचा आदर करणे. 5. शांतीपूर्ण सहअस्तित्व. 1962चे भारत-चीन युद्ध भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर एक महत्त्वपूर्ण परिणामकारक ठरलं. या युद्धाने भारताला एक संभाव्य धोका म्हणून ओळखण्यास प्रवृत्त केले, ज्यामुळे भारताने आपली सुरक्षा व्यवस्था मजबूत करण्यासाठी आणि सामरिक संबंध दृढ करण्यासाठी धोरणांमध्ये बदल केले. या युद्धाने भारताला स्वदेशी उत्पन्नावर अधिक भर देण्याची गरज भासली, तसेच या युद्धामुळे भारताला एक शक्तिशाली राष्ट्र म्हणून ओळख मिळवून दिली, त्यामुळे भारताने जगावर प्रभाव टाकण्यासाठी अधिक प्रयत्न केले. भारत-पाकिस्तान यांच्यातील संघर्ष 1947 पासून ते आजपर्यंतसुद्धा आहेच. 2025 मध्ये चॅम्पियन ट्रॉफी मध्येदेखील आपल्याला ते बघायला मिळालं. दोन्ही देश स्वतंत्र झाल्यापासून विविध राजकीय भौगोलिक, आणि सांस्कृतिक कारणामुळे यांच्यात चार मोठी युद्धे झाली. 1947, 1965, 1971 आणि 1999 (कारगिल युद्ध) मुख्यतः काश्मीर प्रश्न हा या संघर्षाचा केंद्रबिंदू राहिला आहे. या युद्धामुळे भारताने आपली लष्करी ताकद वाढवण्यावर प्रयत्न केले. 1965 व 1971 नंतर संरक्षण बजेट वाढवण्यात भर दिला, तसेच स्वदेशी उत्पादनाला चालना देण्यात आली. या युद्धाचा आणखीन एक परिणाम सांगता येईल तो म्हणजे बांगलादेश निर्मिती. 1971 च्या युद्धानंतर पाकिस्तानचे दोन तुकडे झाले आणि बांगलादेश स्वतंत्र झाला. या विजयामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणात मोठी सुधारणा झाली आणि दक्षिण आशियातील भारताचा प्रभाव वाढला. 1974 मध्ये भारताने अण्वस्त्र चाचणी करून आपली सामरिक ताकद सिद्ध केली. या युद्धामुळे भारताने राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी स्वयंपूर्ण होण्यावर भर दिला. 1971 च्या युद्धानंतर भारताने सोव्हिएत संघासोबत मैत्री करार केला, कारण सोव्हिएत संघाने काश्मीर प्रश्नावर भारताला समर्थन दिले आणि UN मध्ये भारताच्या बाजूने मतदान केले तसेच, युद्धाच्या वेळी सोव्हिएत संघाने भारताला मदत केली. त्यामुळेच सोवियत संघासोबत भारताने मैत्री करार केला. त्यामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणात मोठा बदल झाला. सोव्हिएत संघाने भारतात अनेक मोठे प्रकल्प उभारण्यास मदत केली जसे की भिलाई, बोकारो आणि विशाखापट्टनम इत्यादी. भारताच्या पंचवार्षिक योजनांना सोव्हिएत संघाकडून मोठे पाठबळ मिळाले तेव्हा आणि खनिज उद्योग तसेच अवकाश संशोधनातही सोव्हिएत संघाने भारताला मदत केली. तसेच 1975 ला आर्यभट्ट यांच्याच मदतीने अवकाशात सोडला.

1991 ते 99 दरम्यान भारताचे परराष्ट्र धोरण

1991 ते 99 हा काळ भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा होता. या काळात सोव्हिएत संघाचे विघटीकरण जागतिकीकरण आर्थिक सुधारणा भारत अमेरिका संबंधांचा पुनर्विचार अण्वस्त्रचाचणी आणि कारगिल युद्ध यांसारख्या महत्त्वपूर्ण घटनांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला नवे वळण दिले. 1971 मध्ये डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली आर्थिक उदारीकरण सुरू झाले, त्यामुळे भारताने मुक्त अर्थव्यवस्था स्वीकारली आणि जागतिक व्यापारास प्रोत्साहन दिले, यामुळे अमेरिका युरोपियन जपान आणि दक्षिण आशियातील व्यापारी संबंध वाढण्यास सुरुवात झाली. परिणामी भारताने जागतिक व्यापारी संघटना (WTO) मध्ये सक्रिय सहभाग घेतला आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरणे सुधारली. पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी 1992 मध्ये “Look east policy” जाहीर केली, ज्यामुळे भारताने थायलंड, मलेशिया, व्हिएतनाम आणि इंडोनेशिया यांसोबत संबंध वाढवले. त्याचबरोबर ASEAN (Association of Southern Asian Nations) सोबत व्यापार वाढला अर्थातच भारताचा जागतिक प्रभाव वाढत गेला. 1991 पर्यंत भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंध तटस्थ होते, कारण भारत अलिप्ततावादी चळवळीचा सदस्य होता आणि अमेरिका पाकिस्तानला पाठिंबा देत होते. 1991 मध्ये भारताने अमेरिकेची आर्थिक संबंध सुधारण्यावर भर दिला पण, अमेरिकेच्या अण्वस्त्र प्रसारबंदी धोरण (Non - Proliferation Policy) मुळे संबंध मर्यादित राहिले. 1998 मध्ये भारताने दुसरी अण्वस्त्र चाचणी (Pokhran-II) केली त्यामुळे अमेरिका आणि इतर पाश्चिमाते देशाने भारतावर आर्थिक निर्बंध लादयला सुरुवात केली परंतु 1999 मध्ये कारगिल युद्धानंतर अमेरिका भारताच्या बाजूने उभे राहिले आणि पाकिस्तानच्या कुरापतींना विरोध केला बिल क्लिंटन प्रशासनाने भारताशी संबंध सुधारण्यास सुरुवात केली, परिणामी 2000 च्या दशकात भारत अमेरिका संबंध मजबूत झाले. 1991 मध्ये 26 संघ विघटित झाल्यानंतर भारत आणि नव्या रशिया संघराज्यातील संबंधांमध्ये मोठे बदल झाले 26 संघांच्या काळात भारत आणि संवेद संघ मध्ये कनिष्ठ मैत्री झाली होती परंतु सोव्हिएत संघाच्या विघटनानंतर भारताने नवीन रशियाशी आपल्या परराष्ट्र धोरणाची पुनर्रचना केली. 1991 नंतर भारत रशियाने विशेष धोरणात्मक भागीदारी स्थापन केली त्यानुसार 1993 मध्ये भारत रशिया मैत्री आणि सहकार्य करार केला. रशिया भारताला लष्करी उपकरणे पुरवणारा प्रमुख भागीदार राहिला जसे की Sukhoi - 30 MKI लढाऊ विमाने, T-90 टँक आणि क्षेपणास्त्र प्रणाली. 1962 च्या युद्धानंतर भारत-चीन संबंध तणावपूर्ण

राहिले 1993 व 1996 मध्ये भारत आणि चीनने सीमा वादा संदर्भात शांतता करार (Peace Tranquility Agreement) केले, ज्यामुळे द्विपक्षीय संबंध सुधारले व्यापार आणि सांस्कृतिक देवाण-घेवाण वाढली पण सीमावाद कायम राहिला. भारताने 1974 मध्ये पहिली अण्वस्त्र चाचणी (Pokhran-I) केली होती पण 1998 मध्ये अटल बिहारी वाजपेयी सरकारने (Pokhran-II) ही अण्वस्त्र चाचणी करून भारताला अधिकृत अण्वस्त्रशक्ती बनवले. या निर्णयामुळे अमेरिका आणि युरोपाने आर्थिक निर्बंध लादण्यास सुरुवात केली, पण रशिया, फ्रान्स आणि इस्त्राईल यांसारख्या देशांनी भारताला पाठिंबा दिला. 1999 मध्ये No First Use Policy जाहीर करून भारताने अण्वस्त्र फक्त संरक्षणासाठीच वापरण्याचे धोरण स्पष्ट केले. 1999 मध्ये पाकिस्तानच्या सैन्याने आणि आतंगवाद्यांनी कारगिलमध्ये घुसखोरी केली. ज्यामुळे भारत-पाकिस्तान युद्ध पेटले. भारताने कठोर कारवाई करून कारगिल मधून पाकिस्तान हाकलून लावले. अमेरिका आणि आंतरराष्ट्रीय समुदायाने पाकिस्तानला मागे हटण्यास भाग पाडले, यामुळेच भारताच्या परराष्ट्र धोरणात दहशतवादी विरोधी आक्रमक धोरण तयार झाले. भारताने श्रीलंका, नेपाळ, बांगलादेश यांच्याशी आर्थिक सहकारी मजबूत केले. इस्त्राईल आणि पश्चिम आशियाशी संबंध 1992 मध्ये भारताने इस्त्राईल सोबत राजनैतिक संबंध प्रस्थापित केले आणि संरक्षण गुप्तचर सेवा आणि शेतीत सहकार्य सुरू केले भारताने इराण सौदी अरेबिया आणि इतर अरब देशांशी ही आर्थिक संबंध सुधारले कारण भारताला मध्य पूर्वेतून तेल आयात करावी लागते.

2000 ते 2008 पर्यंत भारताचे परराष्ट्र धोरण

2000 मध्ये अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष बिल क्लिंटन यांनी भारतला भेट दिली त्यामुळे दोन्ही देशांमधील संबंध सुधारले, अर्थातच 1998 मध्ये अणुचाचणीमुळे (Pokhran-II) भारतावर लाभलेली काही निर्बंध कमी करण्यात आले. 2005 मध्ये डॉ. पंतप्रधान मनमोहन सिंग आणि अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष जॉर्ज डब्ल्यू बुश यांनी ऐतिहासिक भारत-अमेरिका अनुकरावर स्वाक्षऱ्या केल्या. या करारामुळे भारताने अण्वस्त्र प्रसार बंदी करार स्वाक्षरी न करता अणुऊर्जा क्षेत्रात प्रवेश मिळवला. त्यानंतर अमेरिकेकडून नागरी अणु तंत्रज्ञान मिळाले आणि भारताच्या अणुऊर्जा उत्पन्न क्षमता वाढण्यास सुरुवात झाली. रशिया अजूनही भारताचा सर्वात मोठा संरक्षण भागीदार राहिला आहे. 2001 मध्ये ब्राह्मोस क्षेपणास्त्र प्रणाली तयार करण्याचा करार झाला, जी भारत आणि रशियाने संयुक्तपणे विकसित केली. 2008 मध्ये भारत आणि रशियाने साखलीन-1 आणि साखलीन-2 प्रकल्प अंतर्गत तेल आणि नैसर्गिक वायूच्या शोधासाठी करार केला. 2006 मध्ये डॉ. मनमोहन सिंग यांनी चीनला भेट दिली

आणि India- China Strategic and Co-operation partnership करारावर स्वाक्षऱ्या केल्या. चीनने अरुणाचल प्रदेशाला दक्षिण तिबेट म्हणून संबोधले, ज्यामुळे भारताने कडाडून विरोध केला 2008 मध्ये भारताने तिबेटी धर्मगुरू दलाई लामा यांना समर्थन दिल्यामुळे चीनने नाराजी व्यक्त केली. 2004 मध्ये डॉ. मनमोहन सिंग सरकारने पाकिस्तानशी संवाद आणि शांतता करार सुरू केला. दिल्ली लाहोर बस सेवा आणि समझोता एक्सप्रेस पुन्हा सुरू करण्यात आली. जी की, डिसेंबर 2001 मध्ये भारतीय संसद हल्ल्यानंतर, भारत-पाकिस्तान संबंध तणावपूर्ण झाल्याने जानेवारी 2002 मध्ये समझोता एक्सप्रेस सेवा बंद करण्यात आली होती. 26 नोव्हेंबर 2008 रोजी पाकिस्तान स्थित लश्कर-ए-तैयबा यांनी मुंबईवर मोठा दहशतवादी हल्ला केला. त्यामध्ये 170 च्या वर लोक मृत्युमुखी पडले. त्यानंतर भारताने आंतरराष्ट्रीय दबाव आणला आणि UN आणि अमेरिका यांच्याकडे तक्रार केली. अर्थातच भारताने पाकिस्तानसोबत शांततेचा करार थांबवला आणि कठोर दहशतवादी विरोधी धोरणावर अवलंबले. 2005 च्या दरम्यान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी “Look east policy” वर अधिक भर देण्यास सुरुवात केली. भारत-आशियन मुक्त व्यापार करारावर चर्चा सुरू झाली, यामुळे म्यानमार, थायलंड आणि इंडोनेशियाशी आर्थिक आणि सांस्कृतिक सहकार्य वाढले. 2008 मध्ये जागतिक मंदीमुळे अमेरिका आणि युरोपियन देश संकटात सापडले परिणामी भारत, चीन, रशिया यांसारख्या नवोदित अर्थव्यवस्थांना महत्त्व प्राप्त झाले. मंदीमुळे भारताने नवीन बाजारपेठा (लॅटिन अमेरिका, आफ्रिका आग्नेय आशिया) शोधण्यावर भर दिला, जेणेकरून अमेरिका आणि युरोपमधील कमी झालेली मागणी भरून निघेल 2008 मध्ये भारत- अमेरिका अणुकरार झाला, जो आर्थिकदृष्ट्या आणि परराष्ट्र धोरणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा होता. डॉ. मनमोहन सिंग यांनीही मंदी प्रामुख्याने अमेरिकेतील वित्तीय बाजारांतील अस्तित्तेमुळे निर्माण झाल्याचे सांगितले होते. भारतातील बँकिंग आणि वित्तीय क्षेत्र तुलनेने स्थिर असल्याने भारताला या मंदीचा सौम्य फटका बसला. सरकारने उत्तेजन पॅकेजेस (stimulus Packages) देऊन आणि व्याजदरात कपात करून अर्थव्यवस्थेला गती दिली. मागणी आणि गुंतवणूक वाढवण्यासाठी पायाभूत सुविधा उद्योग आणि कृषी क्षेत्रात अधिक मदत देण्याचा निर्णय घेतला त्यांनी भारताच्या बाजूने बँकिंग क्षेत्राच्या सुस्थितीवर भर दिला ज्यामुळे भारत हा मंदी झेलू शकला.

निष्कर्ष

1947 ते 2008 दरम्यान भारताचे परराष्ट्र धोरण हे अलिप्ततावाद, सोव्हिएत संघाशी सहकार्य, आर्थिक सुधारणांनंतरचे बहुपक्षीय संबंध आणि जागतिकीकरणानंतरचे

आर्थिक-सुरक्षा केंद्रित धोरण असे टप्प्याटप्प्याने विकसित झाले. भारताने जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे मुक्त अर्थव्यवस्था, व्यापार, ऊर्जा सुरक्षा आणि संरक्षण सहकार्यावर अधिक भर द्यायला सुरुवात केली.

संदर्भसूची

1. "India's Foreign Policy: Retrospect and Prospect" – SumitGanguly
2. "India's Nuclear Policy" – Bharat Karnad
3. The India Way – S. Jaishankar
4. भारताचे परराष्ट्र धोरण - डॉ. देवळाणकर शैलेंद्र
5. आंतरराष्ट्रीय संबंध -डॉ. देवळाणकर शैलेंद्र
6. अटल बिहारी वाजपेयी - धनश्री देसाई
7. पं नेहरू - नाईक सदानंदडॉ. मनमोहन सिंग यांचे भाषण

14.

Artificial Intelligence in Shaping Public Opinion Measurement in Indian Democracy

Shubhangi Bharat Kurhade

Assistant Professor

Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya Ramanandnagar (Burli)

Abstract:

The rise of artificial intelligence (AI) has significantly transformed various facets of democratic processes all over the world, one of the most notable being the measurement of the public opinion with AI. In India, a country characterized by diverse socio-political landscapes and also a large extended landscape, varied electorate, AI technologies have become integral tools in gauging and analyzing public sentiment. Through advanced data analytics, sentiment analysis, and the social media monitoring, AI enables the efficient collection and interpretation of public opinions in, easuring democracy, offering political parties, media outlets, and also that policymakers real-time insights. However, the growing reliance on AI for public opinion measurement raises critical ethical, social, and political concerns, especially in the democracy like India. This research examines the role of AI in shaping public opinion measurement in India, exploring its benefits, challenges, and the ethical dilemmas it presents.

Key Words: Democracy, Public opinion, AI, Opinion Measurement

1. Introduction:

In modern democracies, public opinion plays a crucial role in shaping electoral outcomes and guiding governance. Traditionally, public opinion has been gauged through surveys, polls, and focus groups, but the rise of AI technologies is transforming these methods. In India, political campaigns increasingly rely on AI to analyze public sentiment, with tools such as sentiment analysis, predictive analytics, and social

media monitoring gaining prominence. AI plays a crucial role in the measurement and analysis of public opinion in India, providing political and social organizations with valuable insights. However, its use raises concerns regarding privacy, manipulation, and algorithmic bias, which must be addressed to ensure a fair and transparent democratic process. The increasing integration of artificial intelligence (AI) in public opinion measurement has led to significant advancements in how political parties, media outlets, and all the policymakers gather and analyze voter sentiment. In India, a country marked by diverse political, cultural, and social landscapes, AI has become a key player in predicting election outcomes, shaping political strategies, and interpreting the mood of the electorate. This report delves into the role of AI in public opinion measurement, exploring the technologies involved, their impact on Indian democracy, the ethical challenges posed, and also the regulatory frameworks necessary to ensure transparency and fairness.

2. Technologies behind AI in Public Opinion Measurement:

AI-based public opinion measurement is powered by several advanced technologies, including:

Sentiment Analysis: AI uses natural language processing (NLP) algorithms to analyze text data from social media, news articles, speeches, and all other public sources. Sentiment analysis algorithms classify public sentiments as positive, negative, or neutral, helping to track shifts in voter attitudes.

Machine Learning (ML) and Predictive Analytics: ML models process vast datasets to identify patterns and predict outcomes, such as all the election results. By analyzing historical data, voting patterns, and social media trends, AI systems can offer forecasts on public sentiment and electoral results.

Big Data Analytics: AI is also used to process and analyze large volumes of data from various sources. Social media platforms like Twitter, Facebook, and WhatsApp provide an overwhelming amount of information, and AI algorithms can

analyze this data to gauge public opinion and identify emerging trends.

Social Media Monitoring: With more citizens engaging in online platforms, social media has become a rich source of data for AI to track and assess public sentiment. Social media analytics can identify popular hashtags, posts, and political discussions, providing insights into public mood.

3. Impact on Indian Democracy: AI and Public Opinion Measurement

The advent of Artificial Intelligence (AI) and its application in public opinion measurement has had a profound impact on the Indian democratic process. As the world's largest democracy, India faces unique challenges due to its immense size, cultural diversity, and socio-political complexities. AI-powered technologies have the potential to enhance democratic engagement by providing deeper insights into voter sentiment, enabling real-time feedback, and aiding in the design of targeted political strategies. However, AI's role in shaping public opinion measurement also raises several issues that could affect the integrity of the democratic process. These impacts are multidimensional and include both positive and negative consequences for Indian democracy.

Enhanced Voter Engagement and Representation:

AI technologies, particularly those that analyze social media data, can significantly improve voter engagement by enabling political parties and candidates to better understand the issues that matter most to specific segments of the population.

Targeted Campaigns: AI-driven analysis can help political campaigns tailor their messaging to different demographic groups based on their unique concerns, preferences, and voting behavior. In India, where voter priorities vary widely across regions, linguistic groups, and socio-economic backgrounds, AI can assist in delivering personalized messages that resonate more deeply with voters. For example, candidates can focus on regional issues, such as farmer distress in rural areas or unemployment concerns in urban centers, based on real-time public sentiment analysis.

Real-Time Feedback: AI tools provide instant feedback on the public's reaction to campaign strategies, speeches, and political events. This real-time monitoring allows political parties to adjust their strategies, improving responsiveness and aligning their platforms with voters' evolving concerns. In India, this means that political campaigns can be more dynamic, responding swiftly to issues such as economic shocks, social unrest, or national crises.

More Inclusive Political Engagement: AI can help identify groups that may be traditionally marginalized or underrepresented in political discourse, such as rural populations, women, and lower castes. By analyzing regional conversations and issues that matter to these groups, AI can facilitate more inclusive political engagement, ensuring that a broader array of voices is heard and addressed in the political sphere.

Challenges in Representation and Inclusion:

While AI can improve the representation of various voter groups, it can also perpetuate existing inequalities, particularly in a diverse country like India. The risk of digital exclusion and data bias could undermine the effectiveness of AI in representing the full spectrum of Indian society.

Digital Divide: Despite India's rapidly growing digital infrastructure, a significant portion of the population remains digitally excluded, especially in rural areas and among marginalized communities. AI-driven public opinion measurement often relies on data collected from social media, search engines, and other online platforms, which are predominantly used by urban, educated, and tech-savvy individuals. This could result in AI models reflecting the views of only a small, urbanized segment of the population, leading to an imbalanced understanding of public sentiment.

Impact on Electoral Integrity and Democracy:

The ability of AI to measure public opinion in real-time also brings significant risks to the integrity of the democratic process. While AI can help predict voter behavior and sentiment, it also raises the possibility of manipulation and the erosion of democratic fairness.

Spread of Disinformation and Fake News: AI's role in analyzing and disseminating public sentiment can inadvertently contribute to the spread of disinformation. Automated systems such as bots can propagate fake news or biased political content designed to shape public opinion. During electoral cycles, political actors may leverage AI to manipulate narratives, spreading rumors, half-truths, or misleading reports to sway voters. This could undermine the authenticity of the electoral process, particularly in a country like India, where political discourse can sometimes be fragmented by regional or communal biases.

4. Challenges and Limitations of AI and Public Opinion Measurement:

While the integration of Artificial Intelligence (AI) into public opinion measurement offers promising benefits, it is not without its challenges and limitations. These challenges can affect the accuracy, fairness, and overall effectiveness of AI-driven systems in capturing and analyzing public sentiment. In the context of a complex and diverse democracy like India, these limitations become particularly pronounced due to social, cultural, political, and technological factors. Below are the key challenges and limitations of AI in public opinion measurement.

Data Quality and Availability:

The accuracy and reliability of AI-driven public opinion measurement heavily depend on the quality of data that is available for analysis. Inaccurate, incomplete, or biased data can lead to skewed or misleading results, undermining the effectiveness of AI systems.

Incomplete Data: AI models require large datasets to make accurate predictions, and in many cases, the data available may not fully represent the entire population. In India, the digital divide means that a significant portion of the population—particularly rural and marginalized communities—may be underrepresented in AI analysis. Public opinion measured through social media or internet-based platforms may reflect the views of urban, educated, and affluent groups, while neglecting the perspectives of rural or lower-income voters.

Bias in Data: AI systems can inherit biases from the data they are trained on. If the data is skewed in favor of certain demographics or political viewpoints, the AI model will produce biased outcomes. For example, if an AI system is trained predominantly on data from urban areas or specific political groups, it may fail to capture the concerns of rural or economically disadvantaged voters. This can lead to a misrepresentation of public opinion and affect the accuracy of political analysis.

Algorithmic Transparency and Accountability:

AI systems often operate as "black boxes," where the decision-making process is not fully transparent or understandable to the public or even to those who develop the algorithms. This lack of transparency can be a significant challenge when it comes to accountability.

Lack of Explainability: AI algorithms can be extremely complex, and their decision-making processes may not be easily interpretable by non-experts. This lack of explainability is a concern when AI systems are used to shape public opinion, as it becomes difficult to understand why certain predictions or conclusions were reached. In political contexts, where public trust and fairness are paramount, the inability to explain how AI systems arrive at conclusions about voter sentiment can raise questions about the integrity and legitimacy of the results.

Digital Divide and Access to Technology:

One of the most significant limitations of using AI in public opinion measurement is the digital divide, which refers to the unequal access to technology and the internet among different segments of the population. This issue is particularly pronounced in India, where rural and low-income communities often lack the infrastructure to engage with digital platforms.

Underrepresentation of Marginalized Groups: AI systems that rely on data from digital platforms, such as social media, tend to over represent the views of urban, educated, and tech-savvy individuals. This leaves out the perspectives of rural, elderly, and economically disadvantaged populations who may not have regular access to smart phones, the internet, or social media platforms. As a result, public opinion measurements

derived from AI may not accurately reflect the concerns or preferences of the entire electorate, particularly in a diverse country like India.

Political and Social Manipulation:

AI-driven public opinion measurement tools can be exploited for political gain, leading to potential misuse in the context of electoral campaigns. While AI has the potential to make campaigns more efficient and responsive, it can also enable malicious actors to manipulate public opinion in unethical ways.

Micro-targeting and Disinformation: Political campaigns can use AI to engage in micro-targeting, where voters are sent highly personalized messages based on their data, preferences, and behaviors. This can be an effective strategy for increasing voter engagement, but it also carries the risk of manipulation. By exploiting voters' personal information, campaigns can craft messages that exploit fears, biases, or prejudices, potentially distorting public opinion and undermining the democratic process.

Spread of Fake News and Polarization: AI systems can be used to spread fake news, misinformation, and polarizing content. By amplifying certain narratives or selectively curating information, AI-driven platforms can create echo chambers that reinforce existing biases and divisions. In a diverse and politically fragmented country like India, this could exacerbate political polarization and create an environment where voters are exposed only to content that aligns with their pre-existing beliefs, further distorting public opinion.

5. Conclusion:

In this research we tried to provide a balanced view of how AI has transformed the way public opinion is measured in Indian democracy. By considering the technological advancements and the ethical challenges, this research will offer valuable insights into how AI shapes political strategies, electoral outcomes, and public trust in democratic processes. The work will contribute to the ongoing conversation about the regulation of AI in democratic societies and its impact on governance and public policy in India.

References:

- 1) Binns, R. (2018). "Fairness in Machine Learning: Lessons from Political Philosophy."
- 2) Pang, B., & Lee, L. (2008). "Opinion Mining and Sentiment Analysis."
- 3) Liu, B. (2012). "Sentiment Analysis and Opinion Mining."
- 4) Eubanks, V. (2018). "Automating Inequality: How High-Tech Tools Profile, Police, and Punish the Poor."
- 5) Conover, M. D., et al. (2011). "Political Polarization on Twitter."
- 6) Stieglitz, S., et al. (2018). "Social Media and Political Communication: A Social Media Analytics Approach."
- 7) Tufekci, Z. (2014). "Big Data, Political Campaigns, and the Future of Voting."
- 8) Thelwall, M., Buckley, K., & Paltoglou, G. (2012). "Sentiment in Twitter Events."

१९९१ नंतरच्या भारतातील आर्थिक सुधारणांचा ऐतिहासिक आढावा

श्रीमती तेजश्री तानाजी सरकाळे

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,

वेणूताई चव्हाण कॉलेज, कराड तालुका- कराड, जिल्हा -सातारा (महाराष्ट्र)

सारांश -1951 पासून भारत हा नियोजित अर्थव्यवस्था म्हणून विकसित झाला आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात अर्थव्यवस्था अधिक बळकट करण्यासाठी पंचवार्षिक योजनांच्या मदतीने उत्पादन आणि औद्योगिक क्षेत्राच्या बळकटीकरणावर विशेष लक्ष देण्यात आले. शेती सुधारणा बरोबरच रोजगार निर्मिती दारिद्र्य समाजातील तळागाळातील लोकांचा विकास इत्यादी मुद्द्यांचा देखील नियोजनामध्ये समावेश करण्यात आला. भारतीय अर्थव्यवस्था सुरळीत सुरू असताना 1991 च्या दशकात भारताला सर्वात जास्त आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागला. परकीय गंगाजळी तसेच चलन साठा अपुऱ्या प्रमाणातच उपलब्ध होता. अशातच अर्थमंत्री म्हणून मनमोहन सिंग यांनी आर्थिक समस्यावर तोडगा काढण्यासाठी एल.पी.जी. धोरणाचा स्वीकार करावा, असे सुचविले. या धोरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला पुन्हा गती मिळाली उदारीकरण खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण या धोरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आर्थिक संकट कमी होऊन अर्थव्यवस्थेला चालना मिळाली.

मुख्य शब्द- अर्थव्यवस्था, आर्थिक संकट, चलन तुटवडा इत्यादी

प्रस्तावना -1990 च्या दशकात भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये अनेक अमुलाग्र बदल झाले. भारताच्या आर्थिक धोरणात दुरगामी परिणाम झाले. पेमेंट बॅलन्सच्या गंभीर संकटामुळे 1990 च्या दशकाच्या सुरुवातीला आर्थिक धोरणात व्यापक सुधारणा घडवून आल्या. या सुधारणामुळे भारताच्या बाह्य क्षेत्रात जलद बदल झाला. 1992-93 ते 1996 -97 या पाच वर्षात आर्थिक वाढीला अभूतपूर्व गती मिळाली. जी आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीशी जुळली. 1995 नंतरच्या धोरणात्मक सुधारणांचा कार्यक्रम हा कमी गतिमान झाल्याने सुरुवातीस वाटणारे आर्थिक सुधारणातील यश हळूहळू कमी होऊ लागले. 1991 मध्ये भारत आर्थिक संकटाच्या गर्दीमध्ये सापडला होता. देशाच्या आर्थिक स्थितीला आकार देण्यासाठी उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण यासारख्या सुधारणांचा स्वीकार केला

गेला. यातून भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये एक नवे युग सुरू झाले. याचा भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर खोल परिणाम होत गेला. व्यापार धोरण, उद्योग नियमन आणि खुल्या बाजारात व्यवस्थेकडे वाटचाल सुरू झाली.

उद्दिष्टे -

1.1991 नंतरच्या आर्थिक सुधारणांचा अभ्यास करणे.

2.1991 च्या एलपीजी धोरणाचे परिणाम अभ्यासणे.

विषय विवेचन -१९९१ मधील आर्थिक संकट आणि LPG धोरण

आर्थिक संकटाचे कारणे-

1. परकीय गंगाजळीचा गंभीर तुटवडा — फक्त १५ दिवस पुरेल एवढाच परकीय चलनसाठा शिल्लक होता .
2. वाढता वित्तीय तुटीचा (Fiscal Deficit) बोजा अमाप होता.
3. व्यापारी तुटीमुळे (Trade Deficit) निर्यात कमी व आयात मोठ्या प्रमाणात वाढली होती.
4. गल्फ युद्धामुळे तेलाच्या किमतीत झालेली वाढ अतिशय मोठी होती .
5. भारतातील औद्योगिक धोरणामध्ये असलेल्या कठोर नियंत्रणामुळे उत्पादकता घटली.

LPG धोरणाची सुरुवात-१९९१ मध्ये पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव आणि अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली LPG धोरण स्वीकारण्यात आले. या धोरणाचे मुख्य तीन घटक होते:

(अ) **उदारीकरण (Liberalization)**-उदारीकरण म्हणजे परवाने, परवाने, संरक्षणवादी हक्क कोटा इत्यादी सर्व अनावश्यक नियंत्रणे आणि निर्बंध काढून टाकणे. दुसऱ्या शब्दांत, ते सरकारी नियमांमध्ये शिथिलता म्हणून परिभाषित केले जाऊ शकते. देशाचे नियम खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांना कमी निर्बंधांसह व्यवसाय व्यवहार करण्याची परवानगी देतात.या सुधारणांचा एक उप-उत्पादन म्हणजे परकीय चलन साठ्यात वाढ झाली आहे, जी आरबीआयच्या वार्षिक अहवालानुसार, मुख्यत्वे पूर्वीच्या थेट परकीय गुंतवणुकीचा परिणाम होती.उद्योगधंद्यांवरील परवाना प्रणाली (License Raj) रद्द केली गेली.आयात-निर्यात धोरणात मोठे बदल करून व्यापारी अडथळे कमी करण्यात आले.बँकिंग, विमा, दूरसंचार, आणि वित्तीय क्षेत्रात खासगी क्षेत्राला संधी दिली गेली.

(ब) **खासगीकरण (Privatization)**-सार्वजनिक क्षेत्राचे खाजगीकरण आणि **आकुंचन:** नवीन आर्थिक धोरणात अर्थव्यवस्थेच्या खाजगीकरणावर अधिक भर

देण्यात आला. खाजगीकरण ही एक प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम अधिकाधिक खाजगी मालकीखाली आणले जातात. ते ग्राहक सार्वभौमत्वाला प्रोत्साहन देते. उच्च दर्जाचे ग्राहक सार्वभौमत्व म्हणजे व्यापक निवड आणि वस्तू आणि सेवांची चांगली गुणवत्ता. वाढत्या खाजगीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका कमी होते. सार्वजनिक क्षेत्रातील अनेक उद्योगांचे खासगीकरण करण्यात आले. सरकारी उद्योगांचे निर्गुंतवणूक (Disinvestment) धोरण राबवले गेले. खासगी क्षेत्राला विविध उद्योगांमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात आले.

(क) **जागतिकीकरण (Globalization)** जागतिकीकरणाची व्याख्या अशी केली जाऊ शकते की ज्यामध्ये मोकळेपणा वाढवणे, आर्थिक परस्परवलंबन वाढवणे आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेत आर्थिक एकात्मता वाढवणे समाविष्ट आहे. परदेशी गुंतवणुकीस (FDI) प्रोत्साहन देण्यात आले. जागतिक व्यापार संघटना (WTO) शी भारत अधिक सक्रियपणे जोडला गेला. IT क्षेत्र, सेवा उद्योग आणि निर्यात क्षेत्रात मोठी भर देण्यात आली.

जागतिकीकरणाला चालना देणारी धोरणे:

1. परदेशी गुंतवणुकीची मर्यादा वाढवणे.
2. आंशिक परिवर्तनीयता
3. दीर्घकालीन व्यापार धोरण
4. टॅरिफ कपात

नवीन आर्थिक धोरण- १९९१ मध्ये भारत सरकारने आर्थिक सुधारणा लागू केल्या:

स्थिरीकरण उपाय: वाढत्या किमती, प्रतिकूल देयक संतुलन आणि घटत्या परकीय चलन साठ्याला आळा घालण्यासाठी सरकारने घेतलेले हे अल्पकालीन उपाय आहेत.

स्ट्रक्चरल अॅडजस्टमेंट: हे एक दीर्घकालीन धोरण आहे ज्याचा उद्देश भारतीय अर्थव्यवस्थेची कार्यक्षमता सुधारणे आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांमधील कडकपणा दूर करून तिची आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता वाढवणे आहे. १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणात, संरचनात्मक सुधारणांना आदराने पाहिले जाऊ शकते.

१९९१ च्या सुधारणांमधील प्रमुख पावले- भारत सरकारने खालील प्रमुख उपाययोजना केल्या आहेत:

राजकोषीय सुधारणा: स्थिरीकरणाच्या प्रयत्नांचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे राजकोषीय शिस्त पुनर्संचयित करणे. आकडेवारीवरून असे दिसून येते की १९९०-१९९१ मध्ये अर्थसंकल्पीय तूट जीडीपीच्या ८.४% होती. १९९१-१९९२ च्या

अर्थसंकल्पाने राजकोषीय असंतुलन दुरुस्त करण्यासाठी एक धाडसी पाऊल उचलले. त्यात अर्थसंकल्पीय तूटीत जवळजवळ दोन टक्के घट करण्याचे आवाहन करण्यात आले कारण जीडीपीची टक्केवारी १९९०-१९९१ मध्ये ८.४% वरून १९९१-१९९२ मध्ये ६.५% पर्यंत कमी झाली.

वित्तीय क्षेत्र आणि चलनविषयक सुधारणा: व्याजदरातील विकृती दूर करणे आणि कर्ज देण्याच्या दरांची रचना तर्कसंगत करणे या उद्देशाने चलनविषयक सुधारणा केल्या जातात. नवीन धोरण बँकिंग व्यवस्थेची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी विविध दृष्टिकोनांचा प्रयत्न करते.

भांडवली बाजार सुधारणा: नरसिंहम समितीने भांडवली बाजारांमध्ये सुधारणांची शिफारस केली ज्याचा उद्देश थेट सरकारी देखरेख काढून टाकणे आणि त्याऐवजी पारदर्शकता आणि प्रकटीकरणावर आधारित नियामक चौकट तयार करणे ज्याचे निरीक्षण स्वतंत्र नियामकाद्वारे केले जाईल. भारतीय सिव्युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड (SEBI) ची स्थापना १९८८ मध्ये झाली आणि नरसिंहम आयोगाच्या शिफारशीनुसार १९९२ मध्ये कायदेशीर मान्यता मिळाली.

औद्योगिक क्षेत्रातील सुधारणा: औद्योगिक क्षेत्रातील सुधारणांमध्ये हे समाविष्ट आहे: सार्वजनिक क्षेत्राचे आकुंचन; परवाना रद्द करणे; भांडवली वस्तू आयात करण्याचे स्वातंत्र्य दिले गेले. नवीन आर्थिक धोरणामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची व्याप्ती कमी झाली आणि त्याचबरोबर खाजगी क्षेत्राची भूमिका वाढली. भारत सरकारच्या अंतर्गत सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची संख्या १७ उद्योगांवरून ८ पर्यंत कमी करण्यात आली, सध्याची स्थिती फक्त ३ आहे.

परदेशी गुंतवणुकीला मोफत प्रवेश

परदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी अनेक उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत. त्यापैकी काही खालीलप्रमाणे आहेत:

१. १९९१ मध्ये सरकारने ३४ उच्च-प्राधान्य उद्योगांमध्ये ५१% परकीय गुंतवणुकीला मंजुरी दिली नव्हती.
२. अनिवासी भारतीयांना (एनआरआय) निर्यात घरे, रुग्णालये, हॉटेल्स इत्यादींमध्ये १००% गुंतवणूक करण्याची परवानगी आहे.
३. परदेशी गुंतवणूक प्रस्तावांना जलद मंजुरी देण्यासाठी परदेशी गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळाची (FIPB) स्थापना करण्यात आली .
४. परदेशी गुंतवणूकदारांकडून लाभांश परत करण्यावरील पूर्वीचे निर्बंध काढून टाकण्यात आले आहेत. ते आता बोनस घरी घेऊन जाऊ शकतात.

विनिमय दर धोरणाचे तर्कसंगतीकरण: देयकांच्या संतुलनाची परिस्थिती सुधारण्यासाठी घेतलेल्या महत्वाच्या उपाययोजनांपैकी एक म्हणजे रुपयाचे अवमूल्यन. जुलै १९९१ च्या पहिल्या आठवड्यात रुपया सुमारे २०% ने घसरला. वाढत्या चलनवाढीमुळे वास्तविक आणि नाममात्र विनिमय दरांमधील अंतर भरून काढणे, ज्यामुळे निर्यात स्पर्धात्मक बनते.

आर्थिक सुधारणांचे क्षेत्रनिहाय परिणाम (Impact of Reforms by Sector)

१ उद्योग व व्यापार क्षेत्र-भारतीय उद्योगक्षेत्रात स्पर्धात्मकता वाढली.परकीय थेट गुंतवणूक (FDI) मोठ्या प्रमाणात आकर्षित करण्यात यश मिळाले.Infosys, TCS, Wipro यांसारख्या IT कंपन्यांनी जागतिक स्तरावर यश मिळवले.

२. कृषी क्षेत्र-कृषी क्षेत्राला थेट लाभ कमी झाला, मात्र कृषी उत्पादनाच्या व्यापारास चालना मिळाली.शेतीसाठी तंत्रज्ञान, खत आणि सिंचन सुविधा सुधारण्यावर भर दिला गेला.

३. वित्तीय क्षेत्र-बँकिंग क्षेत्रात मोठ्या सुधारणा करण्यात आल्या.परदेशी बँकांना भारतीय बाजारपेठेत प्रवेश देण्यात आला.डिजिटल बँकिंग आणि ऑनलाईन पेमेंट प्रणालीचा विकास झाला.

४. सामाजिक व रोजगार क्षेत्र-नवीन उद्योगधंद्यांमुळे रोजगाराच्या संधी वाढल्या.मात्र असमानता वाढली; विशेषतः असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना मर्यादित लाभ मिळाले.

४. महत्त्वपूर्ण आर्थिक सुधारणा -2000 नंतरच्या महत्वाच्या आर्थिक सुधारणा

1. माहिती तंत्रज्ञान आणि स्टार्टअप क्रांती-२००० नंतर IT आणि BPO कंपन्यांचा मोठा विकास झाला.Infosys, TCS, Wipro, HCL यांसारख्या भारतीय कंपन्यांनी जागतिक बाजारात मोठे योगदान दिले.डिजिटल व्यवहारांचा चालना मिळाली.

2. GST (Goods and Services Tax) – २०१७-वस्तू आणि सेवा कर लागू करून भारतात एकच करप्रणाली आणली गेली.विविध प्रकारच्या अप्रत्यक्ष करांना एकत्र करून व्यापार सुलभ झाला.

3. डिजिटल इंडिया आणि आर्थिक समावेशन-UPI (Unified Payments Interface) मुळे डिजिटल पेमेंटमध्ये क्रांती झाली.जन धन योजना, आधार आणि मोबाईल बँकिंगमुळे आर्थिक समावेशन वाढले.

4. स्टार्टअप आणि आत्मनिर्भर भारत (2020 नंतर)-स्टार्टअप्ससाठी गुंतवणूक वाढवण्यासाठी सरकारने योजना आणल्या."Make in India" आणि "Atmanirbhar Bharat" अभियानांतर्गत उत्पादन क्षेत्राला चालना दिली.

४.१ GST (Goods and Services Tax) – २०१७-एकच करप्रणाली लागू केली गेली.विविध अप्रत्यक्ष करांना एकत्र करून व्यापार सुलभ झाला.

४.२ डिजिटल इंडिया आणि आर्थिक समावेशन-UPI (Unified Payments Interface) मुळे डिजिटल पेमेंटमध्ये क्रांती झाली.प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY) अंतर्गत बँक खाती मोठ्या प्रमाणात उघडली गेली.

४.३ स्टार्टअप इंडिया आणि आत्मनिर्भर भारत (2020 नंतर)-नव्या उद्योगांना भांडवल पुरवण्यासाठी आणि नवकल्पनांना (innovation) चालना देण्यासाठी सरकारने विशेष योजना जाहीर केल्या.

५. आर्थिक सुधारणांचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम (Positive & Negative Outcomes)

सकारात्मक परिणाम

1. GDP वाढ वेगाने झाली.
2. भारतीय IT क्षेत्राने जागतिक स्तरावर यश मिळवले.
3. विदेशी गुंतवणूक (FDI) मोठ्या प्रमाणात आकर्षित करण्यात यश मिळाले.
4. ग्राहकांना निवडीचे पर्याय वाढले व वस्तूंच्या किमती कमी झाल्या.

नकारात्मक परिणाम:-

1. उत्पन्न असमानता: श्रीमंत आणि गरीब यामधील दरी वाढली.
2. कृषी क्षेत्राकडे दुर्लक्ष: औद्योगिक विकासामुळे कृषी क्षेत्र तुलनेने मागे पडले.
3. स्वदेशी उद्योगांवरील प्रभाव: विदेशी कंपन्यांच्या स्पर्धेमुळे लघु उद्योगांना अडचणी आल्या.

निष्कर्ष- १९९१च्या आर्थिक सुधारणा औपचारिक क्षेत्रावर केंद्रित होत्या, त्यामुळे उदारीकरणात मोठी भर पडली. दूरसंचार आणि नागरी विमान वाहतूक यासारख्या क्षेत्रांना नियंत्रणमुक्ती आणि त्यानंतरच्या सुधारणांमुळे मोठा फायदा झाला आहे. तथापि, आर्थिक उदारीकरण आणि सुधारणांना अजूनही बराच पल्ला गाठायचा आहे, विशेषतः अनौपचारिक क्षेत्रासाठी, ज्यामध्ये रस्त्यावर विक्रेते किंवा रिश्काचालक म्हणून काम करणारे शहरी गरीब, कृषी क्षेत्र, सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (एमएसएमई) आणि स्थानिक लोक यांचा समावेश आहे. या असुधारित क्षेत्रांची मंद वाढ आणि स्थिरता भारताच्या अर्थव्यवस्थेला आजच्या स्थितीत पोहोचण्यास मदत करण्यात १९९१ च्या सुधारणांच्या महत्त्वाच्या भूमिकेवर प्रकाश टाकते.१९९१ चे आर्थिक संकट आणि त्यानंतरच्या उदारीकरण सुधारणा हे भारताच्या आर्थिक इतिहासातील एक निर्णायक क्षण होते. या सुधारणांनी भारताला

एका बंद, नियंत्रित अर्थव्यवस्थेतून एका खुल्या, जागतिकीकृत बाजारपेठेत रूपांतरित केले. वाढ, जागतिकीकरण आणि सेवा क्षेत्राच्या वाढीच्या बाबतीत लक्षणीय फायदे झाले असले तरी, सुधारणांनी असमानतेचे मुद्दे आणि समावेशक वाढीची गरज देखील अधोरेखित केली. आज, भारत जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या प्रमुख अर्थव्यवस्थांपैकी एक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

1. डॉ. मनमोहन सिंग – “India’s Economic Reforms”
2. भारत सरकार – आर्थिक पाहणी अहवाल (Economic Survey)
3. जागतिक बँक आणि IMF च्या आर्थिक अहवालांचा आधार
4. 1991 ची आर्थिकउदारीकरणधोरणे- भारतसरकार, अर्थमंत्रालय
5. नरसिंहमसमितीअहवाल (1991, 1998) – बँकिंगक्षेत्रसुधारणा
6. केळकरसमितीअहवाल (2002) – करधोरणसुधारणा
7. द्वितीयप्रशासकीयसुधारणाआयोगअहवाल (2005-2009)
8. NITI Aayog (www.niti.gov.in) – भारताच्या धोरणांवर अधिकृत अहवाल
9. Reserve Bank of India (www.rbi.org.in) – वित्तीय आणिबँकिंगसुधारणाअहवाल
10. Economic Survey of India (www.indiabudget.gov.in) – अर्थसंकल्प आणि वार्षिक आर्थिक आढावा

जागतिकीकरण भारतीय लोकशाही आणि सद्यस्थिती

प्रा.मनिषा अर्जुन सोनवणे

201 / इ - 24, राजगृह हाऊसिंग सोसायटी,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर वसाहत, निगडी, पुणे

‘आम्ही भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकतंत्रात्मक गणराज्य घडविण्यासकृ’ अशी आपल्या राज्यघटनेची उद्देशिका सुरु होते. ज्यामध्ये त्याकाळच्या घटनाकारांना अभिप्रेत असलेला भारत कसा असेल याचा अंदाज येतो. परंतु प्रत्यक्षात सध्याच्या वातावरणाकडे पाहताना, जळत असलेले मणिपूर राज्य, नूह मध्ये घडलेली सांप्रदायिक जाळपोळ, जातिय दंगली हे सर्व पाहताना भारत हा खरंच लोकशाही, समाजवादीकृअसाच देश आहे का? असा प्रश्न उद्भवला आहे.

‘वी-डेम इन्स्टिट्यूट या संघटनेच्या लोकशाही अहवाल-2020 1 मध्ये जगभरातील प्रमुख देशांत लोकशाही कमकुवत झाल्याचा दावा केला गेला आहे. स्वीडनमधील गोटेनबर्ग विद्यापिठाशी ही संस्था संलग्न असून त्यांच्या या अहवालामध्ये ‘उदार लोक शाही निर्देशांकात 179 देशांच्या यादीत भारताचे 90 वे स्थान आहे. व प्रथम क्रमांका- वर डेन्मार्क आहे. आणि तरीही ‘भारतीय लोकशाही’ ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही समजली जाते. मात्र या अहवालामुळे भारतातील लोकशाहीच्या ढासळत्या परिस्थितीबद्दल चिंता व्यक्त करण्यात येत आहे. या बदलत्या परिस्थितीचा आढावा घेण्यापूर्वी लोकशाहीचा व भारतातील लोकशाहीच्या उदयाचा आढावा घेणे महत्वपूर्ण ठरते.

भारतातील वैशाली या महाजनपदामध्ये गौतम बुद्धांच्या काळात जगातील पहिले लोकशाही गणराज्य होते असे इतिहासकार सांगतात. मात्र प्रत्यक्षात लोकशाहीची पाळेमुळे अथेन्सच्या नगरराज्यांत आढळून येतात. असे असले तरीही तिथे स्त्रिया, व गुलाम यांना राजकिय अधिकारांपासून वंचित ठेवल्याने त्यांची लोकशाहीची संकल्पना संकुचित ठरली. कालांतराने इंग्लंडमधील क्रांती (1688) अमेरीकन राज्यक्रांती (1776) व फ्रान्सची राज्यक्रांती (1789) या तीन प्रमुख प्रसंगांनी लोकशाही बळकट केली. लोकशाहीच्या विकासातील प्राथमिक टप्प्यावर जॉन लॉक या विचारवंताने लोकशाहीची सैद्धांतिक

भूमिकामांडली. दुसऱ्या टप्प्यावर बॅथम, जे.एस. मील यांनी ही संकल्पना स्वीकारली व पुढील टप्प्यावर टी. एच. ग्रीन, बॉसाकी यांसारख्या विचारवंतांनी तिचा पुरस्कार केला. त्यानंतरच्या काळात बर्नाड शॉ, सिडने, ग्राहम वॉलास, एच. जी. वेल्स, अॅनी बेझंट, हेरॉल्ड लास्की इत्यादींनी लोकशाहीचे विचार पुढे नेण्यास महत्वपूर्ण योगदान दिले. प्राचीन ग्रीक व रोमन राज्यांत तसेच युरोपियन राज्यांमध्येही सामान्य बहुसंख्यांक प्रजेला शासनात सहभागी होण्याचा हक्क नव्हता. 17 व्या शतकात ' प्रत्येक व्यक्तीला शासनामध्ये भाग घेण्याचा नैसर्गिक अधिकार आहे 'या विचारसरणीची मागणी जोर धरू लागली. लॉक, रूसो, व्हॉल्टेअर यांसारख्या विचारवंतांच्या विचारांचा प्रभाव सामान्यजनांवर होऊ लागला. ज्यामुळे लोकशाहीप्रणाली विकसित झाली.

'लोकशाही' या शब्दाची उत्पत्ती 'Democracy' या इंग्रजी शब्दापासून झाली आहे. व Democracy या शब्दाची उत्पत्ती ग्रीक भाषेतील 'Demos' आणि 'Kratos' या शब्दांपासून झाली आहे. ज्याचा अर्थ अनुक्रमे 'लोक' आणि 'राज्य' असा होतो. त्यामुळे लोकशाही म्हणजे 'लोकांचे राज्य' असा अर्थ अभिप्रेत आहे. अब्राहम लिंकन यांनी साध्या व सोप्या भाषेत लोकशाहीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे, 'लोकांचे, लोकांनी, लोकांसाठी, चालवलेले राज्य म्हणजे लोकशाही होय.' ब्राईस यांनी ' मतदानास पात्र असणाऱ्यांपैकी बहुसंख्यांकांच्या हातात सत्ता असणे म्हणजे लोकशाही असणे ' यावर भर दिलेला आहे.

अशाप्रकारे लोकशाही ही फक्त सत्ता, राजकारण, शासन यांच्याशीच संबंधित संकल्पना नसून ती एक समाजव्यवस्था आहे, अर्थव्यवस्था आहे व एक नैतिक विचारप्रणाली आहे. 'प्रत्यक्ष लोकशाही' किंवा साक्षात लोकशाहीची सुरुवात ग्रीसच्या नगरराज्यांत झालेली आढळते. कारण तेथे शासनाचे सर्व निर्णय सर्व नागरिकांच्या सभा बोलावून, प्रत्यक्ष मतदान घेऊन केले जात. नंतरच्या काळात ग्रीकांना रोमन लोकांनी जिंकल्यानंतर बाहेरील टोळ्यांनी रोमन साम्राज्य नष्ट केले. इ. स. 5 ते 15 या दहा शतकांच्या मध्ययुगीन कालखंडात लोकशाही संपुष्टात आली.

त्यानंतर इंग्लंडच्या जनतेने राजाकडून नागरी हक्कांची सनद मिळवली. यालाच 'मॅग्नाकार्टा' म्हणतात व हीच आधुनिक लोकशाहीची मुहूर्तमेढ ठरली. तेरा अमेरीकन वसाहतींनी ब्रिटीश सत्तेचे वर्चस्व

झुगारून लोकशाही स्वरूपाचे 'संविधान' स्वीकारले. फ्रेंच राज्यक्रांतीमध्ये सरंजाम, राजेशाही व धर्मसत्तेला उध्वस्त करून सामान्य जनतेचे स्वातंत्र्य, समता व बंधुता असलेले गणराज्य स्थापित झाले. औद्योगिक क्रांतीनंतर नव्याने होऊ घातलेले शोध व वैचारिक मंथनातून हजारो कामगारांना रोजगार प्राप्त होत गेले. कार्ल मार्क्सच्या 'जगातिल कामगारांनो एकत्र या' च्या घोषणेने याच कामगार वर्गामध्ये वर्गसंघर्षाची जाणिव व जागृती निर्माण केली. स्वातंत्र्याची, हक्कांची, अन्यायाविरुद्ध— शोषणाविरुद्ध बंड पुकारून न्यायासाठी लढण्याची बिजं अंकुरली. दरम्यानच्या काळात ख्रिस्ती मिशन-यांच्या ज्ञानप्रसारामुळे समाजाच्या इतर घटकांमध्येही शिक्षणाचे व आधुनिक विचारांचे लोण पसरले व लोक हक्कांसाठी, न्यायासाठी उभे राहू लागले. त्यातूनच त्यांना 'मताधिकार' मिळाला व लोकशाही सर्वसामान्यांपर्यंत पसरली.

15 ऑगस्ट 1947 ला भारत ब्रिटीशांच्या वसाहतवादातून व साम्राज्यवादी जोखडांमधून मुक्त झाला आणि भारतीय राज्यघटनेच्या आधारावर भारताने लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा स्विकार केला. महात्मा गांधी आणि जवाहरलाल नेहरू यांसारख्या अनेक द्रष्ट्या नेतृत्वाखाली देशाच्या संस्थापकांनी 'लोकशाही शासनपद्धतीचा स्वीकार केला. घटनेच्या शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व इतर घटनाकारांनी घटनेच्या उद्देशिकेतच 'भारत एक लोकशाही गणराज्य' म्हणून उद्घोषित केले. त्यानुसार 26 जानेवारी 1950 रोजी भारत एक लोकशाही गणराज्य म्हणून उदयास आले. 1952 च्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकांनी प्रथमतःच सर्व नागरिकांच्या सर्व मतांना एक मूल्य प्रदान करत 'प्रत्यक्ष लोकशाही' अंगलात आणली. जात, पंथ, धर्म, लिंग इ. विविधता विधारात न घेता सर्व नागरिकांना मुलभूत अधिकारांची हमी दिली. भारतासारख्या वैविध्यपूर्ण व बहुसांस्कृतिक देशात जिथे अनेक धर्म, पंथ, संप्रदाय, जाती, जमाती यांत भिन्नता आढळते अशा विविधतेने नटलेल्या समाजाला एकत्र बांधून ठेवणारा समान धागा म्हणजे लोकशाही होय. प्रसारभारतीचे माजी अध्यक्ष वविवेकानंद फाउंडेशनमधील तज्ञ ए. सूर्यप्रकाश यांनी लोकशाहीचे प्रमुख आठ निकष सांगितले आहेत. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धर्मनिरपेक्षता, धर्म आणि राज्यामध्ये विभाजन, प्रजासत्ताक व्यवस्था, समानतेचा अधिकार, जगण्याचा अधिकार, खाजगीपणाचा अधिकार आणि मतदान करणाऱ्याचा अधिकार.

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य म्हणजेच भारतीय घटनेच्या उद्देशिकेमध्ये नमुद केलेले विचारांचे, अभिव्यक्त होण्याचे, श्रद्धा, विश्वास व उपासनेचे स्वातंत्र्य होय. थोडक्यात मत प्रकटीकरणाचे स्वातंत्र्य होय.

धर्मनिरपेक्षता म्हणजे राज्याचा कोणताही विशिष्ट धर्म नसावा व सर्व धर्माचा समान आदर केला जावा. तसेच धर्म हा राज्यापासून विभाजित असावा. राज्य प्रशासनामध्ये धर्माची कुठलीही भूमिका नसावी. देशातील सरकार हे लोकांनी निवडून दिलेले असावे. म्हणजेच प्रजेची सत्ता असावी. शासनपद्धती ही लोकांकडून निवडून दिलेल्या लोकप्रतिनिधींची बनलेली असावी व सर्व निर्णय हे बहुमताने घेतले जावेत.

व्यक्ती—व्यक्तींमध्ये धर्म, जात, वंश, जन्माचे ठिकाण इ. च्या आधारावर कसलाही भेदभाव केला जाणार नाही. तसेच लैंगिक असमानता, आर्थिक असमानता दूर करून सर्वांनाचसमानतेचा अधिकार मिळावा, कायद्यापुढे सर्व समान असावेत व सर्वांना कायद्याचे समान संरक्षण मिळावे.

सर्वांना जिविताचा व जगण्याचा अधिकार मिळावा. तसेच व्यक्तीचा खासगीपणा जपला जावा. त्याची व्यक्तिगत माहिती गोपनीय असावी व त्याला वैयक्तिक स्वातंत्र्य प्राप्त व्हावे. वय वर्षे 18 पूर्ण केलेल्या प्रत्येक नागरिकाला दिलेला सर्वोच्च नागरी अधिकार म्हणजे मतदानाचा अधिकार होय. म्हणजेच नागरिक प्रत्यक्षपणे लोकप्रशासनात व सरकार स्थापनेत सहभागी होऊ शकतात व आपल्या प्रतिनिधींची निवड स्वतःच करू शकतात. अशा या प्रमुख आठ निकषांना ए. सूर्यप्रकाश यांनी लोकशाहीचे प्राथमिक घटक संबोधले आहे.

वरील आठ निकष हे भारतीय लोकशाहीमध्ये आहेतच परंतु त्याचबरोबर, भारतीय लोकशाही पुढील चार प्रमुख स्तंभांवर आधारलेली असल्याचे मानले जाते. ते म्हणजे कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ न्यायमंडळ व प्रसार माध्यमे. या चार स्तंभांवर भारतीय लोकशाही टिकून आहे. या चारही स्तंभांचे स्वतंत्र असे अस्तित्व आणि महत्व असल्याचे दिसून येते. ते पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

कायदे मंडळ — भारताने स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर संघराज्यीय शासनप्रणालीचा स्वीकार करत राज्यांना समान दर्जा बहाल केला आहे. त्यामुळे केंद्रपातळीवर संसद ही कायदे निर्मितीची प्रक्रीया पार पाडते व राज्यपातळीवर राज्याचे कायदे मंडळ कायदेनिर्मिती करत असते. संसदेमध्ये दोन सभागृह असतात. वरिष्ठ सभागृहाला 'राज्यसभा' म्हटले

जाते व कनिष्ठ सभागृहाला 'लोकसभा' म्हटले जाते. ज्यामध्ये लोकांनी प्रत्यक्ष मतदानाद्वारे निवडून दिलेले लोकप्रतिनिधी असतात. तसेच देशाचा पंतप्रधान हा लोकांनी निवडून दिलेल्या लोकप्रतिनिधींमार्फत स्थापित सरकारचा प्रमुख असतो. अशाच प्रकारची रचना राज्यांमध्ये आढळते, ज्यामध्ये 'विधानपरिषद' हे वरिष्ठ गृह असते आणि 'विधानसभा' हे कनिष्ठ गृह असते. दोन्ही गृहांचे प्रमुख कार्य कायदेनिर्मिती करणे हे असते. त्याचबरोबर देशाच्या संविधानाची अंमलबजावणी करण्याचे कार्यही संसद करते. त्यामुळे संसदेचे स्थान सर्वोच्च मानले जाते.

भारतीय लोकशाहीचा दुसरा महत्वाचा आधारस्तंभ कार्यकारी मंडळ आहे. ज्यामध्ये केंद्र पातळीवर राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती पंतप्रधान, कॅबिनेट मंत्रीमंडळ, सचिव व इतर शासकीय अधिकारी यांचा समावेश होतो. यांचे मुख्य कार्य कायदेमंडळाने बनविलेल्या कायदांची अंमलबजावणी करण्याचे असते. त्याचप्रकारची कार्यकारी मंडळाची रचना राज्यपातळीवर आढळते. ज्यामध्ये राज्यपाल, मुख्यमंत्री, उपमुख्यमंत्री व त्यांचे मंत्रीमंडळ, राज्याचे सचिव व राज्यातिल प्रशासकिय अधिकारी यांचा समावेश होतो. त्यांचे प्रमुख कार्य राज्य कायदेमंडळाने निर्मिलेल्या कायदांची अंमलबजावणी करणे हे असते.

लोकशाहीचा तिसरा मुख्य आधारस्तंभ न्यायमंडळ असते. भारतीय न्यायमंडळ हे एकसंघ आहे. ज्यामध्ये सर्वोच्च न्यायालय सर्वश्रेष्ठ असून त्याखाली उच्च न्यायालये व त्यांच्या खाली जिल्हा न्यायालये अशी त्याची रचना आढळते. न्यायमंडळ हे सर्वसामान्य जनतेच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करत असते. तसेच न्यायदानास तत्पर असते. ज्यामुळे देशातील गरिबात गरिब घटकालाही इथल्या संविधानावर व न्यायप्रणालीवर विश्वास आहे. न्यायमंडळ सर्वसामान्यांना आश्वासन देण्याचे कार्य करते की, शासन संस्था म्हणजेच कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ आपापल्या वैधानिक सत्तेचा व अधिकारांचा गैरवापर करू शकणार नाही आणि कोणताही कायदा संविधानाच्या चौकटीबाहेर जाऊन तयार केला जाणार नाही. त्याची वैधानिकता पडताळून बघितली जाईल आणि संविधानास अनुसरून नसेल तर तो अवैध ठरवला जाईल. कायदेमंडळाच्या या अधिकारामुळेच सर्वसामान्यांच्या मुलभूत हक्कांचे संरक्षण केले जाते.

लोकशाहीचा चौथा व प्रमुख आधारस्तंभ प्रसारमाध्यमे आहेत, असे काही तज्ञांचे मत आहे. कारण प्रसारमाध्यमे हे सर्वसामान्य जनतेला लोकशाही प्रणालीमध्ये प्रत्यक्ष सहभागी होण्याचे स्वातंत्र्य

देतात. जनमत तयार करण्यात प्रमुख भूमिका बजावते. शासनप्रणाली अधिकाधिक पारदर्शी व सर्वसमावेशक बनवण्यासाठी लोकसहभाग अत्यावश्यक आहे. त्यामुळे 'लोकांचा आवाज' सत्ताधान्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी प्रसारमाध्यमे महत्वाची आहेत. आजतागायत भारतात जवळपास 82,237 वृत्तपत्रे आणि 900 हून अधिक दूरदर्शन वाहिन्या आहेत, ज्या विभिन्न भाषांमध्ये कार्यरत आहेत. त्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच चालली आहे. सध्याच्या तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये सामाजिक प्रसारमाध्यमे जसे की, फेसबुक, व्हॉट्स अॅप, ट्विटर, इन्टाग्राम, ऑकूट वगैरे असे अनेक नवीन माध्यमे उदयास आली आहेत. जी मनोरंजन, राजकिय घडामोडी, खेळ, जागतिक चर्चा व घडामोडी अशा विविध विषयांवर लोकांना जोडत आहेत व भौगोलिक अंतर मिटवून त्यांना जवळ आणत आहेत. त्यामुळे लोकांमध्ये वैचारिक क्रांती घडवून आणली जात आहे. कारण कमी वेळेत जास्तीत-जास्त लोकांपर्यंत पोहोचण्याचे व आपले मत पोहोचवण्याचे एक प्रभावी माध्यम बनले आहे. त्यामुळेच हा लोकशाहीचा चौथा प्रमुख स्तंभ मानला जात आहे. ज्यामध्ये जनमत जनकौल निर्माण करण्याचे अफाट सामर्थ्य आहे.

अशाप्रकारे वरील चार प्रमुख आधारस्तंभांवर भारतीय लोकशाही उभी असल्याचे मानले जाते. वी-डेम संस्थेचे संचालक स्टीफन लिंडबर्ग यांनी म्हटलं आहे की, 'गेल्या पाच ते आठ वर्षांत परिस्थिती अधिक बिघडली आहे.' सध्याचे वास्तविक पाहता हे सत्य वाटते. आणि जे भाकित संविधानाचे निर्माते व श्रेष्ठ कायदेपंडित डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्त केले होते ते खरे ठरताना दिसून येत आहे. त्यांच्या मते, "भारतात लोकशाही तोपर्यंत टिकून राहील, जोपर्यंत देशाला चालवणारे लोक संविधानाला यशस्वीपणे चालवतील." त्यांनी असेही प्रतिपादित केले होते की, "लोकशाही हे राजकीय साधन, मानले जाते व ती एक सह-जीवनाची पद्धत आहे. ज्यामध्ये समाजातील प्रत्येक घटकामध्ये एकत्वाची धारणा असते, परस्पर सहकार्य असते." सध्याच्या भारतातील वातावरणाचा विचार करता असे दिसून येते की, गेल्या काही दशकांत व्यक्तीच्या व प्रसारमाध्यमांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर गदा येत आहे.

वास्तविकतः जगातील कुठल्याही देशाच्या नागरिकांना लोकशाही पुढील हक्क व अधिकार बहाल करते. जसे की, विविधतांनी नटलेल्या परंपरा व संस्कृतींचा एकत्र सहवास, त्यांच्यातिल सहिष्णुभाव, आदरभाव. अल्पसंख्याकांचे स्वातंत्र्य व त्यांच्या सर्वप्रकारच्या हक्कांची

सुरक्षा व स्वतःच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असणारे वातावरण निर्माण करून देणे. या सर्वांच्या जोडीला जो अधिकार बहाल करणे पाश्चिमात्य देशांनाही शक्य झाले नव्हते तो अधिकार म्हणजे भारतीय लोकशाहीने बहाल केलेला 'सार्वत्रिक मताधिकाराचा हक्क'. जेणेकरून सर्वसामान्यांच्या, गरीब-श्रीमंत, स्त्री-पुरुष हा भेद दूर करून सहभागाला व मताला समान मूल्य देण्याचा हक्क सामावलेला आहे.

फेडरल सिस्टीम हे भारतीय लोकशाहीचे विशेष महत्वपूर्ण साधन आहे. भारत हा एक संघराज्य असलेला देश आहे. ज्यामध्ये केंद्र व राज्य सरकारामध्ये अधिकारांचे विभाजन केले आहे. तसेच या अधिकारांचे विभाजन अनुसूची सात प्रमाणे राज्य सूचीत राज्याचे विषय, केंद्राचे विषय केंद्र सूचीत व दोघांनी मिळून काम करण्याचे विषय समवर्ती सूचीत अशाप्रकारे विभागणी केली आहे. अशा प्रकारच्या विभाजनामुळे राज्यांना राज्यप्रशासनाची पूर्ण स्वायत्तता प्राप्त झाली आहे.

भारतीय लोकशाहीने दिलेले सर्वोच्च योगदान म्हणजे निवडणूक प्रक्रिया होय. भारतातील निवडणूक प्रक्रिया ही जगातील सर्वात मोठ्या लोकसंख्येला सामावून घेणारी, सर्वात मोठी सर्वात कठिण आणि जटिल प्रक्रिया आहे. विविधांगी धर्म-पंथाच्या सर्व घटकांना सामावून घेत, त्यांच्या राजकिय प्रतिनिधीत्वाची हमी भारतीय लोकशाही देते. त्यासाठी भारतीय निवडणूक आयोग ही स्वतंत्र संवैधानिक संस्था यासाठी कार्यरत आहे. त्याचे मुख्य कार्य मुक्त व निष्पक्ष निवडणूका, पूर्ण देशभरात राबवणे हे आहे.

भारतीय लोकशाही ही व्यक्तीकेंद्रीत आहे. त्यामुळेच यामध्ये मानवाचे कल्याण हा केंद्रबिंदू आहे. गांधीजींच्या तालिस्मानाप्रमाणे अंतिम व्यक्तीचे पुनःरुत्थापन व विकास हा भारतीय लोकशाहीच्या आर्थिक-राजकिय-सामाजिक विकासाचा आरसा आहे. त्याच अनुषंगाने भारतात सामाजिक न्यायाचे तत्व अंगिकारले आहे.

अशाप्रकारची विविध वैशिष्ट्ये भारतीय लोकशाहीची आहेत. त्याचबरोबर मिडीया - प्रेस यांना अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य, प्रत्येक व्यक्तीला मूलभूत अधिकार, राजकीय अधिकार ही देखील भारतीय लोकशाहीची वैशिष्ट्ये आहेत. या सर्व वैशिष्ट्यांबरोबरच या लोकशाहीपुढे काही आव्हानेदेखील आहेत. ज्यांचे विश्लेषणात्मक मंथन होणे अत्यंत गरजेचे आहे. जसे की भ्रष्टाचाराचे संकट फार पूर्वीपासून भेडसावत आहे. प्रशासनाच्या सर्व पातळ्यांवर हा भ्रष्टाचार एखाद्या वाळवीप्रमाणे

पोखरून काढत आहे व लोकशाहीला कमकुवत करत आहे. या विळख्यामध्ये सर्वसामान्य व्यक्तीपासून ते उच्चभ्रु वर्गाला देखील या भ्रष्टाचाराने वेढून घेतले आहे व त्यामुळे सर्वसामान्य जनतेचा प्रशासकीय यंत्रणेवरचा विश्वास उडत आहे. त्यामुळे भ्रष्टाचार व भ्रष्ट प्रशासक-शासक यांना आळा घालणे गरजेचे आहे.

दूसरे महत्वाचे आव्हान आहे देशातील दारिद्र्य. गरिबी -व आर्थिक असमानतेचे. या सर्व आर्थिक समस्या व्यक्तीच्या विकासात अडथळा निर्माण करतात. पर्यायी लोकसंख्येतील खूप मोठा जनसमुदाय विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर राहतो व त्यामुळे तो जनसमुदाय मुलभूत हक्क, पायाभूत सोयी-सुविधा, राजकिय सहभाग व प्रतिनिधित्व, सामाजिक विचारधारा यांपासून वंचित राहतो. त्यामुळे लोकशाही खऱ्या अर्थाने तळागाळातील व्यक्तींपर्यंत पोहोचत नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते व्यक्तीला दर्जाच्या समानतेआधी संधीची समानता दिली गेली पाहिजे. तरच त्याचे खरचं पुनःरुत्थान होऊ शकेल. म्हणूनच त्यांनी आर्थिक समानतेवर जोर दिला. कारण आर्थिक घटकावर राजकिय व सामाजिक समानता अवलंबून असतात. मात्र स्वातंत्र्य मिळून 77 वर्षे लोटूनही वरील आर्थिक आव्हाने संपलेली नाहीत. आजही दारिद्र्यात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण खूप जास्त आहे. त्यामुळेच शासनाला महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा यांसारख्या विविध उपाययोजना राबवाव्या लागतात.

दारिद्र्य, अशिक्षितपणा, बेकारी व बेरोजगारी यांसारख्या समस्या आणखी दोन महत्वाच्या समस्यांना जन्म देतात ते म्हणजे आर्थिक विषमता व प्रादेशिक असमतोल. तळातील लोकांना लोकशाही प्रत्यक्षात अनुभवता येत नसण्याचे हे मुख्य कारण आहे. कारण लोकशाही म्हणजे प्लेटोने सांगितल्याप्रमाणे, 'कोणतेही सामाजिक संघटन हे अंतिमतः गरीब - श्रीमंत असा भेद आहे. तोपर्यंत सर्व लोकांना सोबत घेऊन एक सामाजिक संघटन उभारता येणे शक्य नाही. अशाप्रकारच्या प्रादेशिक विषमता समाजात सदैव 'आहे रे' व 'नाही रे' अशा दोन गटांचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्यास हातभार लावतात. कारण 'समाज' ही प्रत्यक्षात एकत्वाची धारणा असते. ती धारणा परस्पर सहकार्यावर अवलंबून असते. त्यामुळे विषमता या एकत्वाच्या धारणेलाच संपवण्याचे काम करत असते.

पुढील महत्वाचा अडथळा शिक्षण व आरोग्याच्या सोयी-सुविधा जनसामान्यांपर्यंत पोहोचल्या नाहीत हा आहे. भारताला वैदिक काळापासूनच शिक्षणाची समृद्ध परंपरा लाभलेली आहे. तक्षशीला, नालंदा यांसारख्या पाचव्या शतकात उद्यास आलेल्या व विस्तारत गेलेल्या शैक्षणिक विद्यापिठांनी जगाला कित्येक प्रकांडपंडित दिलेले आहेत. त्याच भारतामध्ये वर्तमान काळात जगातील विश्वविद्यापिठांच्या यादीमध्ये तिसरे स्थान प्राप्त झाले आहे. क्यू. एस. या संस्थेच्या जागतीक विद्यापिठांच्या यादीच्या सर्वेक्षणात भारतातील काही मोजक्या विद्यापिठांचा समावेश जगातील 150 विद्यापिठांच्या यादीमध्ये झाला आहे. यावरून असे लक्षात येते की भारतासारख्या देशात लोकांना गुणवत्तापूर्ण व कौशल्याधारित शिक्षण देणे आव्हानात्मक आहे. आजही ग्रामिण भारतात शाळांचे प्रमाण पुरेसे नाही. पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे. शिक्षणाचा दर्जा घसरत आहे. महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, कर्मवीर भाऊराव पाटील, महर्षी कर्वे, आचार्य विनोबा भावे, डॉ. आंबेडकर, अनुताई वाघ, ताराबाई मोडक यांसारख्या समाजसुधारकांनी शिक्षणाची मुहुर्तमेढ रोवली. तिचा विस्तार केला व समाजातील हिन-दीन, दलित- वंचित घटकांना या मुख्य धारेत आणण्याचा प्रयत्न केला. मात्र आजही अनेकजन शिक्षणापासून वंचित आहेत. शिक्षणाचा स्तर खालावत आहे.

शिक्षण व आरोग्याच्या सोयीसुविधांचा पुरेसा विकास झालेला नसल्यामुळे आजही, जातीवाद, जातीयतावाद, सांप्रदायिकता, धार्मिक विभाजन इ. सारख्या सामाजिक समस्या अस्तित्वात असलेल्या प्रकर्षाने जाणवते. जातिव्यवस्थेमुळे समाजाचे ध्रुवीकरण झालेले दिसून येते. वरिष्ठ जाती व कनिष्ठ जाती अशा या ध्रुवीकरणामुळे विषमता वाढत जाते. त्यामुळेच डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय लोकशाहीच्या भवितव्याबाबत प्रश्नचिन्ह निर्माण केले होते. कारण मुळातच भारत हा असंख्य जातींचा समुह असलेला देश आहे. तसेच इथली जातिसंस्था श्रेणीबद्ध विषमतेवर आधारलेली आहे. श्रेष्ठ जाती, कनिष्ठ जाती, उच्चवर्ग, निम्न वर्ग, अति-निम्न वर्ग अशा या श्रेणी आहेत. त्यामुळे जातियतावाद हे एक मोठे आव्हान लोकशाहीपुढे असल्याचे दिसते.

शिक्षण व जातियता यांबरोबरच निवडणूक प्रक्रिया या देखील लोकशाहीपुढील आव्हान बनले आहे. कारण पारदर्शी निवडणूका असणे 'गरज' असली तरीही सत्तालोलुप राजकारणी नागरीकांच्या मतदानाच्या सर्वोच्च नागरी हक्काचा गैरवापर करून घेतात. देशात प्रत्यक्ष निवडणूका

होणे म्हणजे देशात लोकशाही असणे असे मानले जाते. जेष्ठ पत्रकार व विचारवंत उत्तम कांबळे यांनी एका कार्यक्रमाप्रसंगी आपले मत व्यक्त केले होते, त्यामध्ये त्यांनी असे सांगितले की, 'लोकशाही जेव्हा स्वीकारली तेव्हा तीला वाहून नेण्याची जबाबदारी ज्या खांद्यांवर होती, तो खांद्यांचे तयार नव्हता. कारण स्वातंत्र्य मिळाले त्यावेळी 30-40 टक्केच शिक्षणाचा दर होता. त्यामुळे प्रत्यक्ष निवडणूका जरी भारताने स्विकारल्या असल्या तरीही मतदान करताना व्यक्ती चिन्ह पाहून मतदान करतात. आजही बहुतांशी मतदार याच पद्धतीने मतदान करतात. त्यामुळे भारतातील लोकशाही 'चिन्हांकीत लोकशाही' आहे.' आजही नागरीक सदसदविवेकाने मतदान करत नाहीत. म्हणजे अजून आपल्या देशात 'नागरीक'च तयार झाले नाहीत की काय असा प्रश्न उपस्थित होतो. कारण जोपर्यंत जागरूक मतदार, सजग नागरीक निर्माण होत नाहीत तोवर लोकशाही प्रत्यक्षात आहे असे म्हणता येणार नाही. त्यामुळेच निवडणुकांच्या काळात मतदारांना प्रलोभने देणे, गैरकृत्य होणे हे आजही पहायला मिळते. डॉ. आंबेडकरांनी लोकशाहीच्या आस्तित्वाबाबत जे प्रश्नचिन्ह निर्माण केले होते त्याचे हेच कारण होते की, ते मानतात की लोकशाही व राज्यघटना तोपर्यंत टिकून राहिल जोपर्यंत ती अंमलात आणणारे लोक सुजाण असतील. राज्यघटना अंमलात आणणारे नागरीकच जर सुज्ञ नसतील तर या देशात लोकशाही फार काळ टिकणार नाही.

अशाप्रकारे वरील काही मुख्य आव्हाने भारतीय लोकशाहीपुढे असलेली दिसून येतात. सहा महिन्यांपूर्वी राष्ट्रीय प्रजासत्ताक दिनादिवशीच्या एका चिमुकल्याचे भाषण प्रसारमाध्यमावर प्रसिद्ध झाले होते, ज्यामध्ये तो म्हणत आहे, 'लोकशाही म्हणजे तुम्ही काय पण करू शकता, भांडू शकता, प्रेम करू शकता, पण मला खोड्या काढायला, माकडासारखे झाडावर चढायला, फक्त धिंगाणा घालायला खूप आवडते. आणि असे केल्यावर माझे बाबा मला मारत नाहीत. कारण ते लोकशाही मानतात.' सद्यस्थितीचे आकलन करता वरील भाषण अत्यंत मार्मिक वाटते. लोकांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य दिले म्हणून लोक कोणाबद्दल काहीही बोलतात, समाजमाध्यमांवर उघडपणे त्याचा प्रसार करतात, कोणाला धर्मांध करतात तर कोणाच्या धार्मिकतेला झुगारून आपलेच श्रेष्ठत्व सिद्ध करू पाहतात. राजकिय स्तरावर सध्या खूप जास्त प्रमाणावर अस्थिरता दिसून येत आहे. कारण तिथेही भाषणातल्या खोडकर मुलाच्या वृत्तीचे दर्शन होते व लोकशाही मानणारे सत्ताधारी

अशा 'खोडकर मुलाला' शिक्षा करत नाहीत आणि यावर न्यायमंडळही ताशेरे ओढण्यापलिकडे फारसे प्रयत्न करत नाही कारण ते देखील लोकशाहीलाच मानतात. स्वतंत्र्य भारतात गुन्हेगारी वाढत आहे. कित्येक दिवसांपासून या भारताचे एक राज्य जळत आहे. शेतकऱ्यांच्या शांतीपूर्ण मोर्च्यामध्ये रक्तपात घडत आहे, आर्थिक व्यवस्था अस्थिर आहे. राजकिय व पक्षांतर्गत राजकारणाने वातावरण ढवळून निघालेले आहे. आणि हे सर्व घडत असताना बुद्धिजीवी वर्ग शांत आहे. प्रसारमाध्यमे व मिडिया व्यापारी व दलाल बनत आहेत. शुद्ध पत्रकारीता हरवली आहे. जाती धर्माच्या नावाखाली आजही कित्येक पिढ्या व पंथ चिरडले जात आहेत. सांप्रदायिकता वाढत चालली आहे. पत्रकारांच्या विवेकशील लेखण्या बोट्ट झालेल्या आहेत. सर्वसामान्यांना दारिद्र्य, बेकारी, बेरोजगारी, महागाई इ. आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागत असले तरीही ते सवयीचे वाटत आहे. धर्माधतेने लोकांच्या विवेकशिलतेचा व विचारशिलतेचा बळी घेतला आहे. माणसा-माणसांतील माणूसपण हरवत चालले आहे. परिणामतः गुन्हेगारी वाढत आहे. मॉब लिचिंग, जाळपोळ यांसारखी विध्वंसक कृत्य घडत आहेत. या सर्व परिस्थितीचे आकलन करताना असा प्रश्न उपस्थित राहतो की, ज्या लोकशाही, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष गणराज्याचे स्वप्न आपल्या राष्ट्रनिर्मात्यांनी बघितले होते ते प्रत्यक्षात खरोखरचं अस्तित्वात आहे का?

वरील सर्व परिस्थिती पाहता एक आशावाद नक्कीच आढळतो तो म्हणजे जोपर्यंत वैचारिक क्रांती होत आहे, शिक्षणाचा दर वाढत आहे तोपर्यंत इथल्या लोकशाहीची घटनात्मक चौकट टिकून असेल. कारण भारताने जागतिक महासत्ता होण्याच्या प्रवासाला सुरुवात केली आहे. व त्याचा केंद्रबिंदू कल्याणाधारीत 'मानवी चेहरा' हा आहे. भारतात लोकशाहीची पाळंमुळं घट्ट आहेत. म्हणूनच इथला प्रत्येक घटक घटनेच्या मुलभूत संरचनेला बांधिल आहे. भारत सर्वसमावेशक वृद्धी व विकासाचा पुरस्कर्ता आहे व त्यामुळेच न्याय्य व समताधिष्ठीत समाजाच्या निर्मितीसाठी याचे चारही स्तंभ भक्कमपणे उभे असणे गरजेचे आहे. व हेच स्तंभ भारतीय लोकशाहीचे वेळोवेळी वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करताना आढळून येतात.

संदर्भ सूची :

1. भारताचे संविधान, सुधीर प्रकाशन, 1 जाने 2022.
2. मेकींग सेन्स ऑफ इंडियाज डेमोक्रेसी, योगेंद्र यादव, परमनंट ब्लॉक प्रकाशन, 15 नोव्हें 2020.

3. इंडियन डेमोक्रेसी, सुहास पळशीकर, ओ.यूपी इंडिया प्रकाशन, 2 नोव्हेंबर 2017.
4. इंदिरा गांधी आणीबाणी व भारतीय लोकशाही, पी. एन. धर, अनुवाद – अशोक जैन, जेनेरीक प्रकाशन, जाने 2015.
5. भारतीय लोकशाही : शाप की वरदान ?, अनिल दीक्षित, नंदीनी प्रकाशन गृह, 1 जाने 2017.
6. भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने, – प्रा. डॉ. बाळ कांबळे, डायमंड बुक प्रकाशन.
7. महाराष्ट्रातील लोकशाही विचार, मा.प. मंगुडकर, गजानन बुक डेपो.
8. भारतीय लोकशाही, प्राचार्य डॉ. पी. डी. देवरे, प्रा. डॉ. एस. एम. विसपुते, प्रा. डॉ. डी. एस. निकुंभ, प्रशांत प्रकाशन.
9. भारतीय लोकशाही – स्थिती आणि गती, डॉ. पंडित नलावडे.
10. वी-डेम इन्स्टिट्यूट, लोकशाही अहवाल- 2020, – बीबीसी, झुबैर अहमद, 2 नोव्हेंबर 2020.
11. उत्तम कांबळे यांचे लोकशाही बाबतचे विचार – भाषण.
12. भारतात लोकशाही खरंच धोक्यात आहे का?- बीबीसी रिपोर्ट, 2 नोव्ह 2020
13. 'इंडियाज चॅलेंज – वील दि डेमोक्रेस एक्सपेरीमेंट सक्सीड ? बीबीसीविशेष मुलाखत – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, 1953
14. डॉ. आंबेडकर-लेखन आणि भाषण-खंड – 18- भाग 3

डिजिटल डेमोक्रेसी

प्रा. गीतांजली शंकराव चव्हाण

समाजभूषण गणपतराव काळभोर महाविद्यालय, लोणी काळभोर.ता.हवेली, जि.पुणे

संक्षिप्त : भारतात डिजिटल लोकशाहीला चालना देण्यासाठी डिजिटल तंत्रज्ञानाची क्षमता सर्वत्र मान्य करण्यात आली आहे. डिजिटल लोकशाही हा डिजिटल इंडिया उपक्रमाचाच एक भाग आहे. ज्यामुळे नागरिकांना इंटरनेट द्वारे त्यांचे राजकीय अधिकार वापरता येतील. डिजिटल लोकशाहीने भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा आकार बदलण्याची आणि नवीन संधी निर्माण करण्याची ताकद आहे. भारतात डिजिटल लोकशाहीत नागरिकांची वाढलेली सहभागीता, पारदर्शकता आणि निर्णय प्रक्रियेत उत्तरदायित्व वाढले आहे. या पेपरमध्ये भारतातील डिजिटल लोकशाही आणि त्यांची अंमलबजावणी अडथळे यांवर प्रकाश टाकला आहे.

कीवर्ड (बीज शब्द) : ई-लोकशाही, डिजिटल इंडिया, ई-गव्हर्नन्स.

प्रस्तावना: लोकशाही ही एक शासन प्रणाली आहे, जिथे सत्ता लोकांकडे असते जे त्यांचे प्रतिनिधी निवडण्यासाठी मुक्त आणि निपक्ष निवडणुकांद्वारे त्याचा वापर करतात. डिजिटल लोकशाही ज्याला इंटरनेट किंवा ई-लोकशाही म्हणूनही ओळखले जाते. ही संकल्पना तंत्रज्ञानाचा क्षेत्रात विस्तारते आहे, डिजिटल लोकशाहीमध्ये धोरण निर्मिती प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग आणि लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण आणि संवर्धन होते. ऑनलाईन प्लॅटफॉर्म आणि साधनांचा फायदा घेऊन नागरिकांना त्यांच्या निवडणून आलेल्या लोकप्रतिनिधींशी संपर्क साधण्यास आणि निर्णय घेण्यास, डिजिटल प्रक्रियेत योगदान देण्यास सक्षम करते. हा डिजिटल दृष्टिकोन व्यक्तींचा त्यांचे मत व्यक्त करण्यास आणि त्यांच्या नेत्यांना जबाबदार धरण्यास सक्षम करतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

- 1) डिजिटल लोकशाही या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- 2) लोकशाही शासन व्यवस्थेत डिजिटल लोकशाहीच्या भूमिकेचे अध्ययन करणे.
- 3) डिजिटल लोकशाहीच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:-सदर शोध निबंधाच्या अध्ययनाकरिता प्रामुख्याने द्वितीय स्रोत अध्ययन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने वृत्तपत्रे, मासिके, पुस्तके व संकेतस्थळांचा आधार घेण्यात आला आहे. सदरील शोधनिबंधाच्या मांडणी करता वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय विवेचन :भारतातील डिजिटल लोकशाहीला सुविधा देणारे किंवा त्यात योगदान देणाऱ्या घटकांचे परीक्षण करणे, लोकशाहीला पाठिंबा देणाऱ्या घटकांपेक्षा वेगळे असणे आवश्यक आहे. विविध धोरणे किंवा संस्था आणि योजनांच्या अंमलबजावणी द्वारे सरकार सक्रियपणे बदलत आहे. 2015मध्ये सुरु करण्यात आलेल्या डिजिटल इंडिया कार्यक्रमाचा उद्देश ऑनलाइन पायाभूत सुविधा वाढवून आणि डिजिटल परिवर्तनाला चालना देऊन सरकारी सेवा नागरिकांसाठी इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने उपलब्ध आहेत याची खात्री करणे हा आहे.

भारतातील डिजिटल लोकशाहीचा परिचय सरकारी विभागांच्या संगणकीकरणानून जबाबदार प्रशासनाला चालना देऊन झाला. भारताने संपूर्ण राष्ट्राला डिजिटल पद्धतीने जोडण्यासाठी पुढाकार घेतला. भारत सरकारने लोकशाहीच्या संवर्धनासाठी तंत्रज्ञानाशी संबंधित अनेक कार्यक्रम सुरु केले आहेत. तांत्रिक प्रगती सामायिक सेवा केंद्रांचा लाभ घेऊन ग्रामीण व शहरी भागातील भारतीय समाजातील दरी प्रभावीपणे भरून काढली आहे. 2014 मध्ये सरकारने My Gov. ॲप सादर केले, ज्यामुळे नागरिकांना त्यांच्या कल्पना आणि मते सरकारी सेवांमध्ये योगदान देण्यास सक्षम केले आहे.

भारतासारख्या देशात डिजिटल लोकशाहीची संकल्पना लक्षात घेता जनता आणि सरकार यांच्यातील सुसंवादी संबंध सुलभ करण्यासाठी डिजिटल तंत्रज्ञानाचे मोलाचे योगदान आहे.भारतात डिजिटल लोकशाहीची भूमिका इलेक्ट्रॉनिक आणि लोकशाही या दोन शब्दांच्या संयोगानून डिजिटल लोकशाही तयार झाली आहे. इंटरनेट लोकशाही किंवा डिजिटल लोकशाही म्हणजे राजकीय आणि प्रशासकीय प्रक्रियेत माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर भारताच्या संदर्भात डिजिटल लोकशाहीमध्ये नागरिकांना सक्षम करण्याचे आणि सहभागीय यंत्रणा उन्नत करण्याची क्षमता आहे. डिजिटल लोकशाहीची भूमिका पुढील प्रमाणे-

1)पारदर्शकता आणि जबाबदारी :डिजिटल लोकशाहीमुळे प्रशासनात पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व येते लोकांना निश्चितपणे समकालीन राजकीय उपक्रम पूर्वीपेक्षा अधिक पारदर्शक आणि विस्तारित झाली आहेत. त्यामुळे सरकारच्या गुणवत्तेवर

आणि चुकाबाबत जनतेच्या प्रतिक्रिया ही लगेच मिळतात जनता आणि सरकार या दोघांसाठीही नवीन योग आहे.

2)उत्तम सेवा देणे :सरकारी सेवांमध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर नागरिकांना त्यांच्या सरकारशी संवाद साधण्याचा पद्धतीत क्रांती घडवून आणतो. ऑनलाईन पोर्टल ऑटोमेशन आणि पारदर्शकता याद्वारे सरकार अधिक कार्यक्षम होते. नोकरशाहीतील अडथळे कमी होऊ शकतात. नागरिक केंद्रित दृष्टिकोन सुनिश्चित करू शकतात. तांत्रिक प्रगती स्वीकारून सरकार बदलत्या गरजांशी जुळवून घेऊन अधिक प्रतिसादात्मक आणि प्रभावी शासन प्रणालीला चालना देऊ शकतात.

3)वाढीव सहभाग :कोणत्याही लोकशाही व्यवस्थेत खऱ्या अर्थाने लोकशाहीचा पाया सरकार आणि प्रशासन प्रक्रियेत जनतेच्या योग्य सहभागानेच घातला जातो. डिजिटल लोकशाही ही लोकशाही प्रक्रियेतील सहभाग वाढवण्यास मदत करू शकते यात उपेक्षित समुदाय, अपंगलोक आणि दुर्गम भागात राहणारे लोक समाविष्ट आहेत. सध्या लोकशाही लोकांच्या मोबाईल उपकरणापर्यंत पोहोचली आहे. त्यामुळे त्यांचे राजकीय वर्तन अधिक व्यापक झाले आहे.

4)परिणामकारकता :डिजिटल लोकशाहीच्या अंमलबजावणीमध्ये सरकारी सेवांची कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता वाढवण्याची क्षमता आहे. ज्यामुळे नागरिकांना सोयीस्करपणे आणि जलद गतीने प्रवेश मिळू शकेल आणि त्याचा वापर करू शकेल कागदोपत्री नोकरशाहीतील अडथळे कमी करून निर्णय घेण्याची प्रक्रिया याव्यतिरिक्त डिजिटल प्लॅटफॉर्म सरकारला अधिक प्रभावी पद्धतीने डेटा संकलित आणि विश्लेषण करण्याचे साधन प्रदान करतो, ज्यामुळे सुचित धोरण व निर्णयाना मदत होते.

5)प्रगत संप्रेषण :तंत्रज्ञानाने नागरिक आणि त्यांचे लोकप्रतिनिधी यांच्यात अधिक गतिमान आणि सुलभ संवाद साधला आहे. सोशल मीडिया ऑनलाईन मंच आणि इतर डिजिटल प्लॅटफॉर्म द्वारे फीडबॅक समस्या नोंदवण्याची आणि आवाजाची मते क्षमतेने नागरिकांना केवळ सशक्त केले नाही तर, पारदर्शकता देखील वाढवली आहे. जसजसे तंत्रज्ञान विकसित होत आहे तसतसे नागरिक व सरकार यांच्यातील संप्रेषणाचे मार्ग विस्तृत होताना दिसतात.

6)विश्वासाह दृष्टिकोन : नागरिक आणि सरकार यांच्यातील विश्वासावर आधारित संबंधांचे सकारात्मक परिणाम दोन्ही पक्षापर्यंत पोहोचतात माहिती प्रतिसाद आणि सहभाग यांचा फायदा नागरिकांना होतो ज्यामुळे त्यांना निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सहभाग मिळतो.

7)सर्वसामावेशक पैलू :सर्वसामावेशकतेला प्रोत्सन देणे हा डिजिटल लोकशाहीचा एक महत्त्वाचा फायदा आहे.कारण त्यामुळे लोकशाही प्रक्रियेत विविध क्षेत्रातील व्यक्तींचा सहभाग सुलभ होतो डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून नागरिक त्यांचे निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी या दोन्ही दोगांशी ही प्रभावी संवाद साधू शकतात.

भारतातील डिजिटल लोकशाही संबंधित समस्या :

डिजिटल लोकशाहीचे अनेक फायदे असले तरी अनेक अडचणी देखील आहेत. त्यांचे निराकरण करणे आवश्यक आहे.

1)डिजिटल साक्षरतेचा अभाव :भारतातील डिजिटल लोकशाही प्रगतीतील महत्त्वाचा अडथळा म्हणजे डिजिटल साक्षरता आणि नागरिकांमधील जागरूकता यांची कमतरता होय. भारतात बराचसा भाग विविध डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि साधनांशी अपरिचित आहे. त्यांचा प्रभावीपणे वापर करण्यासाठी आवश्यक कौशल्यांचा अभाव आहे. ओळख आणि कौशल्यांचा अभाव डिजिटल लोकशाही निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सक्रियपणे गुंतण्याची त्याची क्षमता मोठ्या प्रमाणात मर्यादित करते.

2)तांत्रिक अवलंबित्व:नागरिकांचा सहभाग आणि सरकारी पारदर्शकता वाढवण्यासाठी लोकशाही प्रक्रियांमध्ये तंत्रज्ञानाचा समावेश करण्यासाठी डिजिटल लोकशाही उपक्रमाचा संदर्भ आहे. या उपक्रमांमध्ये अनेक फायदे मिळवून देण्याची क्षमता असली तरी त्यांच्या संभाव्य तोट्याचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे. तंत्रज्ञानावरील अवलंबित्व वाचा अर्थ असा होतो की, डिजिटल लोकशाही उपक्रमाचे सुरळीत कार्यप्रणालीची अखंड उपलब्धता आणि योग्य कार्यप्रणालीची अखंड उपलब्ध कार्यप्रणालीवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असते.

3)सुरक्षा आणि गोपनीयतेची चिंता :गोपनीतीची संकल्पना डिजिटल लोकशाहीच्या क्षेत्रामध्ये महत्त्वपूर्ण आहे. ज्यामध्ये लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी नागरिकांनी सहकारी संस्था आणि इतर संस्थांना वैयक्तिक माहिती उघड करणे आवश्यक आहे. ई-सेवा त्यांच्या खाजगी माहितीचा गैरवापर किंवा हॅकर्स कडून होणारी हेराफेरी पासून संरक्षण करण्यासाठी उपायांचा अभाव आहे. गोपनीतीला राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार असल्याचे मान्य करून भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने हे त्याचे महत्त्व ओळखले आहे.

4)मर्यादित डिजिटल पायाभूत सुविधा : सुविधा डिजिटल लोकशाहीची संकल्पना लोकशाही प्रक्रिया वाढवण्यासाठी आणि निर्णय प्रक्रियेत व्यापक सहभाग सक्षम करण्यासाठी डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याच्या कल्पनेभोवती फिरते. हे साध्य

करण्यासाठी आवश्यक साधने आणि कनेक्टिव्हिटी ला समर्थन देणारी एक मजबूत डिजिटल पायाभूत

सुविधा स्थापन करणे महत्त्वपूर्ण आहे. या सुविधांमध्ये विविध घटकांचा समावेश आहे जसे की हाय स्पीड इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी, वीजपुरवठा आणि प्रगत तांत्रिक साधने शहरांमध्ये हायस्पीड इंटरनेट सहज उपलब्ध होते. ज्यामुळे नागरिकांना सहज ऑनलाइन आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म साधनांचा प्रभावीपणे वापर करता येतो. ही सुविधा लोकांना लोकशाही प्रक्रियेमध्ये सहभागी होण्यासाठी सक्षम करते, परंतु ग्रामीण भागात अनेकदा खराब कनेक्टिव्हिटी चा त्रास होतो, त्यामुळे डिजिटल प्लॅटफॉर्म वापरण्याची क्षमता मर्यादित होते.

5)सायबर सुरक्षेची चिंता :सायबर हल्ले आणि डेटा उल्लंघनामुळे नागरिकांच्या वैयक्तिक माहितीची गोपनीयता आणि सुरक्षितता धोक्यात येऊ शकते आणि त्यांचा डिजिटल शासन प्रणाली वरील विश्वास मर्यादित होऊ शकतो. पायाभूत सुविधांचे बळकटीकरण मजबूत प्रोटोकॉल लागू करणे, डेटा संरक्षण कायदे वाढवणे आणि सायबर धोक्यांबद्दल जागरूकता वाढवणे ही नागरिकांच्या वैयक्तिक माहितीचे रक्षण करण्यासाठी आणि डिजिटल गव्हर्नन्स सिस्टीमवर जनतेचा विश्वास राखण्यासाठी महत्त्वपूर्ण पावले आहेत. या आव्हानांना तोंड देऊन आणि सायबर सुरक्षितेमध्ये गुंतवणूक करून भारत अधिक सुरक्षित आणि लवचिक डिजिटल लोकशाहीचे खात्री करू शकतो. नागरिकांची गोपनीयता अखंडता आणि विश्वास यांचे रक्षण करू शकतो.

6)मर्यादित मानवी संवाद :डिजिटल लोकशाही उपक्रमांचे एक आवाहन म्हणजे नागरिक आणि त्यांचे निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी यांच्यातील समोरासमोरील संवादातील संभाव्य घट. डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि ऑनलाइन कम्युनिकेशन अनावधानाने नागरिकांच्या थेट वैयक्तिक संधीवर मर्यादा घालते.

7)इंटरनेट वापरण्याची निरक्षरता :भारतातील बऱ्याच नागरिकांकडे अजूनही इंटरनेटची साक्षरता नाही आणि ज्यांच्याकडे आहे त्यांच्याकडे लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी आवश्यक डिजिटल साक्षरता कौशल्य नाहीत. सुलभता आणि डिजिटल साक्षरतेच्या आव्हानांवर मात करून भारत डिजिटल लोकशाहीच्या पूर्ण क्षमतेला चालना देऊ शकतो. पायाभूत सुविधांचा विकास शिक्षण आणि आरोग्य यांचा विकास करण्यासाठी आणि लोकशाही प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होण्यासाठी आवश्यक डिजिटल कौशल्य असणे गरजेचे आहे.

समारोप :या संशोधनातून असे दिसून येते की, भारतातील डिजिटल लोकशाहीमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल झाला असला तरी त्याला आव्हाने देखील खूप आहेत. धोरण निर्माण करताना आणि नागरिकांनी ही आव्हाने ओळखली पाहिजेत आणि भारतातील डिजिटल लोकशाहीची आवश्यकता विचारात घेऊन तिच्या अधिक वापरासाठी आवश्यक त्या उपाययोजना केल्या पाहिजेत. डिजिटल लोकशाहीची संकल्पना ही एक लोकशाही प्रक्रियेतील महिलाचा दगड आहे. वाढत्या ऑनलाइन पिढीच्या डिजिटल अपेक्षा पूर्ण करणे. भारतातील डिजिटल लोकशाही उपक्रमांच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी आणि नागरिकांच्या गरजा पूर्ण करणारे सर्वसामावेशक व्यासपीठ म्हणून डिजिटल साक्षरता महत्त्वाची आहे. डिजिटल इंडियाच्या यशासाठी डिजिटल साक्षरता आणि कौशल्य महत्त्वाची आहेत. डिजिटल चॅनेल द्वारे सरकारचे दैनंदिन काम मध्ये नागरिकांच्या सक्रिय सहभागावर ई-लोकशाहीची परिणामकारकता अवलंबून असते. परिणामी डिजिटल क्षेत्रात नागरिकांचा सक्रिय सहभागातूनच ई लोकशाहीची प्रगती साधली जाऊ शकते.

संदर्भ:

- 1) भटनागर सुभाष, 2011, ई-प्रशासन डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- 2) भटनागर सुभाष, 2011, विकसनशील देशांमध्ये ई-सरकार सक्षम करणे. नवी दिल्ली, सेज पब्लिकेशन.
- 3) योजना मासिक.
- 4) दैनिक लोकसत्ता.
- 5) रघुनाथ पी. डिजिटल इंडिया कार्यक्रम.
- 6) गुप्ता विवेक, 2003, ई-गव्हर्नमेंट इमर्जिंग पॅराडाइम इन ई-बिझनेस.

The Role of Artificial Intelligence and Algorithms in Shaping Democracy

Dr.G.R.Patil,

Department Of Physics,

Dr.Patangrao Kadam Mahavidyalaya,R.Nagar (Burli)

Abstract

Democracy is evolving in the digital age, with artificial intelligence (AI) and algorithms playing an increasingly significant role in political processes, governance, and public discourse. These technologies have the potential to enhance democratic participation, improve policymaking, and increase transparency. However, they also pose risks such as misinformation, algorithmic bias, and threats to privacy. This paper explores the impact of AI and algorithms on democracy, analyzing their benefits, challenges, and the need for ethical governance to ensure their positive contribution to democratic societies.

The Impact of AI and Algorithms on Democracy

AI and algorithms influence democracy in various ways, from shaping public opinion to improving government decision-making. Their role can be categorized into three main areas: political participation, governance, and electoral integrity.

1. Enhancing Political Participation

AI-driven tools and algorithms have transformed how citizens engage with politics:

Social Media and Political Discourse – Platforms like Twitter, Face book, and YouTube use algorithms to curate content, influencing public discussions and shaping political opinions.

Chatbots and AI Assistants – AI-driven bots provide real-time political information, helping citizens make informed decisions.

Civic Engagement Platforms – AI-powered applications encourage public participation in policymaking by analyzing citizen feedback and recommending policies.

2. AI in Governance and Policy Making

Governments and policymakers use AI to improve decision-making, public services, and transparency:

Data-Driven Decision-Making – AI analyzes large datasets to identify trends and improve policy decisions on issues like healthcare, education, and infrastructure.

Predictive Analytics in Governance – Algorithms forecast economic trends, crime rates, and social issues, helping policymakers take preventive measures.

Automation in Public Administration – AI streamlines government processes, reducing bureaucratic inefficiencies and improving service delivery.

3. Electoral Integrity and AI

Elections are fundamental to democracy, and AI is increasingly involved in managing and securing electoral processes:

Voter Behavior Analysis – AI analyzes voter sentiment, predicting election outcomes and shaping campaign strategies.

Combating Fake News and Misinformation – AI-driven fact-checking tools detect false information and disinformation campaigns.

Election Security – AI enhances cyber security by detecting and preventing hacking attempts on election infrastructure.

Challenges and Risks of AI in Democracy

Despite its benefits, AI also presents several risks to democratic processes:

- 1. Algorithmic Bias and Discrimination**-AI systems may inherit biases from training data, leading to unfair outcomes in political decision-making.

Biased algorithms can reinforce existing inequalities, affecting marginalized communities.

- 2. Spread of Misinformation and Deepfakes**-AI-generated deepfake videos and synthetic media can manipulate public opinion and undermine trust in democratic institutions.

Social media algorithms prioritize engagement, sometimes amplifying false or divisive content.

- 3. Threats to Privacy and Surveillance**-AI-powered surveillance systems may be misused by governments to monitor citizens and suppress dissent. Excessive data

collection by AI systems can lead to violations of privacy rights.

4. **Manipulation of Public Opinion**-Political campaigns increasingly use AI-driven micro-targeting to influence voter behavior, raising ethical concerns. Automated bots can create artificial trends, distorting political debates.
5. **Ethical and Regulatory Approaches**-To ensure AI and algorithms support democracy rather than undermine it, ethical guidelines and regulatory frameworks are necessary:
6. **Transparency and Accountability** – Governments and tech companies should disclose how AI-driven political content is curated.
7. **AI Ethics in Governance** – Ethical AI principles must be integrated into government decision-making processes.
8. **Legislation Against AI Misuse** – Laws should regulate the use of AI in elections, campaign strategies, and surveillance.
9. **Public Awareness and Digital Literacy** – Citizens should be educated about the risks of AI-driven misinformation and algorithmic bias.

Conclusion

AI and algorithms are reshaping democracy by enhancing political participation, governance, and electoral integrity. However, they also pose risks such as misinformation, bias, and privacy concerns. To ensure AI serves democratic values, governments, tech companies, and civil society must work together to establish ethical and transparent AI policies. By striking a balance between innovation and accountability, AI can become a powerful tool for strengthening democracy rather than weakening it.

References:

1. Russell, Stuart J., and Peter Norvig. Artificial Intelligence: A Modern Approach. 4th ed., Pearson, 2021.
2. Goodfellow, Ian, et al. Deep Learning. MIT Press, 2016.

3. Mitchell, Melanie. *Artificial Intelligence: A Guide for Thinking Humans*. Farrar, Straus and Giroux, 2019.
4. Domingos, Pedro. *The Master Algorithm: How the Quest for the Ultimate Learning Machine Will Remake Our World*. Basic Books, 2015.
5. Chollet, François. *Deep Learning with Python*. 2nd ed., Manning Publications, 2021.
6. Benjamin, Ruha. *Race After Technology: Abolitionist Tools for the New Jim Code*. Polity, 2019.
7. Tufekci, Z. (2017). *Twitter and tear gas: The power and fragility of networked protest*. Yale University Press.

जागतिकीकरणाचा भारतीय महिलांवर झालेला परिणाम:एक अभ्यास

प्रा.क्रांती शरद कांबळे.

(राज्यशास्त्र विभाग)

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय इस्लामपूर, ता.वाळवा जि. सांगली

सारांश- जागतिकीकरण ही जगभरातील विविध देशांच्या अर्थव्यवस्था, बाजारपेठा, समाज आणि संस्कृतींमध्ये परस्परावलंबन आणि एकात्मता वाढवण्याची प्रक्रिया आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील अडथळे कमी करणे, भांडवली हालचालींचे उदारीकरण, वाहतुकीचा विकास आणि माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे हे शक्य झाले आहे. जागतिकीकरण म्हणजे जगाच्या वाढत्या आर्थिक, तंत्रज्ञान आणि सामाजिक स्वरूपातील परस्परावलंबनाच्या प्रक्रियेतून उद्भवणारे बदल. १९९० नंतर भारतात जागतिकीकरणाचे वारे जोरदार वाहू लागले. त्याचा समाजातील प्रत्येक घटकांवर खूप परिणाम झाला. या सर्व घटकांत महत्त्वपूर्ण घटक म्हणजे महिला.

मुख्य शब्द- जागतिकीकरण, सबलीकरण, सक्षमीकरण, समानता

प्रस्तावना- प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे स्त्री च्या असण्याची नितांत गरज असते असे म्हटले जाते. असे असले तरी समाजपरत्वे, देशपरत्वे, स्त्रियांचे स्थान आणि भूमिका बदललेल्या दिसून येतात. याला त्या-त्या समाज व देशांच्या रूढी, परंपरा, मूल्ये, मानदंड जबाबदार असतात. कारण आपली संस्कृती आपल्या आचार विचारांवर प्रभुत्व गाजवत असते. म्हणजेच आपले वागणे, बोलणे, राहणीमान यावर संस्कृतीचा अंमल दिसतो. त्याचाच परिपाक म्हणून संपूर्ण जगाचा विचार करता स्त्री-पुरुषांच्या स्थान व दर्जामध्ये विविधता आढळून येते. स्त्रियांच्या इतिहासात डोकावून पाहिल्यास आपल्याला लक्षात येते की, स्त्रियांच्या बाबतीत नाण्याच्या दोन बाजू आढळून येतात. एक म्हणजे स्त्रियांविषयी असणारा समाजाचा सकारात्मक, उदारमतवादी दृष्टिकोन तर दुसऱ्या बाजूस स्त्रियांविषयी असणारा समाजाचा कमालीचा नकारात्मक आणि उदासीन दृष्टिकोन होय. समाजरूपीरथ विकासाकडे दौडवायचा असेल तर पुरुषरूपी चाकाबरोबर स्त्रीरूपी चाकालाही विकासाची तेवढीच चालना मिळणे गरजेचे आहे. स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात, “आपण आपल्या स्त्रियांच्या स्थितीकडे पाहून आपण

आपल्या राष्ट्राची स्थिती सांगू शकतो.” यावरून महिला सबलीकरणाची आवश्यकता व गरज लक्षात येते.

उद्दिष्टे-

- १) जागतिकीकरण म्हणजे काय ही संकल्पना समजून घेणे
- २) जागतिकीकरणाचा भारतीय महिलांवर झालेला सकारात्मक परिणाम अभ्यासणे.
- ३) जागतिकीकरणाचा भारतीय महिलांवर झालेला नकारात्मक परिणाम अभ्यासणे.

गृहीतक-जागतिकीकरणामुळे भारतीय महिलांच्या जीवनमानात व राहणीमानात अमुलाग्र बदल झालेला दिसून येतो.

संशोधन पद्धती-प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आलेला असून यात प्रामुख्याने संदर्भ ग्रंथ संशोधन पत्रिका मासिके वर्तमानपत्रे व विविध वेबसाईटवरील माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

विषय विवेचन-जागतिकीकरणामुळे महिलांच्या जीवनात खूप मोठे बदल झाले. पूर्वीच्या काळीस्त्री बंदिस्त जीवन जगत होती. तिला कोणतेही हक्क प्रदान करण्यात आले नव्हते, फक्त 'चूल आणि मूल' एवढेच तिचे क्षेत्र मर्यादित होते. पुढे हळूहळू ही परिस्थिती पालटू लागली. जागतिकीकरणाने भारतीय पितृसत्ताक मानसिकता कमी केली व खिया घरबसल्या असाव्यात, हा समज बदलून टाकला. खिया अधिक स्वतंत्र झालेल्या आहेत. जागतिकीकरणाने शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून दिल्या त्यामुळे स्त्रियांना सुद्धा कौटुंबिक आणि सामाजिक निर्णय प्रक्रियेत भाग घेण्याचा अधिकार काही प्रमाणात मिळाला आहे. पूर्वीच्या काळी महिला गृहनिर्माण, शेती, पशुपालन, हस्तकला, हातमाग या क्षेत्रात अधिक कार्यरत असल्याने पहायला मिळत असे. पण जागतिकीकरणाने स्त्रियांची ही पारंपरिक भूमिका कमी केली आहे. आज रात्री घराबाहेर पडून वेगवेगळ्या क्षेत्रात आपला ठसा उमटवत आहेत. शिक्षण, व्यवसाय, राजकारण, संशोधन, विज्ञान, तंत्रज्ञान बगैरे कोणतेही क्षेत्र स्त्रियांसाठी वर्ज्य नाही. त्यातून स्त्रियांचे जीवनमान उंचवण्यास मदतच झाली आहे. व त्यांचा आत्मविश्वास वाढण्यासही मदतच झालेली पाहायला मिळते. स्त्रियाजशा नोकरी करू लागल्या, सामाजिक गतिशीलतेत भाग घेऊ लागल्या तशा त्या आपल्या हक्कांसाठी देखील उभ्या राहू लागल्या आहेत. जागतिकीकरणामुळे संयुक्ते कुटुंबे विभाजित होऊन विभक्त कुटुंब परंपरा निर्माण झालेली पाहायला मिळते. तसेच एकाच जातीत विवाह करणे कमी महत्त्वाचे झाले आहे. आंतरधर्मीय किंवा आंतरजातीय विवाह पद्धतींचे प्रमाण वाढ लागले आहे. भारतात विविध स्वयंसेवी संस्था उदयास आल्या आहेत. ज्या महिलांना साक्षरता आणि व्यावसायिक कौशल्याच्या संधी उपलब्ध करून देत आहेत. जेणेकरून त्यांचे जीवन सुधारण्यास मदतच होते. जसे बचत गटासारख्या योजनेतून अनेक ग्रामीण भागातील महिलांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. त्यातून त्याआपल्या कुटुंबांचे अर्थाजन करण्यास सक्षम बनू

लागल्या आहेत. देखील महिलांच्या वाढत्या सहभागामुळे त्यांना आपले प्रश्न मांडणे व त्यांचे निराकरण करणे शक्य होऊ लागले आहे. साहित्याच्या क्षेत्रात देखील अधिकाधिक खिया लेखन करू लागल्या आहेत. स्वतःचा अधिक खोल जावून शोध घेऊ लागल्या. अंतर्मुख होऊन विचार करू लागल्या.

जागतिकीकरणाचा महिलांच्या जीवनावर जमा सकारात्मक परिणाम झालेला पाहायला मिळतो तसा नकारात्मक परिणाम देखील झालेला पाहायला मिळतो. महिला आज नोकरीसाठी, व्यवसायासाठी, आपले करिअर करण्यासाठी घराबाहेर तर पडू लागल्या पण यातून त्यांच्या खांद्यावर दुहेरी जबाबदारीचे ओनेही वाढू लागले आहे. पूर्वीची स्त्री फक्त घर सांभाळत होती, आजची स्त्री घर आणि ऑफिस दोन्हीही उत्तमरीत्या सांभाळताना दिसते. त्यातून तिला मानसिक व शारीरिक ताणतणावाला देखील सामोरे जावे लागते. जास्त कामामुळे महिलांच्या आरोग्याला हानी पोहोचत आहे. महिलांच्या जीवनशैलीत झालेल्या बदलांमुळे वेगवेगळ्या आजारांचे प्रमाण देखील वाढू लागले आहेत. जननक्षमता आणि मानसिक आरोग्याच्या समस्या वाढलेल्या दिसत आहेत. महिलांसमोरील ही मोठी आव्हाने आहेत.

जागतिकीकरणाने महिलांना भरपूर संधी उपलब्ध झालेल्या असल्या तरी समाजात रुजलेल्या असमानतेकडे लक्ष दिलेले नाही. समान पद आणि समान काम असूनही महिलांना त्यांच्या पुरुष सहकान्यांपेक्षा कमी वेतन दिले जाते. त्यांचे मानसिक आणि शारीरिक श्रम ग्राह्य धरले जात नाही. यातून वेतन असमानता असलेली पाहायला मिळते. कामाच्या ठिकाणी होणारी लैंगिकछळवणूक ही सुद्धा सर्वात मोठी समस्या बनत चालली आहे. आज महिलांवर दिवसाढवळ्या एकतर्फी प्रेमातून, अनैतिक संबंदातून, वासानेतून होणाऱ्या गुन्ह्यांची संख्या वाढीस लागली आहे. यातून लहान, कोवळ्या बालिकांनाही सोडण्यात येत नाही. अशा निष्पाप कोवळ्या कळ्यांना त्या फुलण्याच्या आधीच कुस्करून टाकण्यात येत आहे. यातून असा प्रश्न निर्माण होतो कि खरोखर आजची स्त्री खरोखर सुरक्षित आहे का? आजची महिला सुशिक्षित, स्वावलंबी आहे. तिच्यात आत्मविश्वास ठासून भरलेला आहे. पण तरीही तिच्या मनात कुठेतरी असुरक्षिततेची भावना निर्माण होताना दिसत आहे. स्त्रियांनी एक विशिष्ट प्रकारचीच नौकरी केली पाहिजे, असे मानणारा सुद्धा एक वर्ग आज समाजात आपल्याला पाहायला मिळतो. यातून स्त्रीकृतीही शिकली, आपल्या पायावर उभी राहिली, तरी तिच्याकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन हवा तितका बदलला असे म्हणता नाही. टेलिव्हिजन आणि तत्संबंधी आलेले विविध चॅनल्स यातून नवी जागतिक संस्कृती निर्माण करण्याचे प्रयत्न आणि दावे केले जातात. त्यातही स्त्री जीवन भरडून निघते. यामुळे भारतीय मूळ पद्धतच पूर्णपणे बदलून गेली आहे. जागतिकीकरणामुळे स्त्रियांबद्दलच्या पाश्चात्य कल्पना लोकांच्या मनात कोरल्या

गेल्या आहेत. या संघर्षामुळे महिलांबाबत वस्तुनिष्ठता आणि महिलांवरील गुन्हे वाढताना दिसतात.

जागतिकीकरणाचा भारतीय महिलांवर झालेल्या परिणामांचे टिकात्मकपरीक्षण-

जागतिकीकरणामुळे महिलांच्या जीवनात अनेक बदल झाले आहेत. काही ठिकाणी महिला अधिक सक्षम झाल्या आहेत, तर काही ठिकाणी त्यांना आर्थिक आणि सामाजिक अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे.

जागतिकीकरणाचा महिलांवर सकारात्मक परिणाम-

- १) **रोजगाराच्या संधी**-जागतिकीकरणामुळे महिलांना विविध क्षेत्रात काम करण्याची संधी मिळाली आहे, ज्यामुळे त्या आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होत आहेत.
- २) **शिक्षण आणि जागरूकता**-जागतिकीकरणामुळे महिलांच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे आणि त्यांना त्यांच्या हक्कांसाठी जागरूक होण्यास मदत झाली आहे.
- ३) **तंत्रज्ञानाचा वापर**-तंत्रज्ञानाच्या मदतीने महिलांना दूरच्या ठिकाणी काम करण्याची आणि व्यवसाय करण्याची संधी मिळाली आहे.

जागतिकीकरणाचा महिलांवर नकारात्मकपरिणाम-

- १) **नोकरीची असुरक्षितता**-जागतिकीकरणामुळे कंपन्यांना स्वस्त कामगारांची गरज भासत आहे, ज्यामुळे महिलांच्या नोकऱ्या असुरक्षित होऊ शकतात. उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी महिलांचा गैरवापर: काही कंपन्या महिलांना कमी वेतनात काम करायला लावतात, ज्यामुळे त्यांचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास खुंटतो.
- २) **पारंपारिक भूमिका**-जागतिकीकरणामुळे महिलांना अजूनही पारंपारिक भूमिकांमध्ये अडकवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो, ज्यामुळे त्यांना समाजाच्या प्रगतीमध्ये सक्रिय सहभाग घेण्यास अडचण येते.
- ३) **उत्पादनात बदल**-जागतिकीकरणामुळे पारंपारिक उत्पादनांना मागणी कमी झाली आहे, ज्यामुळे महिलांना नवीन उद्योगांमध्ये काम करायला लागतं, जे त्यांच्यासाठी कठीण असू शकतं.

निष्कर्ष-जागतिकीकरणामुळे महिलांच्या जीवनात अनेक बदल झाले आहेत, काही सकारात्मक तर काही नकारात्मक. या बदलांना सामोरे जाण्यासाठी महिलांना सक्षम होणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे त्या समाजाच्या प्रगतीमध्ये सक्रिय भूमिका बजावू शकतील.

समारोप- जागतिकीकरणाचा महिलांवर सकारात्मक व नकारात्मक दोन्हीही परिणाम झालेला असला तरी यातून स्त्रियांना नव-नवीन संधी मिळत राहिल्यामुळे आणि

महिलांमध्ये असीम क्षमता असल्यामुळे महिलांसाठी परिस्थिती सुधारण्यास अधिक वाव आहे.

संदर्भ-

- १) <https://www.artofliving.org>
- २) <https://www.shaalaa.com>
- ३) <https://www.sarthi-maharashtrgov.com>
- ४) भारतातील महिलामी स्थिती १९७५ महिला व बालविकास विभाग माहितीमंत्रालय
- ५) आर. एन. कदम Empowerment of women in India, International Journal of Scientific and Research (2012)
- ६) मासिके, लोकराज्य डिसेंबर २०२० योजना (मार्च २०१५)मा लोकमत, लोकसत्ता दिव्यमराठी
- ७) भागवत विद्युत, स्त्री प्रश्नांची वाटचाल परिवर्तनाच्यादिशेने, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, दु.आ. २००९.
- ८) पाटील शोभा, स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षेचा मागोवा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००७,

डिजिटल : लोकशाही, प्रसार माध्यमे आणि राजकारण

प्रा. डॉ. अवधूत टिपुगडे

विवेकानंद कॉलेज , कोल्हापूर

प्रस्तावना-निवडणुकी मध्ये लाखो मते मोजण्याचे मोठे काम भारतीय निवडणूक आयोगाला पूर्ण करावे लागते. भारतामध्ये एप्रिल २०२४ मधील जगातील सर्वात मोठी सहा आठवड्यांची, सात टप्प्यांची लोकशाही प्रक्रिया पार पडली. सोशल मीडियामध्ये, व्हाटसप, फेसबुक, विशेषतः इंस्टाग्रामच्या 'रील' विभागात मोठ्या प्रमाणात निवडणूक प्रचार, प्रसार आणि एकूणच सर्व निवडणूक यंत्रणा कार्यरत असलेली दिसली. विविध राजकीय व्यक्ती आणि पक्षांचे संपादन आणि मीम्स यांचे एक प्रकारची गुंतागुंत पाहायला मिळाली. मीडिया, ज्यावर बहुतेकदा सत्तेत असलेल्यांचे, विशेषतः राजकारण्यांचे वर्चस्व असते, ते जनसमुदाय एकत्रीकरण आणि माहिती प्रसारित करण्याचे साधन म्हणून काम करताना दिसतात. सोशल मीडियाचा वापर तुलनेने नवीन आहे. भारतातील २०१४ च्या सार्वत्रिक निवडणुका सोशल मीडिया-चालित निवडणूक म्हणून घोषित केल्या असल्या तरी, त्यावेळच्या उदयोन्मुख राजकीय पक्ष, भारतीय जनता पक्ष (भाजपा) ने मोठ्या प्रमाणात त्यांचा वापर केलेला दिसतो.

संशोधन उद्दिष्टे :

१. लोकशाही संकल्पना समजून घेणे.
२. तंत्रज्ञान प्रसार माध्यमे आणि राजकारण यांचा सह - संबंध अभ्यासने.
३. डिजिटल तंत्रज्ञान आणि लोकशाही यांचे महत्त्व समजून घेणे.

डिजिटल सहभाग खूप व्यापकपणे जर्गेन हॅबरमासच्या 'बुर्जुआ सार्वजनिक क्षेत्राच्या कल्पनेशी जोडले जाऊ शकतो. एक असे क्षेत्र जिथे व्यक्ती सार्वजनिक बाबींबद्दल तर्कशुद्ध-समालोचनात्मक चर्चा करतात. ही कल्पना अठराव्या शतकात युरोपमध्ये उदयास आली, जिथे या क्षेत्राने आर्थिक किंवा राजकीय बंधनांपासून मुक्त चर्चेसाठी एक व्यासपीठ दिले, लोकांना सहभागी होण्याची, जनमत तयार करण्याची आणि निर्णय घेण्यावर प्रभाव पाडण्याची क्षमता निर्माण करून लोकशाहीला प्रोत्साहन दिले. जरी हॅबरमासचा सिद्धांत युरोपियन

इतिहासात असला तरी, वसाहतवादी मध्यस्थी असलेल्या आधुनिक जगात एक चैतन्यशील सार्वजनिक क्षेत्र उदयास आले. अरविंद राजगोपाल सारख्या विद्वानांने लिहिले की 'सार्वजनिक क्षेत्र' या विशाल कल्पनेवरील विद्यमान साहित्य बहुतेकदा जर्गेन हॅबरमासशी कसे संबंधित आहे ज्यांचे युक्तिवाद महत्त्वाचे असले तरी, व्यापक पुनरावलोकनाशिवाय स्वीकारले जाऊ शकत नाहीत. अशा प्रकारे ते असे सुचवतात की हॅबरमासने दिलेल्या उत्तरांपेक्षा त्यांनी विचारलेले प्रश्न मनोरंजक आहेत: संवादाच्या प्रकारांचा आणि त्यांच्या सामाजिक-राजकीय संदर्भामध्ये काय संबंध आहे? सार्वजनिक क्षेत्रात कोणत्या प्रकारचा सहभाग शक्य आहे? ते कोणाच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करते? असे अनेक प्रश्न नर्माण केले.

२०२४ च्या निवडणुकीत डिजिटल माध्यमांच्या भूमिकेकडे पाहताना कदाचित आपल्याला हे लक्षात ठेवण्याची आवश्यकता आहे. मैत्रयी चौधरीच्या मते जनतेचे बदललेले स्वरूप काय आहे याची दोन घडामोडी लक्षात घेतल्या पाहिजेत. सार्वजनिक व्यक्तींची 'दृश्यमानता' जनतेला त्यांच्या जबाबदारीसाठी कोणतीही सुरक्षा नाही. समकालीन संदर्भात, काही घडामोडी आहेत ज्यांवर प्रकाश टाकण्याची आवश्यकता आहे. एक म्हणजे एका ठोस आणि लोकशाही सामूहिक राजकीय दृष्टिकोनाचे स्पष्ट माधार. दोन, 'संकुचितता' किंवा विशेष किंवा विखंडित प्रेक्षकांची निर्मिती, जी कदाचित मीडिया सिस्टमची वैशिष्ट्य आहे ज्याचा जन राजकारणावर सर्वात नाट्यमय परिणाम झाला आहे. लोकांसाठी अधिक पर्याय व्यवहार्य आहेत. जर 'राजकीय व्यसनी' तपशीलवार राजकीय बातम्या हव्या असतील तर ते ते शोधू शकतात, परंतु क्रीडा उत्साही क्रीडा चॅनेल पाहणे आणि राजकारण पूर्णपणे टाळणे निवडू शकतात. हे २०२४ च्या निवडणुक संदर्भातील निरीक्षणाने आपल्या लक्षात येते.

आज, इंस्टाग्राम सारखे सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म आधुनिक काळातील सार्वजनिक क्षेत्र म्हणून काम करतात, जिथे चर्चा आणि सक्रियता 'पारंपारिक' सीमांच्या पलीकडे जाते. या संदर्भात, सार्वजनिक क्षेत्राच्या हॅबरमास संकल्पनेद्वारे ऑनलाइन प्रवचनाचे परीक्षण करणे आणि डिजिटल मीडिया एक प्रकार म्हणून मूलभूत बदल कसा घडवून आणतो हे देखील लक्षात आणून देणे. कारण इंटरनेट अधिक जागतिक होत असताना एक विरोधाभासी विकास आहे कारण वापरकर्ते समान विचारसरणीच्या गटांपर्यंत मर्यादित राहतात.

अलिकडच्या निवडणुकांमध्ये हे विशेषतः स्पष्ट झाले जेव्हा अनेक राजकीय पक्षांनी तरुण मतदारांचे लक्ष वेधण्यासाठी लहान रील्स आणि विविध मीम फॉरमॅटचा वापर

केला. २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकीत, राजकीय पक्षांच्या सोशल मीडिया टीमने ट्रेडिंग हॅशटॅगचा वापर केला आणि स्मार्टफोन वापरकर्त्यांची वाढ आणि परवडणाऱ्या इंटरनेटमुळे मतदारांपर्यंत त्यांचे संदेश पोहोचवले. त्यांनी एकमेकांच्या प्रयत्नांना विरोध केला आणि विनोद, विनोदी घोषणा आणि अगदी स्वतः तयार केलेल्या सामग्रीद्वारे मतदारांना प्रभावित केले.

निवडणुकीपूर्वी, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (INC) आणि भारतीय जनता पक्ष (BJP) या दोन मुख्य राजकीय पक्षांनी मीम्सचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला. "भारत जोडो यात्रा" आणि "भारत जोडो न्याय यात्रा" मुळे, राहुल गांधींची प्रतिष्ठा काँग्रेस पक्षाने "शहजादा" वरून एका तळागाळातील नेत्यासारखी बदलली.

"ओपन डेमोक्रेसी अँड डिजिटल टेक्नॉलॉजीज" (२०२१) मध्ये, लँडमोर कल्पना करतात की त्यांच्या नवीन खुल्या लोकशाहीच्या प्रतिमानातील प्रमुख संस्थात्मक तत्त्वे - लोकशाही लोकप्रिय राजवटीचे एक दृश्य जे लॉटरी आणि स्व-निवडलेले प्रतिनिधित्व असलेल्या लघु-जनतेला विस्तृत श्रेणीतील नागरिकांना निर्णय घेण्याच्या अधिकारात प्रवेश करण्यास अनुमती देण्याच्या भूमिकेवर केंद्रित आहे - डिजिटल साधनांचा वापर करून कसे सुलभ केले जाऊ शकते. आइसलँड आणि फ्रान्समधील अलीकडील लोकशाही प्रयोगांपासून प्रेरणा घेऊन, तंत्रज्ञानाने धोरण तयार करणे आणि निर्णय घेण्यामध्ये सशक्त नागरिकांच्या सहभागाच्या नवीन प्रकारांद्वारे सखोल लोकशाहीचे महत्त्व प्रतिबिंबित आहे. या संस्था धोरण विकासासाठी ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मपासून ते जनमत आणि सहभागी स्तरापर्यंत आहेत. या साधनांद्वारे, नागरिकांना नवीन प्रस्ताव तयार करून आणि - पुरेशा प्रमाणात समर्थनासह - नवीन धोरणे आणि कायद्यांद्वारे सत्ता वापरण्याची क्षमता मिळते.

राजकारण आणि प्रसार माध्यमे :

राजकारण आणिमाध्यमे यांचा संबंध जुना आहे. फरक एवढाच झाला आहे की दोन्हीचे स्वरूप आता बदलले आहे. राजकारणात निवडणुकांना मोठे महत्त्व असते आणि निवडणुकांच्या वेळी माध्यमांना अधिकच बहर येतो, याचे कारण राजकीय संघर्ष आणि डावपेचांमागील सत्य माध्यमे सामान्यांना उघड करून दाखवित असतात. मात्र माध्यमांचे महत्त्व एवढ्यापुरतेच सीमित नाही. लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणून माध्यमे ओळखली जातात. तेव्हा लोकशाही, पर्यायाने राजकारण सशक्त आणि निकोप राहण्यासाठी माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची असते.

राजकीय प्रक्रिया आणि जनमतावर माध्यमांचा परिणाम', 'निवडणूक मोहीम, प्रचार व जनजागृती', 'माध्यम आणि शासनव्यवस्था', 'नवीन माध्यम, सामाजिक चळवळी आणि सामूहिक कृती' या पुढच्या प्रकरणांत लेखकाने राजकीय पक्षांमधील सुंदोपसुंदी आणि त्याचे माध्यमांमध्ये उमटणारे प्रतिबिंब, पक्षांचे जाहीरनामे तयार होताना त्यात माध्यमांची भूमिका, जनमानसावर माध्यमांचा होणार परिणाम आणि पडणारा प्रभाव, निवडणुकीत प्रचारासाठी वापरण्यात येणारी साधने आणि माध्यमे, राजकीय वार्ताकन, पेड न्यूजची संकल्पना आणि त्यावरील नियंत्रण, राजकीय वार्ताकन करताना माध्यम प्रतिनिधींनी काय कटाक्षाने टाळावे, शासन व्यवस्थेचा माध्यमांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, विशेषतः जर माध्यमे शासनाच्या विरोधात मतप्रदर्शन करित असतील, तर त्या माध्यमांच्या विषयीचा शासनाच्या स्तरावरील दुराग्रह, नेत्याची प्रतिमा तयार करण्यात माध्यमांची भूमिका समजून येते. चौवीस तास बातम्या, समाजमाध्यमे या सगळ्यांचा प्रभाव समाजमनावर राहतच असतो आणि साहजिकच लोकशाहीत व राजकारणात माध्यमांकडे दुर्लक्ष करणे राजकीय नेते आणि शासनाच्या दृष्टीने हिताचे नसते. दुसरीकडे माध्यमांवर देखील वस्तुनिष्ठ आणि पक्षातीत पण व्यापक हिताची भूमिका मांडणे अगत्याचे असते. लोकशाही, राजकारण आणि माध्यमे या एका अर्थाने स्वतंत्र आणि तरीही परस्परावलंबी असलेले दिसते.

तंत्रज्ञान आणि राजकारण :

तंत्रज्ञान आणि राजकारण यांमध्ये एक सह संबंध आहे, जिथे तंत्रज्ञान राजकारणावर परिणाम करते आणि राजकारण तंत्रज्ञानाला आकार देतं. तंत्रज्ञान निवडणुकीत, माहितीच्या प्रसारासाठी, आणि राजकीय धोरणांवर परिणाम करते, तर राजकारण तंत्रज्ञानाच्या विकासाला आणि वापराला दिशा देताना दिसते. हे आपणास पुढील मुद्याद्वारे दिसून येते.

निवडणुका: निवडणुका मध्ये किवा निवडणुका काळात सोशल मीडिया आणि ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म राजकारण्यांना मतदारांपर्यंत पोहोचण्यासाठी आणि मतदारांशी संवाद साधण्यासाठी नवीन मार्ग उपलब्ध करतात. तसेच वेगळ्या पक्षांचे जाहीरनामे, वचननामे थेट मतदार पर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य तंत्रज्ञानमुळे सुलभ झालेले दिसते.

माहितीचा प्रसार: इंटरनेटमुळे माहिती सहज उपलब्ध होते, निवडणूक आयोग, राजकीय पक्ष, उमेदवार यांना लोकापर्यंत आपली माहिती, सूचना पोहोचवणे सहज

शक्य होते. ज्यामुळे लोकांना राजकीय घडामोडींची जाणीव होते आणि ते अधिक जागरूक होतात.

राजकीय धोरणे: राजकीय धोरणे आणि तंत्रज्ञानांमध्ये एक मजबूत संबंध आहे. तंत्रज्ञानाचा विकास आणि वापर हा राजकीय धोरणांवर परिणाम करतो, तसेच राजकीय धोरणे तंत्रज्ञानाच्या विकासाला दिशा देतात, ज्यामुळे समाज आणि अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होतो. तंत्रज्ञानाचा वापर करून सरकार विविध समस्यांवर उपाय शोधू शकतात आणि धोरणे प्रभावीपणे राबवू शकतात.

नागरिक सहभाग: ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म नागरिकांना राजकीय प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होण्यासाठी मदत करतात. नागरिकांना आता सोशल मीडियाद्वारे त्यांच्या प्रतिनिधींशी संपर्क साधण्याची सुविधा देखील उपलब्ध आहे तसेच . ट्वीटर आणि फेसबुक माध्यमातून थेट सरकारी अधिकाऱ्यांना त्यांच्या समस्या मांडू शकतात .सरकार आणि त्यांच्या नागरीकामधील सवांद

वाढवण्यासाठी आणि सरकारी क्षेत्रांमध्ये अधिक पारदर्शकता आणण्यासाठी सोशल मीडिया देखील सरकारचा एक वाढता पैलू बनत आहे. हे नवोपक्रम नागरी सहभाग आणि लोकांसाठी तंत्रज्ञानावर आधारित अधिक प्रगतीशील आणि खुल्या सरकारकडे बदल घडवून आणत आहेधण्याचे व्यासपीठ मसंवाद सा .हणून सोशल मीडियासह, ते सरकारला कायदेविषयक प्रक्रिया आणि संसदेमध्ये काय घडत आहे याबद्दल घटकांना आणि नागरिकांना माहिती प्रदान करण्यास सक्षम करतेजेणेकरून , .सरकारी प्रक्रियांबद्दल नागरिकांच्या चिंता दूर होतीलसरकार तंत्रज्ञानाच्या विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध धोरणे आणि नियम बनवताना दिसून येते.

तंत्रज्ञानाचा वापर: सरकार तंत्रज्ञानाचा वापर करून नागरिकांच्या समस्या सोडवण्यासाठी आणि सार्वजनिक सेवा सुधारण्यासाठी प्रयत्न करतात. धोरणे तयार करण्यात नागरिकांना सहभागी करून घेण्यासाठी देखील आयटीचा वापर केला जाऊ शकतोउदाहरणार्थ ., ऑनलाइन साधने प्रस्तावित धोरणांबद्दल जनतेकडून अभिप्राय गोळा करू शकतात .हे सुनिश्चित करते की धोरणे नागरिकांच्या गरजा पूर्ण करतात .

डिजिटल तंत्रज्ञान आणि लोकशाही : डिजिटल तंत्रज्ञानाचा लोकशाही राजकारणावर मूलभूत प्रभाव पडलेला आहे. निवडणुका कशा चालवल्या जातात, ऑनलाइन प्रचार कसा चालतो आणि आपण एकमेकांशी कसा संवाद साधू शकतो .याबद्दलच्या आपल्या अपेक्षा बदलल्या आहेत. जागतिक तंत्रज्ञान कंपन्यांनी सार्वजनिक वादविवाद आणि सहभागासाठी नवीन पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत, इंटरनेटने माहिती अधिक मुक्तपणे उपलब्ध आणि सुलभ केली आहे

आणि लोक आता पूर्वीपेक्षा अधिक सोप्या पद्धतीने आपले मत मांडू लागलेत. लोकशाहीमध्ये या नवीन संसाधनांचा वापर कसा करावा, लोकशाही संदर्भातील त्यांचे काय परिणाम आहेत आणि आपण त्यांचे नियमन कसे करू शकतो याबद्दल अनेक प्रश्न मनामध्ये निर्माण होताना दिसतात. जसे कि, निवडणुकीत डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर कसा केला जात आहे? डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर आणि नियमन करताना कोणती लोकशाही उद्दिष्टे महत्त्वाची ठरतील? आणि लोकशाहीसाठी 'समस्या' निर्माण करणारी तंत्रज्ञान सध्या वेगवेगळ्या प्रेक्षकांना कशी समजते? डिजिटल प्रचाराचे नियमन कसे करावे? आणि सरकार, कंपन्या, व्यक्ती आणि प्रचारकांनी कोणती पावले उचलावीत? चांगली डिजिटल नागरिकत्व कशी दिसते आणि ती कशी वाढवता येईल? समकालीन राजकारणावर डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रभाव अभ्यासताना, डिजिटल साधने, लोक आणि राजकारण्यांमधील संबंधांवर कसा परिणाम करत आहेत यावर लक्ष केंद्रित होते.

डिजिटल लोकशाहीच्या विकासात व्हर्च्युअल स्पेसचा, विशेषतः सोशल मीडियाचा खूप प्रभाव आहे. दरम्यान, सोशल मीडिया हे व्हर्च्युअल स्पेसचे एक रूप आहे. या प्रकरणात इंटरनेट ॲक्सेसची तरतूद हा सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा आहे. व्हर्च्युअल स्पेस आणि सोशल मीडियाचे अस्तित्व हा एक पैलू आहे जो लोकशाही जीवनासाठी मोठे फायदे देऊ शकतो. जर लोक लोकशाही सक्रिय करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर करत असतील तर ते डिजिटल लोकशाहीचा खरा उद्देश पूर्ण करेल. सामान्य लोक इंस्टाग्राम, व्हॉट्सअप, फेसबुक, ट्विटर, टिकटॉक, लाईन, ब्लॉग, वेबसाइट्स आणि इतर तत्सम प्लॅटफॉर्म सारख्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मचा वापर करून सहजपणे माहिती मिळवू शकतात. शिवाय, आजकाल, सोशल मीडिया वापरकर्ते विविध डिजिटल सामग्री पाहण्याची शक्यता जास्त आहे. लोकशाहीतील महत्त्वाच्या विषयांवर मते व्यक्त करण्यासाठी, माहिती मिळविण्यासाठी आणि जनतेला एकत्रित करण्यासाठी या सुलभतेचा वापर निःसंशयपणे केला जाऊ शकतो. स्थानिक सरकारे नागरिकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी या साधनांचा वापर करू शकतात याव्यतिरिक्त, उमेदवार, राजकारणी अनेकदा राजकीय प्रचारादरम्यान सोशल मीडियाचा वापर करतात ज्यामध्ये ते इंस्टाग्राम, फेसबुक आणि ट्विटर सारख्या विविध प्लॅटफॉर्मचा वापर करून राजकीय कार्यक्रम आणि कल्पनांचा प्रसार करतात जे अंमलात आणले जातात.

पारंपारिक पद्धती वापरून भूतकाळातील लोकशाही पद्धतींचा दीर्घ प्रवास पाहिल्यास आणि आधुनिक युगातील डिजिटल लोकशाहीशी त्यांची तुलना केल्यास, एक मोठा

फरक दिसून येतो. १९९० च्या दशकात, इंटरनेट माहिती तंत्रज्ञान समाजात प्रसिद्ध झाले. लोक लोकशाही जीवनाशी कसे जुळवून घेतात यावर याचा परिणाम झाला. पूर्वी, लोक फक्त रेडिओ, टेलिव्हिजन आणि छापील वर्तमानपत्रांसारख्या मास मीडियाद्वारे माहिती मिळवू शकत होते आणि मते व्यक्त करू शकत होते. आता, ही वागणूक बदलली आहे आणि लोक सामान्यतः डिजिटल प्लॅटफॉर्म वापरतात. आज, जनता इंटरनेट आणि सोशल मीडियाचा वापर करून मुक्तपणे लोकशाहीचा प्रचार करू शकते. इंटरनेट आणि सोशल मीडियाचा एक अतिरिक्त फायदा म्हणजे त्यांचा वापर प्रेरणा आणि प्रेरणा देण्यासाठी केला जाऊ शकतो. पूर्वी, सरकार आणि समाजाशी थेट संवाद साधणे कठीण होते कारण ते खूप दूर दिसत होते, परंतु आता इंटरनेट आणि सोशल मीडियामुळे हे शक्य झाले आहे.

डिजिटल लोकशाही ही राजकीय आणि सरकारी उद्देशांसाठी डिजिटल मीडिया आणि नेटवर्कच्या वापराशी संबंधित आहे. लोकशाहीच्या संदर्भात, डिजिटल तंत्रज्ञान राजकीय एकत्रीकरण, प्रचार धोरणे आणि जनमताचे ध्रुवीकरण याद्वारे लोकशाही प्रक्रियेवर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पाडताना दिसतात. शिवाय, डिजिटल लोकशाही ही ई-सरकारच्या अंमलबजावणीशी देखील संबंधित असलेले दिसून येते.

निष्कर्ष:

- १) तंत्रज्ञान आणि राजकारण एकमेकांवर अवलंबून आहेत. आणि दोन्ही क्षेत्रांमध्ये तंत्रज्ञानाचा प्रभाव वाढत असलेले दिसून येतो.
- २) तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर करून राजकारणाला अधिक पारदर्शक आणि प्रभावी करता येऊ शकतं, तसेच नागरिकांचा सहभाग वाढवता येऊ शकतो.
- ३) लोकशाही, पर्यायाने राजकारण सशक्त आणि निकोप राहण्यासाठी माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची असलेली दिसते.
४. लोकशाही, राजकारण आणि माध्यमे या एका अर्थाने स्वतंत्र आणि तरीही परस्परावलंबी असलेले दिसते.
५. तंत्रज्ञान निवडणुकीत, माहितीच्या प्रसारासाठी, आणि राजकीय धोरणांवर परिणाम करते, तर राजकारण तंत्रज्ञानाच्या विकासाला आणि वापराला दिशा देताना दिसते.
- ४) सरकार तंत्रज्ञानाचा वापर करून नागरिकांच्या समस्या सोडवण्यासाठी आणि सार्वजनिक सेवा सुधारण्यासाठी प्रयत्न करताना दिसते.
६. जागतिक तंत्रज्ञान कंपन्यांनी सार्वजनिक वादविवाद आणि सहभागासाठी नवीन पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत, इंटरनेटने माहिती अधिक

मुक्तपणे उपलब्ध आणि सुलभ केली आहे आणि लोक आता पूर्वीपेक्षा अधिक सोप्या पद्धतीने आपले मत -मतांतरे मांडताना दिसतात.

संदर्भ :

१. एजलॅब्स.(२०२४).२०२४ च्या भारत निवडणुकीच्या निकालांचे मॅपिंग.
२. चौधरी, मैत्रयी. २०१७. रिफॅशनिंग इंडिया: जेंडर, मीडिया अँड अ ट्रान्सफॉर्मॅड पब्लिक डिस्कोर्स. हैदराबाद: ओरिएंट ब्लॅकस्वान.
३. हॅबरमास, जॉर्न. (१९६२). द स्ट्रक्चरल ट्रान्सफॉर्मेशन ऑफ द पब्लिक स्फेअर: एन इन्क्वायरी इनटो अ कॅटेगरी ऑफ बुर्जुआ सोसायटी. मॅसॅच्युसेट्स: द एमआयटी प्रेस.
४. मॅककॉन, मायकेल. २००४. हॅबरमासच्या 'बुर्जुआ पब्लिक स्फेअर'चे विश्लेषण. युनिव्हर्सिटी प्रेस.
५. राजगोपाल, अरविंद. २००९. द इंडियन पब्लिक स्फीअर: रीडिंग इन मीडिया हिस्ट्री. नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
६. शर्मा, तन्वी. २०२४. लोकसभा निवडणूक २०२४: भाजप विरुद्ध काँग्रेससाठी सोशल मीडिया कसा प्रमुख रणांगण म्हणून उदयास आला. द टाइम्स ऑफ इंडिया. १४ जून २०२४.
७. शर्मा, यशराज. २०२४. “डीपफेक डेमोक्रेसी: २०२४ च्या भारताच्या निवडणुकीला आकार देणाऱ्या एआय युक्तीच्या मागे”. अल जझीरा. २० फेब्रुवारी २०२४.
१. श्रीकांत, स्वरा. २०२४. नेटिझन्सने २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकीच्या निकालांचा दिवस मजेदार मीम्ससह साजरा केला. फ्री प्रेस जर्नल. ४ जून २०२४

जागतिकीकरणाचा भारतीय संस्कृतीवर झालेला परिणाम

प्रा.डॉ.दिलीप महादू कोने

प्रा. स्वाती प्रभाकर मगदूम

सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख सहाय्यक प्राध्यापक मराठी विभाग
डॉ. पतंगराव कदम महाविद्यालय, रामानंदनगर (बुर्ली), ता. पलूस, जि. सांगली

प्रस्तावना:

जागतिकीकरणाने भारतीय संस्कृतीवर व भारतीय उपखंडातल्या भाषिक संस्कृतीवर दूरगामी परिणाम केलेले आहेत. जागतिकीकरणाने भारतीय संस्कृतीवर केलेल्या सांस्कृतिक आक्रमणाची चिकित्सक मांडणी केली तरच जागतिकीकरणासमोर भाषिक सांस्कृतिक परिघ कसा बदलतो हे लक्षात येते. प्रस्तुत लेखात जागतिकीकरणाचे सांस्कृतिक आक्रमण समजावून घेता येईल. जागतिकीकरणाची महाभयंकर भयावहता प्रत्येक सुजाण नागरिकाने, समंजस-सुशिक्षिताने गांभीर्याने समजून घेतली पाहिजे कारण जागतिकीकरणाने आपल्या अर्थव्यवस्थेवरच नव्हे, आपल्या उत्पादन व्यवस्थेवरच नव्हे, तर आपल्या भाषिक सांस्कृतिक पर्यावरणावरही कुऱ्हाड चालवलेली आहे. आपले भाषिक सांस्कृतिक पर्यावरण रक्तबंबाळ होऊन गतप्राण होण्याआधीच आपण जागतिकीकरणाचे हे भय ओळखले पाहिजे. जागतिकीकरणाच्या संस्कृतीने विकसित केलेल्या 'मॉल्स' मधून आपले छोटे छोटे दुकानदार पुड्या बांधण्याचेच काम आता करणार हे दुर्भाग्य आपल्या समोर तर वाढून ठेवलेलेच आहे. परंतु आपल्या वैभवशाली सांस्कृतिक वारशाचे खच्चीकरणही अटळ आहे. जागतिकीकरणाचे लोन केवळ आर्थिक क्षेत्रापुरते मर्यादित राहिलेले नाही. कारण जगाच्या आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, व्यवहारांना एक सूत्रात गुंफणे ही जागतिकीकरणाची अघोरी भूक आहे ही भूक भागविण्यासाठी जागतिकीकरणाला पोषक अशी संस्कृती विकसित करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच सांस्कृतिक अर्थाने दुनियेवर ताबा मिळविणे जागतिकीकरणाला आवश्यक झाले आहे. त्यासाठी गरीब देशातल्या भाषा-संस्कृतीवर आघात करायचा आणि नवी 'जागतिक संस्कृती' त्यांच्यावर लादायची हे त्यांचे प्रधान सूत्र आहे. कारण नवी 'जागतिक संस्कृती' जगभर अस्तित्वात आल्या - शिवाय ढणढण जळणाऱ्या चुलीवर भाजलेल्या भाकरीपेक्षा पिडझा आणि बर्गरची चव भुकेकंगाल

देशातल्या लोकांना कळणार नाही. इंग्लंडसह असंख्य पुरोपीय राष्ट्रांनी गरीब गरीब देशांवर वसाहती लादल्या होत्या. भारतासारखा संस्कृती प्रधान देश त्याचा सुमारे दीडशे वर्षे शिकार होता. या देशांनी गरीब राष्ट्रांना केवळ गुलामच केले नाही. तर केवळ त्यांचे आर्थिक शोषणच केले नाही तर त्यांच्या भाषिक व इतर सांस्कृतिक व्यवस्थाही पूर्णतः उद्ध्वस्त केल्या आहेत.

जागतिकीकरण ही व्यामिश्र आणि बहुआयामी घटना आहे तिने अखिल मानवी सर्वांगाने व्यापले आहे त्यामुळे गेल्या दोन ते तीन दशकापासूनचा 'सगळा व्यवहार' या संकल्पनेभोवती केंद्रीत झाला आहे. अनेक अभ्यासकांनी या संकल्पनेचा उलगडा आपापल्या परीने करण्याचा प्रयत्न केला मुळात जागतिकीकरणाची प्रक्रिया कधी सुरु झाली या संदर्भातच वाद आहेत. काही अभ्यासक ही प्रक्रिया १५ व्या शतकात सुरु झाले असल्याचे मत नोंदवतात. तर काही १७ व्या शतकात ती प्रक्रिया सुरु झाली असे म्हणतात. तर काही अभ्यासक १९७३ च्या जागतिक पातळीवरील तेलाच्या अरिष्टानंतर या प्रक्रियेला सुरुवात झाली असे म्हणतात. रंगनाथ पठारे यांनीही जागतिकीकरणाच्या सध्याचा सुस्थापित अर्थ बाजूल ठेवून "जागतिकीकरण म्हणजे जगातल्या वेगवेगळ्या मानवी संस्कृतींनी एकमेकींना भेटणं, त्याच्यात काही व्यवहार, व्यापार होणं" १) डॉ. नेमाडे त्याप्रमाणे "जागतिकीकरण अवाढव्य विषयावर आजसुद्धा ठाम असं निर्णायक मत कोणाला मांडता येत नाही. शास्त्रीय विशेषतः वैज्ञानिक क्षेत्राच्या बाबतीत असं कधी होत नाही. तिथे बरीचशी विधानं ठामपणे मांडता येतात परंतु ज्या लाटेत हजारो समुदाय अनेक राष्ट्र आणि ज्याच्यात अनेक संस्कृती वलयं वाहवली जात आहेत अशा विषयाबद्दल स्पष्टपणे 'हे बर' किंवा 'हे वाईट' असं विधान करणे फार धोक्याचं असतं." २) कारण कोणत्याही एका बाजूने सकारात्मक विचार मांडला तर त्याची दुसरी नकारात्मक बाजू लगेच समोर येते तसेच या संकल्पनेच्या जेवढ्या खोलवर गालवर जाऊ तेवढी ती गुंतागुंतीची बनत जाते. कारण ही संकल्पना बहुपदरी आहे. तसेच ज्यांना या संकल्पनेचा फायदा झाला ते तिचे गोडवे गाताना दिसतात. तर जे या संकल्पनेने भरडून निघाले ते तिच्या विरोधात भूमिका घेताना दिसतात.

जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून नवे भाषिक सांस्कृतिक आक्रमण आपल्यावर होत आहे नवा सांस्कृतिक साम्राज्यवाद संबंध जगभर हेतूतः रुजविला जात आहे. या सांस्कृतिक साम्राज्यवादाचे उघड उघड स्वरूप 'तंत्रज्ञानाधिष्ठित' असले तरी त्यांची खरी भूमिका ही गरीब देशांची सांस्कृतिक भूमी पोखरून टाकणे हे आहे. आपल्या सांस्कृतिक संचिताला 'नोष्टालणिक' ठरवून आमचीच जीवनशैली

स्वीकारावी असा धाक या नव जागतिक संस्कृतीने निर्माण केला आहे. भारतातल्या महानगरातून या नव संस्कृतीचे वारे मोठ्या प्रमाणावर वाहताना दिसते आहे. खाणेपिणे, रीतीरिवाज, पोषाख यातून या नवसंस्कृतीचा स्वीकार मोठ्या आनंदाने केला जात आहे. अशी नव जागतिक संस्कृती निर्माण झाली की, पाश्चात्य राष्ट्रांना, श्रीमंत राष्ट्रांना अपेक्षित असणारा आर्थिक साम्राज्यवाद शंभर टक्के यशस्वी बनता येतो. हे त्यामागचे सत्य आहे. आपल्या संस्कृतीवर इतर भाषांचे होणारे आक्रमण थोपवायचे असेल तर भाषांतरासारख्या प्रभावी शास्त्राने ते आपल्याला थोपविता येते. जागतिकीकरणाला आणि तीतून येऊ घातलेल्या जागतिक संस्कृतीला पूर्णतः नकार देणे आपल्याला आता शक्य नाही. पाठ फिरवून माघारी पळणे हे तर आपल्या रक्तातच नाही. अशावेळी जागतिकीकरणातल्या अतिरेकी सांस्कृतिक आक्रमणाचा प्रतिकार करणे, ही जागतिक संस्कृती, आपल्यात पचवून घेणे आपल्या हातात आहे. आपली भाषा, आपले साहित्य जर आपल्याला समृद्ध करायचे असेल तर भाषांतरासारखा पर्याय वापरावा लागले.

जागतिकीकरण आणि संस्कृती :

जागतिकीकरणामुळे जग एक खेडं झाले आहे. त्यामुळे "आज दोन भिन्न संस्कृतीमधील सर्व पातळ्यांवरची देवाण-घेवाण दुसऱ्या संस्कृतीतील व्यक्तीबरोबरचा (अगदी सामान्य माणसांचाही) संपर्क इत्यादी मोठ्या प्रमाणावर वाढले आहे" ३) यातूनच मोठ्या प्रमाणात सांस्कृतिक आदान-प्रदान या दोन भिन्न संस्कृतीमध्ये होताना दिसून येते. ठळक उदाहरणच देऊन सांगायचे झाल्यास नुकत्याच झालेल्या दहीहंडी उत्सवात परदेशातील काही संघानी सहभाग घेतला होता, तर पाश्चात्य देशात प्रचलित असलेली परंतु भारतीयांसाठी पूर्णपणे नवीन असलेला 'फ्लॅश मॅब' नृत्याचा प्रकार नुक्ताच मुंबईतील छत्रपती शिवाजी रेल्वे स्थानकावर सादर करण्यात आला.

जागतिकीकरणाने सगळे जग तुमच्या दारात आले आहे. म्हणजेच संपूर्ण पाश्चात्य संस्कृती तुमच्या दारात उभी आहे. तिला आपल्या भाषिक संस्कृतीच्या संपन्न घरात प्रवेश देताना त्या संस्कृतीला, भाषेला, त्याला सरळ प्रवेश करू द्यायचा की, ही संपूर्ण संस्कृती, साहित्य आपल्या देशी भाषेत भाषांतरित करून घरात घ्यायची हा खरा प्रश्न आपल्या समोर जागतिकीकरणाने उभा केला आहे. या संस्कृतीला 'गो बँक' म्हणणे आता शक्य नाही. ती वेळही नाही. आगतिक तत्वज्ञान, साहित्य यांना जागतिक भाषेसह स्वीकारणे आपल्यासाठी धोकादायक ठरणारे आहे. कारण असे केले तर आपल्या भारतीय उपखंडातल्या भाषिक संस्कृतीमधल्या असंख्य

भाषांवर परकीय व ग्लोबल असलेल्या इंग्रजीचे मोठ्या प्रमाणावर आक्रमण होऊन आपल्या भाषा मरू लागतील. आपली संस्कृती मरेल. म्हणूनच आपल्या दारापर्यंत आलेल्या संस्कृतीला भाषांतरित करूनच आपल्या घरात प्रवेश देणे आपल्या भवितव्याच्या दृष्टीने हिताचे ठरणार आहे.

जागतिकीकरणामुळे स्वतंत्र अशी 'कॉर्पोरेट संस्कृती' ही निर्माण झाली आहे. या संस्कृतीने "जगभरातल्या वेषभूषेवर, केशभूषेवर, अन्नावर, मनोरंजनाच्या साधनांवर अमेरिकेचे प्रचंड आक्रमण होत आहे. या आक्रमणात देशी गोष्टी खलास होत आहे. या संस्कृती किचनपासून कॉकटेलपर्यंत, हॉलपासून हॉटेलपर्यंत संगीतापासून मैदानापर्यंत सर्वच हातपाय पसरत आहे." ४) या संस्कृती मुळे देशी संस्कृती धोक्यात आली आहे असे आपण म्हणत असलो तरी जोपर्यंत जगाच्या पाठीवरील कोणत्याही देशात लोकसाहित्याच्या संकल्पनेतील 'लोक' अस्तित्वात आहेत तोपर्यंत देशी संस्कृतीला धोका नाही. फक्त ती काळानुरूप आपल्यात काही नवीन गोष्टी समावून घेईल आणि आपल्यातील वाईट गोष्टी टाकून देईल परंतु ती पूर्णपणे नष्ट होणार नाही. कारण संस्कृती ही अनेक घटकांचा मानवावर प्रभाव असेपर्यंत संस्कृतीचे स्थान अढळ आहे. सोडक्यात जागतिकीकरणाचे मराठी भाषा व भारतीय संस्कृतीवर दोन्ही अर्थानी दूरगामी परिणाम होत आहे. आपण कितीही प्रयत्न केले तरी ही प्रक्रिया आता थांबणे अशक्य आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेत भाषा व संस्कृती लोप पावण्याऐवजी अधिक बळकट होण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

जागतिकीकरणामुळे बिचकून न जाता नव्या सांस्कृतिक वास्तवाला आपल्या स्थानिक संस्कृतीने पचवून त्यात आपले योगदान देऊन वैश्विक जाणिवांशी जुळणारे नवे संरचन करणे हे आपल्यापुढील आव्हान आहे. हे आव्हान स्वीकारून नवे संरचन निर्माण करावेच लागेल. त्याचप्रमाणे बदलत्या परिस्थिती नुरूप काही नवीन ज्ञानशाखा निर्माण होत आहेत. त्यामुळे आपले ज्ञानही अद्ययावत करणे आवश्यक आहे. तरच आपण टिकून राहू शकतो.

निष्कर्ष :

1. जागतिकीकरणामुळे भारतीय संस्कृतीवर म्हणजे वेशभूषा, केशभूषा, खानपानावर मनोरंजनाच्या साधनावर परिणाम होत आहे.
2. जागतिकीकरणात टिकून राहण्यासाठी संरचन बनवावे लागेल.
3. अगदी लहान समुदायाच्या बोली भाषा धोक्यात आल्या आहेत.

4. भारतीय संस्कृतीवर झालेले दूरगामी परिणाम नव्याने समजून घेण्याची वेळआली आहे.
5. भारतीयांनी नवसंस्कृतीचा स्वीकार केल्याने पाश्चात्य राष्ट्रांना अपेक्षित असणारा आर्थिक साम्राज्यवाद शंभर टक्के यशस्वी होता आहे.

संदर्भग्रंथ :

- १) पठारे रंगनाथ - जागतिकीकरण आणि देशीवाद, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई पृ: २
- २) नेमाडे भालचंद्र - साहित्य संस्कृती आणि जागतिकीकरण, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई-पृ. ४
- ३) साठे मकरंद - सांस्कृतिक अस्मिता आणि जागतिकीकरण, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पृ. ४
- ४) कांबळे उत्तम - जागतिकीकरणाची वास्तविकता, ऊर्जा श्रमिक मुखपत्र स्मरणिका २००१ संपा. जे. एस. पाटील, पृ. ५७.

22.

Adapting to Change: Business Resilience in a Disruptive World

Mrs. Prof. Pratibha Dattatraya Pudale

Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya

Ramanandnagar (Burli) Tal-Palus Dist.- Sangli

Abstract

In today's rapidly developed business environment, flexibility has become an important factor for organizations in the midst of disorders. This article examines the concept of commercial flexibility, large drivers for change and strategies for adaptation. The study says how the business can make competitive and durable by promoting agility, innovation and risk management. The ability to predict, response and get from challenges allows companies to maintain operational stability and seize new opportunities. In addition, the flexibility strengthens organizational culture, improves the customer's trust and ensures long -term success. In a world where economic uncertainty, technological progress and global crises often occur, companies must integrate flexibility into the main strategies to remain relevant. This article also examines the study of the case of the real world that shows successful flexibility strategies and provides action -rich insight into organizations with a view to increasing adaptability. By taking advantage of an active plan, continuous learning and strategic agility, companies can not only endure disruptions, but also get competitive advantage in an unexpected world. The task also provides recommendations to increase the flexibility of a disruptive world.

Keywords: Business resilience, disruption, adaptability, digital transformation, risk management, sustainability, innovation, agility, crisis management, supply chain diversification.

1.Introduction

Global trade landscapes are characterized by uncertainty and rapid technological progress. Organizations face economic ups and downs, digital changes, climate change and disruption of global epidemic. Professional flexibility, ability to adapt to crises and restore, has become an essential feature of long -term stability. This article examines important factors that affect flexibility and detect strategies, with companies to effectively navigate these challenges. In recent years, companies have seen unique levels of uncertainty, forcing them to reconsider the traditional operating models. Marketing instability, geo - political stress and changes in consumer behavior further complicate the economic landscape. The Covid-19 epidemic emphasized the weaknesses of untrained organizations, which highlight the importance of strong random planning and adaptation strategies. In addition, technological progress, such as artificial intelligence, automation and digital platform, has revolutionized industries, which has created both opportunities and challenges. Organizations will cultivate the culture of continuous improvement, equip your workforce with the necessary skills and develop flexible business models to develop market dynamics. This article provides intensive analysis of how businesses can increase flexibility through strategic planning, risk management and permanent growth initiatives.

2. Objectives

1. To define commercial flexibility and its significance in a disruptive world.
2. To identify important factors that cause professional disorder.
3. Companies to analyze strategies may apply to improve flexibility.
4. To provide recommendations for long -term stability and adaptability.

3. Key Factors Driving Business Disruptions:

1. Technological progress - Artificial intelligence, automation and growth of digital platforms have changed business operations. Companies must be suitable for new techniques or

risk. Organizations that utilize new technologies can gain competitive advantage and improve efficiency.

2. Economic instability - The global market is experiencing ups and downs, inflation and financial trade instability, affecting trade stability. Companies must develop economic flexibility strategies, such as cost adjustment and various income streams to meet economic low -ins.

3. Environmental and climate challenges - Companies face disruptions due to natural disasters, lack of resources and regulatory changes. Using environmentally friendly practices and investing in permanent resources can help companies reduce climate -related risks.

4. Global pandemics - Covid-19 highlighted the weaknesses of businesses and the need for crisis management. Organizations should establish strong health and safety protocols to protect employees and ensure trade continuity during future health crises.

5. Changing consumer preferences - Companies must be agile and customer -centered to promote growth and to be relevant in markets. Companies should take advantage of data analysis to understand consumer behavior and tailor their offers accordingly.

4. Strategies for Business Resilience:

1. **Agile and flexibility:** Companies should use flexible business models to respond to changes. Distance work and digital operations enable continuity during the crisis. Organizations should invest in real -time data analysis to make informed decisions quickly.

2. **Digital changes:** Investment in AI, automation and cloud computing improves operational efficiency. Companies should promote the culture of continuous innovation. Encouraging cross -functional collaboration can lead to creative problems and innovation.

3. **Strong risk management and contingency scheme:** Organizations should identify potential risks and create mitigating strategies. Creating a crisis reaction team ensures quick adaptation. Regular risk assessment and landscape plan improve preparations for future disruption.

4. **Diversification of the supply chain:**Increases more trials on the same supplier. To ensure continuity, businesses should diversify the supply chains.The use of technology - driven supply chain monitoring increases visibility and risk management.
5. **Workforce adaptability and skill development:**Continuous employee increases exercise skills and adaptability.Encouraging the mentality of developing employees increases flexibility. Employees should remain relevant in the rapidly changing labor market by promoting lifelong learning and fostering adaptability.
6. **Sustainable Business Practices:**Using environmentally friendly policy ensures long -lasting stability.Companies should coordinate their strategies with global stability goals.Development of the initiative of a circular economy can increase resource efficiency and reduce waste.

5.Conclusion:

Business resilience is no longer optional, but there is a need in a rapidly unstable world. Organizations should estimate resolution and use strategies to remain competitive. By promoting agility, innovation, risk management and stability, companies can navigate uncertainties and emerge strongly. Companies that prefer flexibility can make challenges to opportunities, use disruptions to innovate and grow. Flexible businesses are also better distributed to maintain financial stability, customer confidence and operating efficiency in crisis conditions. By entering their organizational culture and flexibility in strategic decision -making, companies in the future in the future can prove unexpected challenges and achieve long -term success.

6. Recommendations:

1. Business should embrace digital changes to remain competitive.
2. Implementation of strong risk management structure ensures preparations for future disruption.
3. Constant learning and skills development should be preferred for adaptability for labor.

4. Companies should match the goals of environmental and long-term success.

5. Diversity in supply chains reduces the risk of addiction and increases operational stability.

By using these strategies, companies can create flexibility, maintain development and can succeed in disruptive worlds.

7. References:

1. <https://www.linkedin.com/pulse/adapting-change-business-resilience-rapidly-felipe-negron-shrm-cp-r8jgc#:~:text=Businesses%20should%20be%20looking%20at,their%20workforce%20and%20supply%20chains.>
2. <https://www.bsr.org/en/reports/resilient-business-strategies-decisive-action-for-a-transformed-world>
3. Transform to adapt or resilient by design? How organizations can foster resilience through businessmodeltransformation(2024)Marica Grego, Giovanna Magnani, Stefano Denicolai<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S014829632300718X>
4. <https://www.bsr.org/en/reports/resilient-business-strategies-decisive-action-for-a-transformed-world>
5. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/978-1-83797-074-220231001/full/html?skipTracking=true>

23.

बळीराजा स्मारक धरण लढ्यामधील श्रमिक मुक्ती दलाचे योगदान

कु. कुंभार भाग्यश्री शामराव
संशोधक विद्यार्थिनी
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,
नारायणगाव

डॉ. शामराव मल्हारी घाडगे
संशोधन मार्गदर्शक व उप-प्राचार्य,
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,
विद्याप्रतिष्ठान, बारामती

प्रस्तावना: श्रमिक मुक्ती दल ही महाराष्ट्रातील एक सामाजिक-राजकीय संघटना आहे. महाराष्ट्रात कामगार, शेतकरी शेतमजूर, अभयारण्यग्रस्त, धरणग्रस्त, दुष्काळग्रस्त, महिला व आदिवासींना न्याय मिळवून देण्यासाठी डॉ. भारत पाटणकरांच्या नेतृत्वाखाली इ. स. 1980 साली स्थापन झालेल्या श्रमिक मुक्ती दलाने अनेक लढे उभे केले व त्यांना न्याय मिळवून दिला. दोन दशकाहून अधिक काळ पाण्याच्या हक्कांसाठी आंदोलन छेडण्यात श्रमिक मुक्ती दलाची भूमिका महत्त्वाची आहे. या संशोधन पेपरचा उद्देश श्रमिक मुक्ती दलाच्या श्रमिक वर्गाला संघटित करण्यात, सामाजिक-राजकीय जाणीवेला चालना देण्यात आणि समाजातील शोषित घटकांना नेतृत्व प्रदान करण्यात बळीराजा धरण संघर्षातील योगदानाचे विश्लेषण करणे हा आहे.

बीजशब्द: पाणी प्रश्न, लढा, श्रमिक मुक्ती दल, बळीराजा धरण.

उद्दिष्टे:

- 1) पाणी प्रश्न चळवळी संदर्भात निर्माण झालेले प्रश्न समजून घेणे.
- 2) लोकांनी उभारलेल्या लढ्याचा अभ्यास करणे.
- 3) श्रमिक मुक्ती दलाचे या लढ्यातील योगदान अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी करताना प्रामुख्याने प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा आधार घेऊन ऐतिहासिक, वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे.

बळीराजा धरण संघर्ष निर्माण होण्यामागची पार्श्वभूमी: 1982-83 च्या शतकात मुंबई कापड संपाची पार्श्वभूमी होती. ज्याचे नेतृत्व डॉ. दत्ता सामंत यांनी केले होते. हा संप दीर्घकाळ चालला आणि शेवटी अयशस्वी झाला त्यामुळे मुंबईची औद्योगिक केंद्र म्हणून ओळख निर्माण करणाऱ्या कापड गिरण्या आणि कापड गिरण्या कामगारांचे

महत्त्व कमी झाले.बहुतांशी कापड गिरणी कामगार मूलतः ग्रामीण महाराष्ट्र मधून मुंबईत कायमस्वरूपी रोजगाराच्या शोधात स्थलांतरित झाले होते कारण सातत्यपूर्ण उत्पन्न नसल्यामुळे आणिपश्चिम महाराष्ट्रातील दुष्काळी भागामधील शेती ही प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून होती तसेच एकाच पिकावर अवलंबित्व असल्यामुळे कमी उत्पन्न प्राप्त होते. 1982- 83 च्या संपादरम्यानसंप देणाऱ्या संघटनांनी कामगारांचा पाठिंबा मिळवण्यासाठी त्यांना त्यांच्या गावी परत जाण्यास सांगितले आणि संप पुढे ढकलला. संपाचा तोडगा निघण्याची चिन्हे दिसत नसल्याने अधिकाधिक कामगारांनी त्यांच्या गावी परतण्याचा निर्णय घेतला.संपाच्या वर्षानंतरच दुष्काळ पडला आणि सरकारला रोजगार हमी योजनेअंतर्गत विशेषतः खानापूर तालुक्यासारख्या दुष्काळी भागात काम द्यावे लागले. फार मोठे शेतकरी वगळता मोठ्या संख्येने शेतकरी आणि शेतमजुरांना या रोजगार हमी योजनेचा आधार घ्यावा लागला. या योजनेत गावी परतलेले कापड कामगारही होते. या कापड कामगारांच्या युनियनच्या अनुभवाने त्यांना लवकरच रोजगार हमी योजनेविरोधात कामगारांना संघटित करण्याची गरज भासू लागली. भ्रष्टाचार आणि पगारामध्ये होणारा विलंब सर्रासपणे सुरू होता. यातील अनेक कामगार श्रमिक मुक्ती दलाच्या संपर्कात होते. श्रमिक मुक्ती दलाचा उद्देश सर्व प्रकारची दडपशाही, वर्ग-जात, लैंगिक अत्याचार दूर करणे हाच होता. श्रमिक मुक्ती दलाचे कार्यकर्ते व संस्थापक डॉ. भारत पाटणकर हे मूळचे सांगली जिल्ह्यातीलच होते. लवकरच श्रमिक मुक्ती दलाच्या कार्यकर्त्यांनी रोजगार हमी योजनेविरोधातील संघर्षाला सक्रिय नेतृत्व देऊन लढा सुरू केला.

बळीराजा धरण लढा:

श्रमिक मुक्ती दलाच्या नेतृत्वासह संघर्ष लवकरच मोठ्या मुद्द्यांवर पसरला. कापड कामगार परत आल्याने रोजगाराच्या स्थानिक मार्गावर चर्चा सुरू झाली. राज्य सरकारने असे जाहीर केले की सरकार रोजगार उपलब्ध करून देईल आणि केलेल्या कामाच्या अनुषंगाने योग्य मोबदला देईल. सरकारने आश्वासन देऊन रोजगार हमी योजना सुरू केली असली तरी कोणत्या प्रकारचे काम दिले जाणार हे स्पष्ट केलेले नव्हते. श्रमिक मुक्ती दलाने हा मुद्दा उचलून धरला आणि हा महत्त्वाचा मुद्दा बनवला.1972 च्या भीषण दुष्काळ नंतर अनेक वर्षे महाराष्ट्रात कार्यरत असलेल्या दुष्काळ निर्मूलन समितीच्या कामात इतर डाव्या पक्षांसह श्रमिक मुक्ती दलाचे कार्यकर्ते सहभागी झाले होते. दगड फोडणे आणि रस्ते बांधणे किंवा इतर कोणतेही कामे करण्यापेक्षा दुष्काळ निर्मूलनाचे उद्दिष्ट समोर ठेवून रोजगार हमी

योजनेने काम करावे यासाठी लोकांनी एकत्र येण्यास सुरुवात केली. खानापूर तालुका हा महाराष्ट्रातील सर्वात अवर्षण प्रवण तालुक्यांपैकी एक असल्यामुळे दुष्काळ निर्मूलन हा त्यांच्या उपक्रमाचा मध्यवर्ती भाग बनवण्याची कल्पना खानापूर तालुक्यातील लोकांच्या मनात रुजली ज्यामुळे चळवळीला ताकद मिळू लागली. ऑक्टोबर 1983 मध्ये औपचारिकपणे एक समिती स्थापन झाली आणि त्या समितीलाच मुक्ती संघर्ष चळवळ असे संबोधले गेले. खानापूर तालुक्यातील गावांमध्ये दुष्काळ निर्मूलनाच्या मागणीसाठी लोकांना एकत्र आणि संघटित करित असताना मुक्ती संघर्ष चळवळीला ब्रिटिश काळात स्थानिक जलसंचयसाठी विकसित केलेल्या काही योजनांची माहिती मिळाली, ज्या अद्याप राबविल्या गेल्या नव्हत्या. डावे पक्ष अधिकृतपणे मुक्ती संघर्ष चळवळी सोबत सामील झाले नसले तरी त्यांनी सक्रियपणे विरोधी केला नव्हता त्यामुळे खानापूर तालुक्यातील स्थानिक डाव्या पक्षांच्या कार्यकर्त्यांचा त्याला पाठिंबा मिळाला.

येरळा नदी कृष्णा नदीच्या उपनद्यांपैकी एक होती. महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील खटाव तालुक्यात येरळा नदी उगम पावते आणि कृष्णा नदीला भेटण्यापूर्वी सुमारे 120 कि. मी. पर्यंत सांगली जिल्ह्यातील खानापूर आणि तासगाव तालुक्यात दक्षिणेकडे वाहते. एकेकाळी बारमाही असलेली ही नदी अनेक कारणांमुळे १९७० च्या दशकात हळूहळू हंगामी नदीत बदलली होती. लहान आणि मध्यम पाणी साठवण संरचनांचे बातम्या बांधकाम किनाऱ्यावर उसाची होणारी लागवड आणि त्या ऊस पिकासाठी शेतकऱ्यांनी वाढवलेले जलसिंचन आणि नदीपात्रातून मोठ्या प्रमाणावर झालेले वाळूचे उत्खनन याचा हळूहळू पृष्ठभागावर तसेच उपपृष्ठभागावरील पाण्याच्या प्रवाहावर परिणाम झाला. परिणामी थेट उपसा सिंचनाची सुविधा नसलेल्या शेतकऱ्यांसाठी वर्षभर पाणीपुरवठा होईल एवढी पाण्याची उपलब्धता नदीपात्रात नव्हती. खानापूर तालुक्यातील बलवडी गावातील संपतराव पवार आणि शेतकरी कामगार पक्षाचे नेते ज्यांनी मुक्ती संघर्ष चळवळीच्या स्थापना परिषदेत सहभाग घेतला आणि मदत देखील केली. मुक्ती संघर्ष चळवळ कार्यकर्त्यांनी नदी आणि इतर ओढ्यांवरील स्थानिक शेतकऱ्यांच्या मदतीने पाणी साठवण आणि साठवणुकीच्या शक्यतांचा शोध घेण्यासाठी पदयात्रा काढल्या. नदीच्या विरुद्ध काठावर वसलेली बलवडी आणि तांदूळवाडी ही दोन गावे या वाळू समस्येबद्दल आणि त्याच्या संभाव्य उपायांबद्दल चर्चा आणि वादविवादाची प्रमुख केंद्रे म्हणून उदयास आली. नदीपात्रातून वाळू उत्खनना विरोधात दाखल केलेली जनहित याचिका या चळवळीने जिंकली. मुक्ती संघर्ष चळवळ आणि शेतकरी

यांच्यात झालेल्या चर्चेमुळे बलवडी आणि तांदुळवाडी गावात दरम्यान एक लहान धरण बांधण्याची सूचना मिळाली ज्यामुळे संरक्षित सिंचनाचा कायमस्वरूपी स्रोत उभा राहिल. 1980 च्या अखेरीस मुक्ती संघर्ष चळवळीला पाणी वितरणाच्या व्यवहारिक व्यवहार्यतेबद्दल खात्री पटली. बलवडी आणि तांदुळवाडी येथील लोकांनी समान प्रवेशाच्या व्यापक तत्वांशी सहमती दर्शविली होती. आणि बळीराजा धरणातून एक एकर खात्रीशीर सिंचनासह तीन एकर जमीन वापराचे मॉडेल विकसित केले होते. दरम्यान मुक्ती संघर्ष चळवळीने खानापूर तालुक्यातील ताकारी उपसा सिंचन योजनेची पुनर्रचना करण्याची मागणी केली होती आणि त्याचे तत्व म्हणून समान पाणी वितरण हे होते. हा संघर्ष 1989 च्या उन्हाळ्यात एका परिषदेद्वारे सुरू करण्यात आला ज्यामध्ये 1,520 शेतकऱ्यांनी स्वाक्षरी केलेली निवेदन मुख्यमंत्र्यांना पाठवले गेले.

1950 मध्ये बलवडी येथे येरळा नदीवर शासनाने 460 हेक्टर जमीन ओलिताखाली आणण्याच्या उद्देशाने एक बंधारा बांधला होता. या बंधान्यातून 26 किलोमीटर लांबीचा कॅनॉल खोदला गेला आहे. परंतु या धरण योजनेतून 20 हेक्टर एवढे क्षेत्र सुद्धा ओलिताखाली येऊ शकले नाही. ही धरण योजना अयशस्वी ठरली आहे तसेच या बंधान्याबाबतच्या शासनाच्या चुकीच्या नियोजनामुळे हा बंधारा पूर्णपणे गाळाने भरून त्याची पाणी साठवण क्षमता पूर्णपणे नाहीशी झाली आहे. या बंधान्यामुळे नदीचे खालील पात्र लहान बनले असून पाण्याचा प्रवाह वेगवान बनला आहे. त्यामुळे बंधान्याच्या खालील नदीच्या पात्रातील वाळू वाहून गेली आणि खडक फक्त उघडे झालेले दिसत होते. पात्रातील वाळू वाहून गेल्यामुळे आणि यातून जी थोडी शिल्लक राहिली ती शासनाच्या सहकार्याने कंत्राटदारांनी उचलल्यामुळे नदीच्या पात्रात फक्त खडक उघडे पडलेले होते. वाळू नष्ट झाल्यामुळे पाणी पात्रात नदीपात्रात पाणीपुरण्याची व पाणी साठवण प्रक्रिया पूर्णपणे बंद झाली त्यामुळे नदीकाठच्या विहिरींचे पाणी तर नष्ट झालेच परंतु लोकांना पिण्याच्या पाण्यासाठी देखील भटकंती करावी लागली. येथील कष्टकऱ्यांनी येरळेचे पावसाळ्यात वाहत जाणारे पाणी अडवण्याचे ठरवले परंतु त्यासाठी अस्तित्वात असलेले चुकीचे आणि जुने तंत्रज्ञान फेकून देऊन नवीन तंत्रज्ञानाने नियोजन पद्धतीने कमी खर्चात स्थानिक साधन संपत्तीचा उपयोग करून पर्यावरणाचा समतोल राखणारे धरण बांधण्याची ठरवली.

पावसाळ्यात वाहत जाणारे पाणी अडवून ते टंचाईच्या काळात शेतीला वापरण्यासाठी उपयुक्त ठरेल अशा प्रकारचे या धरणाचे महत्त्व कष्टकऱ्यांना पटवून

देण्याचे काम मुक्ती संघर्ष चळवळ आणि मुंबईचे संपकरी कामगार यांनी केली हा विचार लोकांना पटला अशा प्रकारचे धरण बांधण्याचा विचार पुढे आला. धरण बांधकामासाठी उपलब्ध असणारी नैसर्गिक साधन संपत्ती जी वाळूच्या रूपाने प्राप्त करून दिलेले आहे. तिचा वापर करण्याचे ठरले. धरण बांधकामासाठी संघटनेने वाळू उपसा परवाने शासनाकडून घेऊन योग्य पद्धतीने वाळू उपसा करून तिची विक्री करावी आणि या वाळू विक्रीतून मिळालेल्या नफ्यातून तसेच कष्टकऱ्यांच्या श्रमदानातून धरण उभे करण्याचे ठरले. धरणात साठलेले पाणी शेतीला देऊन दुष्काळ तर नष्ट करता येईलच त्याचबरोबर वाळूपरवाना संघटनेमार्फत बेसुमार चालू असलेल्या वाळू उपसण्यास प्रतिबंध करता येईल, असाही उद्देश या धरण बांधणीमागे होता. बलवडी- तांदुळवाडीच्या कष्टकऱ्यांनी धरण बांधणीचा संकल्प केल्यानंतर तो सिद्धीत नेण्यासाठी प्रयत्न सुरू झाला. आणि यातूनच 1986 च्या दिपावली प्रतिपदेच्या दिवशी सकाळी दैनिक केसरीचे संपादक माननीय चंद्रकांत घोरपडे यांच्या हस्ते संकल्पचा नारळ वाढवला गेला. बलवडी- तांदुळवाडीच्या कष्टकरी शेतकऱ्यांनी सुरू केलेल्या अभिनव धरणाला बळीराजा स्मृती धरण असे समर्पक नाव दिले. बळीराजा धरणाचा उदय आणि निर्मितीच प्रामुख्याने राजकीय संघर्षातून झालेली आहे. बळीराजा धरणासारखी धरणे समाजाच्या विकासासाठी शासनाकडून बांधली जातात समाजाचे विकासाचे धोरण शासन ठरवते परंतु बळीराजा धरणाबाबत लोकांनीच आपल्या विकासासाठी स्वतःच निर्णय घेऊन प्रत्यक्ष धोरण आखून शासनाची कसलीही मदत न घेता त्याची अंमलबजावणी केलेली आहे म्हणूनच हे धरण वैशिष्ट्यपूर्ण ठरले आहे.

निष्कर्ष: श्रमिक मुक्ती दलाने बळीराजा धरण संघर्षात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांचे नेतृत्व, संघटित करण्याचे प्रयत्न आणि सामाजिक आणि आर्थिक सुधारणांसाठीच्या वकिलीने चळवळीच्या यशात महत्त्वाची भूमिका बजावली. श्रमिक मुक्ती दलाने कामगार वर्गाला सक्षम बनविण्यात आणि सरंजामशाही शोषणाला आव्हान देण्यास मदत केली, ज्यामुळे शेवटी ग्रामीण महाराष्ट्राच्या सामाजिक-राजकीय परिदृश्यात दीर्घकालीन बदल घडून आले. आव्हानांना तोंड द्यावे लागले तरीही, बळीराजा धरण संघर्षात श्रमिक मुक्ती दलाचा सहभाग हा सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी संघटित कामगार आणि तळागाळातील राजकीय सक्रियतेच्या शक्तीचा पुरावा आहे.

संदर्भ:

1) ओमवेद, गेल (१३ एप्रिल १९९१). "महाराष्ट्रातील पाणी-ताकारी शेतकऱ्यांच्या संघर्षाची चळवळ" आर्थिक आणि राजकीय साप्ताहिक . - XXVI (15).

- 2) पाटणकर, भारत (५ डिसेंबर १९८१). "कामगार-वस्त्र कामगार आणि दत्ता सामंत". आर्थिक आणि राजकीय साप्ताहिक. - XVI (49).
- 3) पवार बी. एन. , बळीराजा स्मृती धरण: पर्यायी विकासनीतीचे राजकीय विश्लेषण, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर प्रबंध, 1994
- 4) Satyapriya Rout, Revisiting Baliraja Dam Struggle: A Study of an Environmental Movement in Maharashtra, Sociological Bulletin 58(3):325 – 45, December 2009
- 5) Kaustubh Devale and Suhas Paranjape, Pani Sangharsh Chalwal: 1 A case study from South Maharashtra 2, India
- 6) Dr. Patankar, Bharat. 1997. "Critique of Krishna Valley Development Plan of Maharashtra government", booklet published by Shramik Mukti Dal
- 7) Dr. Patankar, Bharat and Comrade Pawar Sampatrao. 1986. 'Baliraja memorial dam' (Marathi Booklet) Kulkarni Balasaheb publisher.

डिजिटल लोकशाही : संधी आणि आव्हाने

प्रा. अंकित सतीशराव पाटील

राज्यशास्त्र विभाग

श्री बिंझानी नगर महाविद्यालय, नागपूर (स्वायत्त)

सारांश: डिजिटल लोकशाही म्हणजे डिजिटल साधनांचा वापर करून लोकशाही प्रक्रिया पारदर्शक, समावेशक आणि कार्यक्षम बनवण्याची एक संकल्पना होय. इंटरनेट सोशल मीडिया ई-मतदान प्रणाली आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा प्रभाव राजकीय सहभाग वाढवण्यास मदत करीत आहे. मात्र, या तंत्रज्ञानामुळे गोपनीयता, सायबर सुरक्षेचा प्रश्न आणि दिशाभूल करणाऱ्या माहितीच्या समस्या देखील निर्माण होतात. या संशोधनात डिजिटल लोकशाहीच्या संधी आणि आव्हानांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या मदतीने लोकशाही कशी अधिक सक्षम बनवता येईल यावर चर्चा केली आहे.

बिजशब्द: डिजिटल लोकशाही, इंटरनेट, सोशल मीडिया, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स, सायबर सुरक्षा, ब्लॉकचे टेक्नॉलॉजी तंत्रज्ञान, डीपी फेक .

प्रस्तावना : लोकशाही ही एक शासन प्रणाली आहे ज्यामध्ये नागरिकांना त्यांची प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार असतो. अब्राहम लिंकन यांनी लोकशाहीचे वर्णन " लोकांचे लोकांसाठी आणि लोकांद्वारे चालवले जाणारे राज्य"¹ असे केले आहे. या प्रणालीमध्ये लोकांना मताधिकारच्या माध्यमातून त्यांच्या प्रतिनिधींना निवडण्याची संधी मिळते आणि शासन हे लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधी मार्फत चालविले जाते. म्हणजेच "ही जनतेच्या सहभागावर आधारलेली प्रणाली आहे"². जिथे नागरिकांना आपल्या प्रतिनिधींमार्फत धोरणावर प्रभाव टाकण्याचा अधिकार मिळतो. पारंपारिक लोकशाहीमध्ये निवडणुका, प्रत्यक्ष सभा, रेडिओ, वर्तमानपत्रे, पत्रव्यवहार यासारख्या पारंपारिक माध्यमांचा उपयोग केला जातो. नागरिकांची निर्णय प्रक्रिया यातील माहितीच्या आधारे तयार होते. पण लोकशाही एक गतिशील संकल्पना असून तंत्रज्ञानाच्या विकासांमुळे तिच्या सतत बदल होत आहे. पण जागतिकीकरणानंतर आणि विशेष म्हणजे 2010 नंतर संवादाची माध्यम रेडिओ पासून सोशल मीडिया पर्यंत बदलली आहे. लोकशाही देखील त्याच बरोबर स्वतःची काच सोडत पुढे जाताना दिसते आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि इंटरनेटच्या प्रसारामुळे

लोकशाहीच्या कार्य प्रणालीमध्ये मोठा बदल घडून आला आहे. या बदलाच्या केंद्रस्थानी डिजिटल लोकशाही(Digital Democracy) ही संकल्पना आहे. डिजिटल लोकशाहीमुळे नागरिकांना सरकारशी थेट संवाद साधण्याची संधी मिळते. तसेच धोरणात्मक निर्णय प्रक्रियेत लोकांचा अधिकाधिक सहभाग होतो. डिजिटल लोकशाही ही केवळ एक संकल्पना नाही, तर ती आधुनिक लोकशाहीचा अपरिहार्य भाग बनत आहे. भारत सरकारने अनेक उपक्रम राबविले आहेत जसे की डिजिटल इंडिया, Mygovta, उमंग, One Natio - One Ration, आधार आधारित सेवा, J-A-M, DBT, Digi locker जे नागरिक आणि प्रशासन यामधील अंतर कमी करण्याचा प्रयत्न करतात. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे लोकशाही अधिक सशक्त होऊ शकते, परंतु त्याचवेळी त्यातील आव्हाने देखील गंभीर आहेत. सायबर सुरक्षेचे धोके, दिशाभूल करणारी माहिती(Fake News), डिजिटल असाक्षरता यासारख्या समस्यांवर योग्य उपाययोजना केल्यास डिजिटल लोकशाही ही भविष्यातील लोकशाही व्यवस्थेचा कणा बनू शकते.

डिजिटल लोकशाही संकल्पना: डिजिटल लोकशाही म्हणजे लोकशाही अधिक कार्यक्षम, पारदर्शक आणि सर्व समावेशक बनवण्यासाठी डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करणे. डिजिटल लोकशाही(Digital Democracy) या शब्दाचा सर्वप्रथम वापर स्टीफन क्लिफ्ट यांनी केला^१. याचा मूळ उद्देश हा, ' तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून लोकशाहीचे अधिक अधिकार लोकांना प्राप्त होत असतील किंवा हे अधिक मजबूत करता येत असेल तर ती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून विकसित करण्याचा प्रयत्न करणे. आणि याद्वारेच ती ताकद लोकांच्या हातात देण्याचा प्रयत्न करणे.

डिजिटल लोकशाही या संकल्पनेमध्ये ई-गव्हर्नन्स, ई-मतदान प्रणाली, डिजिटल जनसंवाद, सोशल मीडिया आणि लोकशाही, सोशल मीडियाद्वारे राजकीय संवाद, कृत्रिम बुद्धिमत्ता(AI) आधारित धोरण विश्लेषण, आणि ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानाचा वापर करून सुरक्षित मतदान प्रणाली इत्यादींचा समावेश होतो. या साधनांच्या मदतीने लोकांना आपल्या सरकारशी थेट संवाद साधता येतो, आपल्या समस्या मांडता येतात, आणि सार्वजनिक धोरणांवर प्रभाव टाकता येतो.

- 1) ई-मतदान प्रणाली(E-voting system) : ऑनलाइन मतदान प्रणालीमुळे निवडणुका अधिक पारदर्शक आणि सोईस्कर होऊ शकतात.
- 2) सार्वजनिक निर्णय प्रक्रियेत सहभाग: सरकार नागरिकांकडून ऑनलाइन मतदान किंवा अभिप्राय घेऊन धोरणात्मक निर्णय करू शकतात.

- 3) डिजिटल माहिती आणि पारदर्शकता: सरकारी माहिती डिजिटल स्वरूपात नागरिकांना उपलब्ध करून देणे
- 4) सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव: शासकीय चर्चा, प्रचार आणि नागरिक जागरूकता वाढवण्यासाठी सोशल मीडियाचा उपयोग.
- 5) आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स आणि ब्लॉकचे तंत्रज्ञान उपयोग: मोठ्या प्रमाणावर आकडेमोड असलेल्यामाहितीचे विश्लेषण करून धोरण तयार करण्यासाठी उपयोग.

डिजिटल लोकशाहीची गरज का निर्माण झाली?

तंत्रज्ञानाच्या आधुनिकीकरणाने संपूर्ण जग डिजिटल युगाकडे प्रवास करत आहे. भारतासारख्या लोकशाही देशांमध्ये कोट्यावधी नागरिक असून त्यांच्यापर्यंत सरकारची माहिती पोहोचविणे आणि त्यांच्या सहभागास प्रोत्साहित करणे हीमोठी जबाबदारी आहे. पारंपारिक लोकशाही व्यवस्थेत अनेक अडचणी होत्या:

1) **मतदान प्रक्रियेमधील समस्या**-पारंपारिक मतदान प्रक्रिया वेळखाऊ आणि कधीकधी अपारदर्शक असते. ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील नागरिकांना याचा सामना करावा लागतो. 2024 मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या निवडणुका या सात टप्प्यांमध्ये घेण्यात आल्या होत्या. त्या पार पाडण्यासाठी 45 दिवसांपर्यंतचा कालावधी लागला होता. त्याचबरोबर ईशान्य भारतातील काही मतदान केंद्रावर निवडणूक अधिकार्यांना पोहोचण्यासाठी हेलिकॉप्टर चा वापर करावा लागला होता.

2) **प्रशासनातील अपारदर्शकता**-अनेक सरकारी निर्णय गुप्तपणे घेतले जातात, आणि नागरिकांना त्यांची माहिती देखील मिळत नसते. शासकीय कार्यालयांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचार वाढलेला दिसून येतो आहे. Transparency International या संस्थेने 2008 मध्ये केलेल्या अभ्यासामध्ये असे दिसून आले की, 50% भारतीय लोकांना त्यांचे सरकारी कामकाज पूर्ण करण्यासाठी लाच द्यावी लागत होती⁴. Transparency International च्या Corruption Perception Index 2024 नुसार, भारताचा 180 देशांमध्ये 96 वा क्रमांक आहे⁵.

3) **माहितीच्या प्रसारातील मर्यादा** -सरकारी निर्णय, कायदे आणि योजनांविषयी नागरिकांपर्यंत अचूक माहिती पोहोचविणे कठीण होत. वर्तमानपत्रातील आलेल्या माहितीवरूनसंपूर्ण भारतात 3.2 लाख RTI च्या तक्रारींवर अजूनही कारवाही करण्यात आली नाही अशी माहिती वाचण्यात आली होती.

4) **जनतेचा राजकीय सहभाग कमी होणे**-अनेक नागरिक राजकीय प्रक्रियेत भाग घेत नाही कारण त्यांना संधी किंवा सुविधा उपलब्ध नसतात. भारतीय निर्वाचन आयोगाच्या अहवालानुसार 18 व्या लोकसभा निवडणुकीमध्ये एकूण मतदान हे 65.66% झाले⁶ म्हणजेच 34.34% नागरिक मतदानाचा अधिकार पार पाडण्यापासून वंचित राहिले. डिजिटल लोकशाही ही वरील समस्या सोडविण्याचा एक प्रभावी उपाय ठरू शकतो.

डिजिटल लोकशाहीतील संधी :

1) **पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वात वाढ:** डिजिटल साधनांमुळे शासन अधिक पारदर्शक होत आहे. सरकारी डेटा खुलेपणाने उपलब्ध करून देणे(Open Data Policy) हे नागरिकांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी उपयुक्त ठरते. ए.आय. आणि अल्गोरिदम्स वापरून सरकारे आणि संस्था डेटा आधारित उचित निर्णय घेऊ शकतात. ज्यामुळे पारदर्शकता वाढते. उदाहरणार्थ, मतदान प्रक्रिया, सरकारी योजना किंवा बजेट चा निधी वितरण इत्यादी सारख्या क्षेत्रामध्ये अल्गोरिदचा योग्य आणि निष्पक्ष निर्णय घेण्यास मदत करू शकतात.

2) **डिजिटल मतदान प्रणाली:** आर्टिफिशल इंटेलिजन्स चा उपयोग मतदान प्रक्रियेत, मतदार यादी सुधारण्यात, आणि निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणण्यात होऊ शकतो. ई-मतदानाच्या माध्यमातून मतदान प्रक्रियेत गती आणि विशेषता परदेशात, इतर राज्यात राहणाऱ्या किंवा दिव्यांग व्यक्तींसाठी याचा लाभ होऊ शकतो.

2024 मध्ये पार पडलेल्या लोकसभा व राज्यांच्या विधानसभांच्या निवडणुकांमध्ये अवैध मतदार, सदोष मतदार याद्या यासारख्या बाबी समोर दिसून आल्या आहेत. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा योग्य उपयोग करून आपण या समस्येचे निराकरण करू शकतो.

3) **नागरिकांचा वाढता सहभाग:** शासनाच्या विविध विभागाचे संकेतस्थळ, ॲप्स, सोशल मीडिया आणि ऑनलाइन संकेत स्थळे यामुळे नागरिक अधिक सहजपणे प्रशासनाशी संपर्क साधू शकतात. विविध ऑनलाईन याचिका, जनमत सर्वेक्षण आणि थेट लोकसहभाग त्यामुळे लोकशाही अधिक सर्वसमावेशक होऊ शकते. युनायटेड नेशन्सद्वारे प्रकाशित होणाऱ्या E - Participation Index (EPI) जो नागरिकांच्या ऑनलाइन सहभाग , सहभागिता आणि निर्णय प्रक्रियेचे मापन करते. या अहवालात भारताचा क्रमांक 2012 मध्ये 193 देशांमध्ये 75 वा होता, याच अहवालात 2024 मध्ये भारत हा 61 व्या क्रमांकावर आहे.⁷ यावरून भारतीय नागरिकांचा वाढता सहभाग दिसून येतो.

4) **सामाजिक माध्यमांवर निगराणी:** आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स चा वापर करून खोटी माहिती सोशल मीडियावर प्रसारित करणे, खोटा प्रचार करणे, सामाजिक धार्मिक जातीय तेढ निर्माण करणाऱ्या बातम्या प्रसारित करणे यासारख्या समाजघातकी बाबींवर नियंत्रण आणण्यास मदत होऊ शकते.

5) **सामाजिक समावेशन:** समाजातील वंचित, शोषित, पीडित, मागासवर्गीय गटांमधील नागरिकांना अधिक प्रमाणात लोकशाही प्रक्रियेत समाविष्ट करण्यासाठी साधने वापरले जाऊ शकते. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स च्या माध्यमातून या गटांना शिक्षण, आरोग्य सेवा, रोजगार इत्यादी यासारख्या क्षेत्रात समानता निर्माण करण्यासाठी वेगवेगळे प्रोग्राम तयार केले जाऊ शकतात.

6) **अर्थव्यवस्थेची कार्यक्षमता वाढवणे:** डिजिटल लोकशाहीमुळे AI च्या मदतीने सरकार सार्वजनिक सेवा, सुरक्षा, वाहतूक, आणि इतर क्षेत्रांमध्ये गुणवत्ता वाढवू शकते. यामुळे लोकांना चांगला सेवा देता येतील आणि त्यांचा शासनावरील विश्वास वाढतो.

7) **सामाजिक माध्यमांद्वारे थेट संवाद:** फेसबुक, व्हाट्सअप, ट्विटर, इंस्टाग्राम, युट्युब यासारख्या ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मच्या मदतीने शासनाला किंवा राजकीय नेते आणि नागरिकां मधील दुरावा कमी करता येतो. उदाहरणार्थ, कोरोनाच्या जागतिक महामारी मध्ये महाराष्ट्राचे तत्कालीन मुख्यमंत्री श्री. उद्धव ठाकरे यांनी नागरिकांना संबोधित करण्यासाठी फेसबुक सारख्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मचा वापर केला होता.

8) **जलद आणि प्रभावी सेवा:** वेगवेगळे प्लॅटफॉर्म द्वारे सरकारी सेवा जलद आणि अधिक प्रभावीपणे पोहोचवल्या जातात. आधार आधारित सेवा, डीजीलॉकर, ई-कोर्ट, ई-टेंडरिंग यासारख्या प्रणालीमुळे भ्रष्टाचाराला आळ घालण्यास मदत होते आणि प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेत वाढ होते. CISCO या संस्थेद्वारे प्रसिद्ध होणाऱ्या Digital Readiness Index याद्वारे नागरिकांचे तंत्रज्ञान स्वीकार या विषयीची माहिती प्रसिद्ध केली जाते. यामध्ये 2021 साली भारताचा समावेश हा Medium Readiness Accelerated या श्रेणीमध्ये केला आहे.⁸

डिजिटल लोकशाहीतील आव्हाने - डिजिटल लोकशाहीच्या वाढत्या वापरा सोबत काही गंभीर आव्हाने समोर येत आहेत.

1) **सायबर सुरक्षेचा धोका** - ई-मतदान, सरकारी डेटा आणि नागरिकांची वैयक्तिक माहिती हॅकिंग किंवा डेटा लीकमुळे धोक्यात येऊ शकते.

2) **खोट्या बातम्या आणि दिशाभूल करणारी माहिती-** फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम यासारख्या सोशल मीडियाचा वापर करून मोठ्या प्रमाणात चुकीची माहिती आणि अफवा पसरवली जाऊ शकते. फेक न्यूज मुळे लोकशाही प्रक्रियावर परिणाम होऊ शकतो व समाजात द्वेषाचे वातावरण निर्माण होऊ शकते. २०१९ च्या भारतातील निवडणुका मध्ये फेक न्यूजचा वापर मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव दिसून आला होता. विशिष्ट विचारांच्या लोकांना वारंवार हीच माहिती दाखवतात त्यामुळे त्यांच्या दृष्टिकोन संकुचित होतो.

3) **गोपनीयतेचे उल्लंघन-**गरिकांची वैयक्तिक माहिती गोळा करून त्यांचा गैरवापर होण्याची शक्यता असते. माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील मोठ्या कंपन्यांनी सरकार डेटा मॉनिटरिंग करत असल्यामुळे गोपनीयता व स्वातंत्र्य धोक्यात येऊ शकते. जगातील कोणत्याही व्यक्तीची ओळख ओळख, त्याची आवडनिवड, राजकीय विचार, कौटुंबिक माहिती एका क्लिकवर मिळू शकणारी यंत्रणा उपलब्ध आहे.

4) **डिजिटल साक्षरतेचा अभाव-**अनेक नागरिकांना सोशल मीडिया आणि इंटरनेट वरील माहिती पडताळण्यास अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे. ग्रामीण भागात आणि आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांमध्ये डिजिटल साक्षरता कमी असल्याने त्यांचा गैरफायदा घेतला जातो. डिजिटल साक्षरतेच्या अभावामुळे ग्रामीण भागातील लोकांच्या मोबाईल द्वारे बँकेचे अधिकारी असल्याची बतावणी करून त्यांच्याकडून ओटीपी घेऊन त्यांच्या खात्यातील पैसे लंपास केल्याच्या घटना ऐकल्या असणारच.

5) **तांत्रिक मर्यादा आणि विश्वासाचा अभाव** -ई-मतदान प्रणाली आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेवरील विश्वास अद्याप सर्व नागरिकांमध्ये निर्माण झालेला नाही. ग्रामीण भागामध्ये डिजिटल आसाक्षर असल्यामुळे आणि वाढत चाललेल्या ऑनलाइन फसवणुकी मुळे नागरिकांमध्ये याविषयी विश्वासाचा अभाव दिसून येतो आहे.

6) **डिजिटल विभाजन (Digital Divide)**-सर्व नागरिकांकडे इंटरनेट आणि डिजिटल साक्षरता नसल्यामुळे अनेक लोकशाही प्रक्रियांमध्ये सहभाग घेऊ शकत नाहीत. भारतासारख्या देशात ग्रामीण आणि शहरी भागांतील डिजिटल अंतर हा मोठा प्रश्न आहे.

उपाय आणि शिफारशी : डिजिटल लोकशाही प्रभावी करण्यासाठी काही महत्त्वाचे उपाय पुढीलप्रमाणे

- 1) सायबर सुरक्षा मजबूत करणे- ब्लॉकचेन आणि एन्क्रिप्शन तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करावा.निवडणुकीसाठी वापरण्यात येणाऱ्या डिजिटल प्रणालीची सुरक्षा वाढवणे.
- 2) डिजिटल साक्षरता वाढवणे- ग्रामीण आणि शहरी भागातील नागरिकांना फेक न्युज आणि चुकीची माहिती ओळखण्याचे प्रशिक्षण द्यावे.
- 3) फेकन्युजविरोधी उपाय योजना -सोशल मीडिया कंपन्यांनी माहितीची सत्यता पडताळण्यासाठी कठोर धोरणे ठरवणे.
- 4) माहिती तंत्रज्ञान कायदा(IT Act) अधिक कडक करणे- नागरिकांचा डेटा सुरक्षित राहतील यासाठी कायदे करणे आवश्यक आहे.
- 5) गोपनीयतेच्या संरक्षणासाठी DGPR प्रमाणे कठोर नियम लागू करणे.
- 6) तंत्रज्ञान कंपन्यांची जबाबदारी वाढवणे- मोठ्या कंपन्यांनी पारदर्शकता राखावी आणि निवडणुकीतील हस्तक्षेप टाळावा.
- 7) ए आय आणि बॉटस च्या वापरावर नियंत्रण- बनावट खाती, डीप फेक तंत्रज्ञान आणि प्रचार यावर अंकुश ठेवण्यासाठी उपाययोजना करावी.
- 8) ई-मतदानाच्या चाचण्या आणि स्वीकार्यता वाढवणे-ब्लॉकचेन आणि बायोमेट्रिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून विश्वासाग्रता वाढवावी.

निष्कर्ष -डिजिटल लोकशाही हीलोकशाहीच्या सशक्तीकरणासाठी एक महत्त्वपूर्ण संधी आहे.पारदर्शकता, नागरिकांचा सहभाग आणि शासन आणि प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेत डिजिटल लोकशाहीमुळे वाढ करणे शक्यआहे मात्र, त्याचबरोबर सायबर सुरक्षा, फेक न्युज, डीपफेकतंत्रज्ञान, नागरिकांच्या माहितीचा अयोग्य वापर यासारख्या आव्हानांवर योग्य उपाययोजना केल्या नाही तरहे तंत्रज्ञान लोकशाहीला धोक्यात आणू शकते. त्यामुळे डिजिटल लोकशाहीचा संधीचा लाभ घेण्यासाठी आणि आव्हानांचा प्रभावी काळानुरूप सामना करण्यासाठी योग्य त्या उपाययोजना आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

- 1) डॉ. एस. जी. देवगावकर, श्रीराम येरणेकर, राजकीय सिद्धांत आणि राजकीय विचार,श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर pg no. 61
- 2) डॉ. रवींद्र भणगे, आनंद कांबळे, डॉ. आमिता कणेगावकर, लोकशाही,निवडणूक,आणि सुशासन, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, pg. no. 4
- 3) Azyan, Liz (3 August 2009). ["Liz talks to Steven Clift from e-democracy.org at the Personal Democracy Forum](#)

Conference 09". Liz Azyan. [Archived](#) from the original on 25 October 2020. Retrieved 20 November 2020.

- 4) India Corruption Study-2008, Design and conducted by Centre for media studies, issued by transparency international india .
- 5) <https://www.transparency.org/en/cpi/2024/>
- 6) <https://www.eci.gov.in/general-election-to-loksabha-2024-statistical-reports>
- 7) https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/77-India?utm_source=chatgpt.com
- 8) CISCO Global Digital Readiness Index 2019, white paper cisco public, page no-10

ई – गव्हर्नर आणि पारदर्शकता

प्रा. सागर रामराव कुंडले

अर्थशास्त्र विभाग

डॉ.पतंगराव कदम महाविद्यालय रामानंदनगर (बुर्ली)

गोषवारा -सहकारी क्षेत्रामधील अथवा सहकार संघटना मधील वाढता भ्रष्टाचार कमी करण्यासाठी देशाच्या विकासातील महत्त्वाचा घटक असलेला वित्तीय संशोधनाचे शाश्वत आणि कार्यक्षम व्यवस्थापन करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक प्रक्रिया ही पारदर्शक असणे काळाची गरज आहे. शासकीय योजनांच्या माध्यमातून खरेदी केले जात असलेले वेगवेगळे साहित्य व सभासदांना निलगारे अनुदान यामधील दरी कमी होत आहे. या कामात वापरलेली पद्धत साहित्याची पद्धतशीर मॅपिंग होते आणि मुख्य निष्कर्ष सूचित करतात की उपक्रमाच्या यशाचे भाकित करणारे घटक तपासण्यासाठी संशोधकांकडून ई-गव्हर्नन्सकडे अधिक लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. या अभ्यासात पारदर्शकता आणि ई-गव्हर्नन्स विकास यांच्यातील संबंध तपासण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय अहवालांमधील दुय्यम डेटा वापरण्यात आला. पारदर्शकतेसाठी वापरले जाणारे दोन उपाय: भ्रष्टाचार धारणा निर्देशांक (CPI) आणि ओपन बजेट निर्देशांक (OBI) आणि ई-गव्हर्नन्स रेडिनेस इंडेक्स (EGRI) साठी त्यांची भाकित शक्ती पाहण्यासाठी ते मागे पडले.

दोन्ही संबंध महत्त्वपूर्ण होते आणि ई-गव्हर्नन्स विकास पातळीची उच्च भाकित शक्ती दर्शवितात. या कामाच्या शेवटी डेटा विश्लेषण, चर्चा, निष्कर्ष आणि भविष्यातील काम दर्शविले आहे.

की-वर्ड : ई - सरकार , पारदर्शकता इलेक्ट्रॉनिक प्रक्रिया शाश्वत पारदर्शकता. विकास .

प्रस्तावना : सार्वजनिक सेवा आणि सरकारची कामगिरी सुधारण्यासाठी ई-गव्हर्नन्स संकल्पना सादर केल्याने अधिकाधिक देशांना या उपक्रमाचा स्वीकार करण्यास आणि या उद्देशाने आयसीटी आणि वेब २.० तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहित केले जात आहे. परंतु ई-गव्हर्नन्सच्या राजकीय बाजूचा साहित्यात चांगला अभ्यास झालेला नाही आणि त्यामुळे संशोधकांकडून अधिक लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. अबू-शानाब यांनी ई-गव्हर्नन्सच्या चार आयामांचा समावेश

असलेली एक चौकट प्रस्तावित केली: सार्वजनिक सेवा सुधारणे, सरकारी संस्थांची कामगिरी सुधारणे, लोकशाही आणि नागरिकांचा सहभाग आणि सामाजिक विकास आणि डिजिटल साक्षरता आणि व्यवहारमध्ये पारदर्शकता ही एक उपाययोजना आहे जी सार्वजनिक कामाच्या चांगल्या प्रशासनात आणि खुल्या सरकारमध्ये योगदान देते, जिथे सार्वजनिक माहिती जनतेपर्यंत पोहोचवली जाते. शेवटी, चांगली पारदर्शकता म्हणजे कमी भ्रष्टाचार आणि चांगली जबाबदारी. हा अभ्यास पारदर्शकता आणि ई-गव्हर्नन्समधील संबंधांना समर्थन देतो.

पुढील विभाग साहित्याचे पुनरावलोकन करेल आणि नंतर डेटा आणि डेटा विश्लेषणावर चर्चा केली जाईल. शेवटी, निष्कर्ष आणि भविष्यातील कार्य सादर केले जाईल.

उद्दिष्टे :

- १) माहिती आणि सेवांवरील सरकारी खर्च कमी करणे.
- २) माहितीची मुक्त उपलब्धता करून देणे.
- ३) भ्रष्टाचारविरहित प्रशासन उपलब्ध करून देणे.
- ४) प्रभावी धोरणे आणि अमलबजावणी करणे.

सशोधन पद्धती : या लेखामध्ये पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्र व विविध वेबसाईट, लिंक इ दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

साहित्य पुनरावलोकन

इलेक्ट्रॉनिक सरकार (ई-सरकार) म्हणजे आयसीटी आणि इंटरनेटचा वापर करून सार्वजनिक सेवा प्रदान करण्याची क्षमता, सरकारची कामगिरी सुधारण्याची क्षमता आणि राजकीय किंवा लोकशाही कारणांसाठी सहभाग आणि सक्षमीकरण चॅनेल उघडण्याची क्षमता अशी व्याख्या करता येते.

ई – व्याख्या

ई-गव्हर्नन्स, म्हणजे 'इलेक्ट्रॉनिक गव्हर्नन्स' म्हणजे शासन आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील आणि त्यापलीकडे विविध स्तरांवर माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICTs) (जसे की वाइड एरिया नेटवर्क्स, इंटरनेट आणि मोबाइल कॉम्प्युटिंग) वापरणे, प्रशासन वाढविण्यासाठी 'जसे की सरकारची कामगिरी सुधारणे आणि नागरिकांना लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी सक्षम करणे. शाश्वत विकासासाठी शासनाकडे समग्र दृष्टिकोनाकडे वाढत्या प्रयत्न होत आहेत, ज्यासाठी लोकांसाठी शाश्वत विकासाच्या कल्पनेचा वापर करून सार्वजनिक सेवांच्या

वितरणातकार्यक्षमता, पारदर्शकता, प्रतिसाद, सहभाग आणि समावेश सुनिश्चित करण्यासाठी धोरणात्मक राष्ट्रीय नियोजन आवश्यक आहे.

पारदर्शकता-पारदर्शकता म्हणजे नागरिक आणि सरकार यांच्यातील खुले संवाद. हे नागरिकांच्या गरजांशी संबंधित माहितीसह प्रभावी ज्ञान आहे .जगभरातील अनेक कायदे माहितीचा अधिकार, ई-सरकार माहितीचा खुला प्रवेश किंवा सार्वजनिक माहितीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आयसीटी आणि इंटरनेटचा वापर यासारख्या पारदर्शकतेशी संबंधित आहेत. संशोधनात असे दिसून आले आहे की सरकारांसाठी अनिश्चितता कमी करण्यात पारदर्शकतेची मोठी भूमिका आहे . तसेच, पारदर्शकतेची वाढलेली पातळी (आर्थिक पारदर्शकता) कमी सार्वजनिक कर्ज आणि तूटशी संबंधित आहे.

पारदर्शकता अंमलात आणणे आणि त्याचे पालन करणे सोपे नाही, त्यासाठी माहितीच्या आवश्यकतांना प्रतिसाद देण्यासाठी सार्वजनिक अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. किमबॉलने सर्व अमेरिकन राज्यांमधील कायदेशीर आवश्यकतांचा शोध घेतला आणि असा निष्कर्ष काढला की फक्त दहा राज्यांमध्ये सार्वजनिक नोंदींच्या विनंत्यांवर कायदेशीररित्या कसे प्रतिसाद द्यायचे याचे प्रशिक्षण अनिवार्य आहे . प्रशिक्षण प्रयत्नांमुळे खुल्या सरकारचे अनुपालन वाढते आणि संरक्षकांना विनंत्यांवर येणाऱ्या भीतीदायक प्रतिक्रिया दूर होतात, ज्यामुळे सार्वजनिक संरक्षकांना कायदानुसार आत्मविश्वासाने प्रतिसाद देण्यास सक्षम बनते. त्याचप्रमाणे, राव यांनी असे प्रतिपादन केले की कर्मचाऱ्यांना माहिती अखंडपणे आयोजित केलेल्या नवीन प्रक्रिया आणि क्रियाकलापांसह वैध आहे याची हमी देण्यासाठी प्रशिक्षण दिले पाहिजे . पारदर्शकता आणि खुल्या सरकारमधील संबंध एकापेक्षा जास्त संशोधनांद्वारे अधोरेखित केले जातात देशांच्या वेबसाइटची तुलना करताना वेगवेगळ्या प्रकारची माहिती प्रकाशित केली जाते .

ई-शासन आणि पारदर्शकतेमधील संबंध-ओबामा प्रशासनाने यशस्वी खुल्या सरकारसाठी ओळखलेल्या तीन प्रमुख आयामांपैकी पारदर्शकता, सहभाग आणि सहकार्य हे होते 1ली आणि यांनी खुल्या सरकारच्या परिपक्वता मॉडेलचा प्रस्ताव मांडला होता, जिथे पाच टप्पे प्रस्तावित केले होते: सुरुवातीच्या परिस्थिती, डेटा पारदर्शकता, खुल्या सहभाग, खुल्या सहकार्य आणि सर्वव्यापी सहभाग आर्मस्ट्रॉंग यांनी केलेल्या साहित्याच्या पुनरावलोकनातून असा निष्कर्ष निघाला की अधिक सार्वजनिक माहिती प्रकाशित केल्याने सार्वजनिक नेत्यांची विश्वासाची प्रतिमा सुधारेल.

ई-गव्हर्नमेंट उद्दिष्टे आणि-XBRL/SBR अंमलबजावणी प्रक्रिया वापरण्याच्या जटिल तपशीलांमधील सरेखन अध्याय पारदर्शकता म्हणजे संस्थांतर्गत कामे, निर्णय प्रक्रिया आणि प्रक्रियांबद्दल माहिती कशी उपलब्ध करून देतात. पिना आणि इतर. असा आरोप करतात की नागरिकांना आयसीटी द्वारे पारदर्शकता वाढेल, त्यांना सरकारी कामगिरीवर लक्ष ठेवण्यास सक्षम बनवले जाईल, जिथे इंटरनेट परस्परसंवाद वाढविण्यासाठी एक महत्त्वाचे साधन असू शकते. विश्लेषण केलेल्या वेबसाइट्स प्रामुख्याने परस्परसंवादी नसतात, ज्यामुळे नागरिक आणि सरकारमधील संबंध बदलण्याची ई-सरकारची क्षमता मर्यादित होते.

लोअर या अभ्यासात पारदर्शकता आणि सरकारी खुलेपणासाठी काही उपाय सुचवण्यात आले आहेत आणि ते आहेत: बोली माहिती, नवीन रोजगार माहिती, किंमत माहिती, तक्रार पेटी आणि आरोप पेटी. लेखकांनी असा निष्कर्ष काढला की पारदर्शकता सुधारण्यात ई-सरकारने मोठी भूमिका बजावली आहे. या अभ्यासात, आम्ही ई-पारदर्शकतेची व्याख्या "सरकारने आयोजित केलेल्या ऑपरेशन्स, बजेट आणि राजकीय प्रक्रियेबाबत नागरिक/व्यवसायांना प्रदान केलेल्या सार्वजनिक माहिती तरतूदी वाढविण्यासाठी आयसीटी साधने, इंटरनेट आणि वेब 2.0 साधनांचा वापर" अशी मांडतो.माहिती तरतूद वाढवणे म्हणजे नागरिकांना आवश्यक असलेली आणि त्यांच्या गरजांनुसार सानुकूलित केलेली वैध, अचूक, वेळेवर, संबंधित आणि व्यापक माहिती प्रदान करणे.पारदर्शकता भ्रष्टाचाराशी कशी लढू शकते?

ई-गव्हर्नन्समध्ये सहभागी असलेल्या सर्व पक्षांकडून पारदर्शकता ही सार्वजनिक विनंती आहे. कोरियनप्रोक्योरमेंट सेवा आणि ऑन-नारा व्यवसाय प्रक्रिया प्रणाली सारख्या अनेक प्रणाली पारदर्शकता आणि सार्वजनिक संस्थांची कार्यक्षमता सुधारण्याचा दावा करतात. इतरांनी असा दावा केला कीडेटासेटची उपलब्धता किंवा फक्त डाउनलोड करून पारदर्शकता साध्य होणार नाही . त्यांनी घोषित केले कीडेटा विश्वसनीय आणि वैध असावा आणि नागरिकांना त्यांना मौल्यवान आणि महत्त्वाचे वाटणारे काहीतरी करण्यास सक्षम असावा.

पारदर्शकता आणि सुशासन यांच्यातील संबंध अशा संबंधांवर परिणाम करणाऱ्या अनेक घटकांवर आणि संबंधित डेटाची जटिलता यावर आधारित मोजणे आणिअंदाज करणे कठीण आहे. नागरिक आणि कायदेकर्त्या आर्थिक पारदर्शकता च्या मागणीचे महत्त्वाचे स्रोत आहेत. पारदर्शकता अनेक यंत्रणांद्वारे भ्रष्टाचाराशी लढू शकते जसे की: भ्रष्टाचाराच्या कृती अधिक धोकादायक बनवणे,

सार्वजनिकअधिकाऱ्यांना प्रोत्साहन देणे, प्रामाणिक अधिकाऱ्यांची निवड करणे सोपे करणे, अधिकाऱ्यांना अधिक जबाबदार बनवणे, आणि सचोटी आणि विश्वासाचे मानदंड राखण्यास मदत करणे . भ्रष्टाचाराशी लढण्यासाठी केवळ पारदर्शकता पुरेशी नाही कारण खुल्या प्रवेशासाठी माहितीची उपलब्धता ही लोक आणि अधिकाऱ्यांना सरकारला जबाबदार धरण्यासाठी पुरेशी नाही. अशा पायरीसाठी माहितीवर कारवाई करण्यासाठी आणि अधिकाऱ्यांना त्यांच्या कृतींसाठी जबाबदार धरण्यासाठी काही शक्ती आवश्यक आहे.या अभ्यासाला महत्त्वाचे बनवणारी गोष्ट म्हणजे मागील अनुभवजन्य अभ्यास दुय्यम डेटा वर केंद्रित होते, परंतु राष्ट्रीय स्तरावर किंवा उप-मापनावर. लॅटिन अमेरिकेतील एका अभ्यासात चार माहिती परिमाणे समाविष्ट असलेल्या निर्देशांकांच्या विस्तृत सर्वेक्षणाचा वापर केला गेला:

सामग्री मॅक्रोइकॉनॉमिक, सामाजिक, बजेटरी आणि आर्थिक आणि आर्थिक), वैशिष्ट्ये, इलेक्ट्रॉनिक सादरीकरण स्वरूप आणि प्रवेश लेखकांनी असा निष्कर्ष काढला की देश ऑनलाइन आर्थिक आणि आर्थिक माहितीची पारदर्शकतावापरत आहेत.बहुतेक मंत्रालये माहितीचा मोफत प्रवेश देत आहेत, विशेषतः राज्य बजेट. शेवटी, काही देश इतरांपेक्षा जास्त माहिती उघड करत आहेत. राव यांनीअंतर्गत कामकाज आणि सार्वजनिक संस्थांची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी कर्मचाऱ्यांच्या माहितीसाठी एकात्मिक प्रणाली प्रस्तावित केली सरकार आणि कर्मचाऱ्यांमधील व्यवहार या प्रणालीद्वारे स्वयंचलितपणे केले जातात. पारदर्शकता आणि ई-शासनाच्या यशासाठी सरकारी संस्थांसाठी कर्मचाऱ्यांच्या माहितीची उपलब्धतामहत्त्वाची आहे.या अभ्यासाला महत्त्वाचे बनवणारी गोष्ट म्हणजे मागील अनुभवजन्य अभ्यास दुय्यम डेटा वर केंद्रित होते, परंतु राष्ट्रीय स्तरावर किंवा उप-मापनावर. लॅटिन अमेरिकेतील एका अभ्यासात चार माहिती परिमाणे समाविष्ट असलेल्या निर्देशांकांच्या विस्तृत सर्वेक्षणाचा वापर केला गेला: सामग्री (मॅक्रोइकॉनॉमिक, सामाजिक, बजेटरी आणि आर्थिक आणि आर्थिक), वैशिष्ट्ये, इलेक्ट्रॉनिक सादरीकरण स्वरूप आणि प्रवेश. लेखकांनी असा निष्कर्ष काढला की देश ऑनलाइन आर्थिक आणि आर्थिक माहितीची पारदर्शकता वापरत आहेत.बहुतेक मंत्रालयेमाहितीचा मोफत प्रवेश देत आहेत, विशेषतः राज्य बजेट.शेवटी, काही देश इतरांपेक्षाजास्त माहिती उघड करत आहेत. राव यांनीअंतर्गत कामकाज आणि सार्वजनिक संस्थांची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी कर्मचाऱ्यांच्या माहितीसाठी एकात्मिक प्रणाली प्रस्तावित केली. सरकार आणि कर्मचाऱ्यांमधील व्यवहारया प्रणालीद्वारे स्वयंचलितपणे केले जातात. पारदर्शकता आणि ई-

शासनाच्या यशासाठी सरकारी संस्थांसाठी कर्मचाऱ्यांच्या माहितीची उपलब्धतामहत्वाची आहे.

पूर्वी उल्लेख केलेल्या युरोपियन वेबसाइट विश्लेषणातून दोन वेगवेगळ्या आयामांमध्ये उपाययोजनांची यादी तयार झाली: आर्थिक जबाबदारीचे उपाय आणि वेबसाइटशी संबंधित उपाय. वेबसाइटशी संबंधित उपाय चार आयामांमध्ये विभागले गेले होते: पारदर्शकता, परस्परसंवाद, उपयोगिता आणि वेब परिपक्वता . निकालांवरून असे दिसून येते की आर्थिक आकडेवारी आणि अहवाल इंटरनेटद्वारे सर्वत्र आणि कधीही तपासले जाऊ शकतात, जे पारदर्शकता आणि आर्थिक जबाबदारीमध्ये सुधारणा आणि प्रसारण खर्चात घट दर्शवते. आयसीटी कायदेशीर आवश्यकतांपेक्षा आर्थिक जबाबदारीला प्रोत्साहन देत नाहीत, परंतु बहुतेक प्रकरणांमध्ये इंटरनेटने नागरिकांना अधिकृत माहिती शोधणे आणि अॅक्सेस करणे आणि व्यवहार करणे सोपे केले आहे. मॅकनील आणि हेल यांनी घोषित केले की ई-प्रकटीकरण हा पारदर्शकतेचा एक महत्त्वाचा घटक आहे आणि तो दोन प्रमुख घटकांनी प्रभावित होईल: नियामक आणि राजकीय वातावरण. तसेच, ई-सरकारचा मोहिमेच्या वित्तपुरवठा माहितीच्या ई-प्रकटीकरणाशी थेट संबंध असू शकत नाही

डेटा आणि डेटा विश्लेषण

या अभ्यासात सुप्रसिद्ध संस्थांनी प्रकाशित केलेल्या आंतरराष्ट्रीय अहवालांमधून उपलब्ध असलेल्या दुय्यम डेटाचा वापर केला गेला. ई-गव्हर्नमेंटसाठी, संयुक्त राष्ट्रांच्या ई-गव्हर्नमेंट अहवालाचा वापर करण्यात आला, जिथे एकूण ई-गव्हर्नमेंट विकास(तयारी) निर्देशांकासाठी डेटा नोंदवला जातो. नवीनतम डेटा सेट २०१२ साठी वापरण्यात आला. वापरलेला निर्देशांक हा ०-१ निर्देशांक आहे, ज्यामध्ये १ विकासाचा सर्वोच्च स्तर दर्शवितो. चार उपमा देखील नोंदवण्यात आल्या: वेब निर्देशांक, मानवी भांडवल निर्देशांक, पायाभूत सुविधा निर्देशांक आणि ई-सहभाग निर्देशांक. पारदर्शकता मापनासाठी, आणि ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनलने अहवाल दिल्याप्रमाणे, पारदर्शकतेसाठी वापरलेले मापन देश भ्रष्टाचारापासून किती प्रमाणात स्वच्छ आहेत हे दर्शवते . त्यावर आधारित, भ्रष्टाचार धारणा निर्देशांक (CPI) वापरण्यात आला आणि त्यात ०-१० पर्यंतचे आकडे असतात. भ्रष्टाचारमुक्त देश (सर्वोत्तम स्थिती) सादर करण्यासाठी हे मापन १० चे मूल्य वापरते. या चाचणीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या डेटामध्ये दोन्ही मापनांसाठी जगातील सर्व देशांचा (EGRI आणि CPI) समावेश होता आणि त्यामध्ये १७७ देशांचा समावेश होता.या अभ्यासाचा प्रमुख उद्देश म्हणजे दोन्ही मापनांमध्ये (EGRI आणि CPI) काही

सहसंबंध आहे का ते तपासणे. CPI आणि EGRI आणि त्याच्या घटकांमधील द्विचल सहसंबंधांचा संच. आकृती १ मध्ये निकाल दाखवला आहे, जिथे सर्व सहसंबंध ०.००१ पातळीवर महत्त्वाचे होते. तसेच दोन प्रमुख चलांमधील संबंध मॅप करण्याच्या उद्देशाने, एक प्रतिगमन विश्लेषण केले गेले, ज्यामध्ये EGRI हा अवलंबित चल होता आणि CPI वर स्वतंत्र चल म्हणून प्रतिगमन केले गेले. मॉडेलने ०.५८२ च्या बरोबरीने समायोजित R2 मूल्य आणि F१, १७२ = २४२.३३२, $p < ०.००१$ सह एक अतिशय मजबूत भाकित शक्ती दर्शविली. CPI आणि स्थिरांक यांचे गुणांक समाविष्ट असलेले प्रतिगमन समीकरण खालीलप्रमाणे सादर केले आहे: $EGRI = ०.१९२ + ०.०७५ * CPI$ या अभ्यासाच्या उद्देशावर आधारित आणि भ्रष्टाचार हा पारदर्शकता पातळी दर्शविणारा प्रमुख सूचक असल्याने, आम्ही देशाच्या पारदर्शकतेच्या पातळीत योगदान देणाऱ्या इतर उपायांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. आंतरराष्ट्रीय संस्थेने नोंदवलेला आणखी एक उपाय म्हणजे आंतरराष्ट्रीय बजेट भागीदारीने प्रकाशित केलेला ओपन बजेट इंडेक्स (OBI). यामापनात अर्थसंकल्पीय माहिती प्रकाशित करण्याशी संबंधित उप-मापरे आहेत [Ib10]. २०१० मध्ये उपलब्ध असलेल्या सर्वात अलीकडील डेटामध्ये फक्त ९२ देशांचा समावेश होता आणि त्यामुळे या चाचणीसाठी वापरलेला डेटा EGRI आणि OBI दोघांसाठीही सामान्य आहे.

CPI आणि EGRI आणि त्याच्या घटकांमधील द्विचल सहसंबंधांचा संच

4) ई-गव्हर्नमेंट सिस्टीमद्वारे मध्यस्थी केलेल्या इलेक्ट्रॉनिक सार्वजनिक प्रक्रिया राष्ट्रीय सरकारी कार्यक्रमांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात कारण त्यांचा उद्देश सक्रिय पारदर्शकता सक्षम करणे आणि पुरवठादारांशी कार्यक्षमतेने संबंध सुधारणे आहे म्हणूनच, इलेक्ट्रॉनिक सार्वजनिक खरेदी प्रणालींमुळे पारदर्शकता वाढण्यास हातभार लागेल अशी अपेक्षा आहे, ज्यामुळे भ्रष्टाचारात संभाव्य घट होईल खरेदी प्रणालीमध्ये आत्मविश्वास वाढेल, खरेदी क्रियाकलापांची तसेच सेवांची उत्पादकता वाढेल या अपेक्षा असूनही, असा समज आहे की सार्वजनिक क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांची भरती करण्यासाठी मालमत्ता, सेवा आणि सार्वजनिक निविदांच्या बोलीमध्ये भ्रष्टाचार चालेल. म्हणूनच, सरकारी बोली आणि कराराच्या संदर्भात इलेक्ट्रॉनिक प्रक्रिया पारदर्शक केल्याने, ते काहीही असो, जनतेकडून देखरेखीला प्रोत्साहन मिळते . तथापि, असे मानले जाते की पारदर्शकतेची संस्कृती एकत्रित होत असताना, लोक त्यांच्या वर्तनात किंवा व्यावसायिक कामगिरीमध्ये पारंपारिक प्रक्रियांना अनुकूल असलेल्या सवयींचा समावेश करतील. सरकार पारदर्शकतेला सार्वजनिक जबाबदारी

आणि समाजाप्रती जबाबदारीची एक अपरिहार्य यंत्रणा मानतात . याचा वापर विशिष्ट प्रकारची माहिती उपलब्ध करून देण्यासाठी किंवा विशिष्ट निर्णय प्रक्रिया जनतेसाठी उघडण्यासाठी केला जातो पारदर्शकता जबाबदारीशी संबंधित आहे कारण जर ती अस्तित्वात नसेल तर नागरिकांना जबाबदार राहणे अशक्य आहे. शेवटी, माहिती आणि कृती जाणूनबुजून लपवल्या जातात .

सरकारी प्रक्रियांमध्ये पारदर्शकता वाढवण्यासाठी आणि सार्वजनिक सेवांचा दर्जा सुधारण्यासाठी मुख्य सहयोगीपैकी एक म्हणजे ई-गव्हर्नमेंटमध्ये माहिती तंत्रज्ञानाची अंमलबजावणी आणि वापर करणे . वेगवेगळ्या देशांमध्ये, सार्वजनिक क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरावरील कायद्यांद्वारे या उपक्रमांना पाठिंबा आणि नियमन केले जाते . अशाप्रकारे, सरकारे मालमत्ता किंवा सेवा संपादन करताना आणि कर्मचाऱ्यांना कामावर ठेवताना पारदर्शक प्रक्रिया साध्य करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक खरेदी आणि करार प्रणाली वापरतात, बहुतेकदा खरेदी वेब पोर्टलशी जोडलेले असतात . म्हणून, या प्रक्रिया पारदर्शक बनवून आणि नागरिकांना अधिक नियंत्रण देऊन, सरकारवरील विश्वास वाढवणे हे उद्दिष्ट आहे.या मॅपिंगचा उद्देश ई-गव्हर्नमेंटच्या संदर्भात इलेक्ट्रॉनिक खरेदीमध्ये पारदर्शकतेभोवती वापरल्या जाणाऱ्या उपक्रमांवरील कामाचा आढावा काढणे हा होता की कोणते उपक्रम पारदर्शकतेशी संबंधित आहेत आणि कोणते उपक्रम पारदर्शकतेसाठी इलेक्ट्रॉनिक प्रक्रिया प्रभावीपणे लागू करतात आणि अशा प्रकारे ई-गव्हर्नमेंटमध्ये शाश्वत विकास सक्षम करतात.हा विभाग पुनरावलोकन केलेल्या अभ्यासांच्या संबंधित पैलूंचे परीक्षण करतो. या उद्देशासाठी, विश्लेषणात असे अभ्यास समाविष्ट होते ज्यांनी इलेक्ट्रॉनिक सरकारी प्रक्रियांमध्ये पारदर्शकतेसाठी प्रस्ताव तयार केले किंवा वापरले, वापरलेल्या पद्धती आणि त्यांचे योगदान अधोरेखित केले. समस्या, प्रगती, आव्हाने आणि संर्धीचा अद्ययावत दृष्टिकोन मिळविण्यासाठी विश्लेषण केलेले अभ्यास गेल्या पाच वर्षांशी संबंधित आहेत.

निष्कर्षावरून असे दिसून आले की जितके देश भ्रष्टाचारापासून मुक्त असतील आणि बजेट माहिती प्रकाशित करतील तितकेच ई-शासन प्रकल्प समृद्ध होतील आणि देश अशा घटनेला स्वीकारण्यास तयार असेल. दुय्यम डेटा वापरल्याने संशोधक म्हणून संशोधनाची वैधता सुधारेल आणि प्रतिसादकर्त्यांचे पूर्वग्रह कमी होतील. तसेच, हे संशोधन जागतिक डेटा वापरून अशा संबंधांची चाचणी घेणारे पहिले संशोधन आहे. शेवटी, भविष्यातील संशोधनासाठी अशा प्रकल्पांच्या महत्त्वामुळे ई-शासन प्रकल्पांच्या यशाची शक्यता भाकीत करणारे सर्व संभाव्य घटक

शोधले पाहिजेत. तसेच, या अभ्यासाचे पुढील वर्षांसाठी चाचणी करण्यासाठी आणि अधिक घटकांसाठी एक चौकट प्रस्तावित करण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी अधिक शोध घेण्याची आवश्यकता आहे. तसेच, पारदर्शकतेसाठी कोणताही उपाय अस्तित्वात नाही हे आश्चर्यकारक आहे, म्हणून या महत्त्वाच्या संकल्पनेशी संबंधित एकापेक्षा जास्त उपायांचा समावेश असलेला पारदर्शकतेसाठी एक उपाय प्रस्तावित करणे महत्त्वाचे आहे. हे काम ई-शासन तयारी आणि दुय्यम डेटा वापरून पारदर्शकता आणि या क्षेत्रातील एकापेक्षा जास्त संकल्पनात्मक गृहीतकांना समर्थन देण्यामधील संबंधांचा शोध घेणारे पहिले काम आहे. मागील संशोधनात असा दुवा गृहीत धरला गेला होता, परंतु कोणत्याही प्रकारच्या अनुभवजन्य चाचणीद्वारे त्याचे समर्थन केले गेले नाही. ई-शासन आणि राजकीय आणि सार्वजनिक प्रशासन क्षेत्रातील संशोधकांना भविष्यात अशा निकालांची पडताळणी करण्यास आणि ई-शासन प्रकल्पांच्या यशावर परिणाम करणारे इतर घटक शोधण्यास प्रोत्साहित केले जाते.

संदर्भ सूची :

1. बॉम, एम.ए.; पॉटर, पी.बी.के. सोशल मीडियाच्या युगात मीडिया, जनमत आणि परराष्ट्र धोरण. जे. पॉलिटि. २०१९, ८१, ७४७-७५६. [गुगल स्कॉलर] [क्रॉसरेफ]
2. ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनल. करप्शन पर्सेप्शन इंडेक्स. २०२१. ऑनलाइन उपलब्ध: <https://www.transparency.org/en/cpi/2021> (१६ जानेवारी २०२३ रोजी ॲक्सेस केलेले).
3. होचस्टेटर, जे.; डियाझ, जे.; डिएव्हेझ, एम.; एस्पिनोसा, आर.; अरांगो-लोपेझ, जे.; केअर्स, सी. ई-गव्हर्नमेंट इलेक्ट्रॉनिक प्रक्रियांमध्ये पारदर्शकतेचे मूल्यांकन. आयईईई ॲक्सेस २०२२, १०, ३०७४-३०८७.
4. फर्नांडेझ, एम. लॉस गोबिर्नोस महत्त्वाचे: Desempeño y confianza político institucional en América Latina. सॅंटियागो, युनिव्हर्सिडेड डेल डेसारोलो. Facultad de Gobierno. Centro de Políticas Públicas. 2017. ऑनलाइन उपलब्ध:

26.

स्त्री शिक्षणाच्या अग्रदूत सावित्रीबाई फुले

प्रा. डॉ. राजेंद्र रघुनाथ सोनावले

प्रा. योगिता पोपट कांबळे

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. पतंगराव कदम महाविद्यालय रामानंदनगर, बुर्ली. ता. पलूस, जि. सांगली

प्रस्तावना- ज्या काळात स्त्रियांनी शिक्षण घेणे “अब्रम्हयम” वाटत होते. विधवांनी पुनर्विवाह करणे पाप समजले जात होते. स्त्रियांनी मृतपतीच्या देहाबरोबर जिवंतपणी जळून मरणे हे पुण्यकृत समजले जात होते. अशा भयानक काळात सावित्रीबाईंनी कार्य केले. स्त्रियांना शिक्षण देणे, शूद्रांना शिकविणे, त्यांना स्वावलंबी बनवणे, विधवांना बाळंतपणची सोय करणे, केशवपनास विरोध, बालविवाहास विरोध, पुनर्विवाहाचा पुरस्कार, शिक्षणाचा पुरस्कार, शेतकऱ्याची व मंजुराची संघटना इ. क्रांतिकारी कार्यांचा झेंडा सावित्रीबाईंनी साऱ्या देशभरात फडकवला. “जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगताची उद्धारी” हे उचित असे वचन आहे. हे उचित वचन खऱ्या अर्थाने सार्थ करावयाचे असल्यास जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती माता सुविदया, सुसंस्कृत असायला हवी त्याकरिता तिला शिक्षित केले पाहिजे. सावित्रीबाईंना शिक्षणाची थोरवी माहीत होती. म्हणून लग्नानंतर त्यांनी शिक्षण घेतले “पहिल्या भारतीय शिक्षिका” इतकेच मर्यादित कार्य सावित्रीबाईंचे नसून अनाथ मातांच्या कैवारी, विधवा विवाहाच्या पुरसकर्त्या, बालहत्या प्रतिबंधक संगोपणाच्या माता, स्त्री मुक्ती आंदोलनाच्या प्रनेत्या, उत्तम साहित्यिका इत्यादि सावित्रीबाईंचे विविध अंगीकृत कार्य होते.

जीवनवृत्तान्त- सावित्रीबाईंचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी झाला. पुण्यापासून सुमारे ५० किलोमीटर दूर पुणे-सातारा रस्त्यावरील शिरवळपासून ५ किलोमीटर असलेले नायगाव हे त्यांचे जन्मगाव. सावित्रीबाई या खंडोजी नेवाशे पाटील यांच्या जेष्ठ कन्या होत्या. खंडोजी नेवसे पाटील गावचे वतनदार पाटील होते. पंचक्रोशीतील न्याय निवाडा करीत. गोरगरिबांच्या मदती करीता धावून जात. मानवतेची जाणीव असलेला स्वभाव या विविध गुणांचे संस्कार सावित्रीबाईंवर झाले. त्याकाळात प्रथेप्रमाणे वयाच्या नवव्या वर्षी त्यांचा जोतिबा फुले यांच्याशी विवाह झाला. सावित्रीबाईंनी जोतिबारावांच्या घरात प्रवेश केला. घरात लक्ष्मी आली, घर सारे उजळून निघाले. जोतिबा पहाटे उठून मळ्यात कामाला जात असत. सावित्रीबाई स्वयंपाक - पाणी आटोपून जेवून घेऊन मळ्यात जात असत. मळ्यात सावित्रीबाई

जोतिबाला मदत करी . मळ्यात दुपारी जेवण झाले की आंब्याच्या झाडाखाली जोतिबाची शाळा सुरू होई.

धूळपाठी वरून शिक्षणाला सुरुवात-जोतिबांचे खाजगी शाळेत चार वर्षे शिक्षण झाले होते.उच्च कुळात जन्मलेल्या ठराविक जातीतील लोकांशिवाय दुसऱ्यांनी शिक्षण घ्यायचे नाही असे धर्मशास्त्र लिहणार्या धर्ममार्तंडांनी स्वतः ची केलेली सोय होती.जोतीबा एक माळ्याचा मुलगा तो शिक्षण घेतो हे उच्च कुळातील मंडळींना पाहवत नव्हते. भ्रष्टाचार झाला ,धर्म बुडाला,अनाचार झाला.अशी हाकाटी सुरू होती त्यामुळे गोविंदरावांना जोतिबांचे शिक्षण बंद करावे लागले.जोतिबांची शिकण्याची इच्छा जबर होती.स्वतःला शिक्षण पूर्ण करता आले नाही तरीसुद्धा त्यांनी आपल्या पत्नीला शिक्षण दिले.मळ्यात दुपारची जेवण झाली कि आंब्याच्या झाडाखाली जोतिबाची शाळा सुरू होत होती.सावित्रीबाई आणि सगुणाबाई या दोन विद्यार्थिनी आणि जोतीबा हे शिक्षक होते.जमीन स्वच्छ करून जमिनीवर धूळपाठी तयार केली जाई.धूळ पाठीवर बोटाने अगर झाडाच्या काटकीने अक्षर काढून शिकवायला सुरुवात होई.पाठी नाही,पेन्सिल नाही,फळा नाही,खडू हि नाही,कागदही नाही ,पेन नाही म्हणून शिक्षण अडले नाही. उपलब्ध साधनांच्या सहाय्याने शिक्षणाच्या कार्याला सुरुवात झाली.धूळपाठीवरील धुळाक्षरांनी सावित्रीबाईंच्या शिक्षणाला सुरुवात झाली.फुल,फळ,पान,बाग,झाड,मळा अशा अपरिचित शब्दांनी अध्यानाला व अध्यापनाला सुरुवात झाली.सावित्रीबाई मुळातच हुशार होत्या जोतीबासारखा गुरु लाभल्याने लवकरच अक्षर ओळख झाली. त्यामुळे त्यांना लवकरच वाचता येऊ लागले. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ,ती जगताची उद्धरी 'या सुविचारास अनुसरून देशाचा भाग्योदय सुशिक्षित माता घडवू शकतात याबद्दल जोतीबा व सावित्रीबाई यांच्यात दुमत नव्हते.कर्तबगार पुरुषाच्या माता या सुशिक्षित होत्या.हा इतिहासाचा दाखला आहे.सुधारणेची सुरुवात स्वतःच्या घरापासून करावी लागते.म्हणून जोतिबांनी सावित्रीबाईंना स्वतः शिक्षण दिले.सावित्रीबाईंनी हि ते शिक्षण पूर्ण केले. आणि शिक्षनाचे क्रांतिकार्य हाती घेतले.

भारतातील मुलींची पहिली शाळा-१ जानेवारी १८४८ रोजी भारतातील मुलींची पहिली शाळा पुणे येथील भिडे वाड्यामध्ये सुरू झाली.मुख्याध्यापिका म्हणून सावित्रीबाई काम पाहू लागल्या भारताच्या इतिहासात स्वर्णक्षरांनी लिहिलेला हा दिवस म्हणावा लागेल.सावित्रीबाईंचे कार्य सर्वांथीने महान होते.विवाहानंतर सावित्रीबाईंनी शिक्षण घेतले व विनामोबदला शिक्षणाचे काम केले.पुण्यामध्ये फुले दाम्पत्यांनी बुधवार पेठेत मुलींची शाळा सुरू केली.सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्याला

कडवा विरोध करणारा तत्कालीन ब्राह्मण समाज होता.स्त्रियांना अजिबात स्वातंत्र्य नसलेला तो काळ होता. स्तीयांसाठी शाळा अनंत व अधर्म कार्य आहे असे मानले जात होते.पुण्यात मुलींची पहिली शाळा सुरु झाली.हि शाळा शूद्राने सुरु केली शिकवण्याचे काम एक शुद्र स्त्री करत आहे .हे समजल्यावर असंतोषाचा प्रचंड स्पोट झाला.सनातन्यांचा संताप शिगेला पोहोचला. सावित्रीबाईंना त्रास देऊन हे कार्य बंद करण्याचे नाना प्रयोग आरंभिले.पण सावित्रीबाई डगमगल्या नाहीत.सावित्रीबाई रस्त्याने जात असताना अंगावर शेणमारा करणे,चिखल फेकणे,खडे मारणे,अचकट विचकट बोलणे,निंदा नालस्त करणे हे प्रयोग सुरु होते. सावित्रीबाई या जिद्दी स्वभावाच्या बंडखोर समाजसेविका होत्या.या अडथळ्यांना त्यांनी भीक घातली नाही.घरी जाता-येताना सोबतीला एक शाळेचा शिपाई असे.एके दिवशी एक व्यक्ती सावित्रीबाईंच्या रस्त्यात येऊन उभी राहिली.शाळा बंद करण्याची धमकी देऊ लागली होती.भोवतीला बघ्यांची गर्दी जमली होती.कोणीही पुढे मदतीला येत नव्हते. शेवटी त्या उद्धट माणसाचे बोलणे अनावर झाले.सावित्रीबाईंनी समजून सांगण्याचा प्रयत्न केला.परंतु त्याचा उपयोग होईना तेव्हा सावित्रीबाईंनी मनाचा निर्धार केला.नागिनीसारख्या त्या पुढे झाल्या आणि त्या व्यक्तीच्या थोबाडात ठेऊन दिली.खबरदार पुन्हा पुढे आलातर सावित्रीबाईंनी रुद्र अवतार धारण केला.अचानक बसलेल्या थोबाडीनी आणि झालेल्या मानहानीने तो शुद्धीवर आला आणि तेथून पळून गेला.

शाळांचे जाळे व कार्याचा सत्कार-मुलींच्या शाळेत ,मुलींची संख्या हळूहळू वाढू लागली पुण्यामध्ये त्या काळात हे कार्य म्हणजे एक चर्चेचा विषय झाला होता.पण आपल्या कार्यामुळे जोतीबा व सावित्रीबाईंनी एक प्रकारचा दरारा निर्माण केला होता.सावित्रीबाईं जवळ विलक्षण चिकाटी व काटेकोरपणा होता.संत चोखामेळा मंदिरात सावित्रीबाईंनी महार,मांग,कुणबी इ.लोकांच्या मुलींसाठी शाळा काढली.त्यांच्या सेवावृतीने केलेल्या कामाचा गौरव इंग्रज सरकारने पुण्यात विश्रामबाग वाड्यात केला.स्त्री शिक्षिका हा पहिला गौरव होता.असा मान आतापर्यंत कोणालाच मिळाला नव्हता.सावित्रीबाईंनी जे विचार मांडले ते प्रत्यक्ष कृतीत आणले.शाळेमध्ये सावित्रीबाई मुख्याध्यापिका झाल्यावर त्या पवित्र ध्येयाने अध्यापनाचे काम करीत.सावित्रीबाईंचा मानसिक छळ नातेवाईकांनी ,समाजाने व सनातन्यांनी केला.

शिक्षणाचे महत्व-मुलींना शिक्षण देणे हे सामाजिक परिवर्तनाचे मूलगामी साधन आहे.हे सावित्रीबाईंनी ओळखले होते. मुलींची संख्या वाढू लागली शिक्षण घेण्याची

मुलींमध्ये लालसा निर्माण झाली.मुलींच्या शिक्षणासाठी जागोजागी शाळा काढाव्यात असे फुले दाम्पत्याला वाटू लागले.

“विद्येविना मती गेली ! मतीविना निती गेली !

नितीविना गती गेली ! गतिविना वित्त गेले !

वित्ताविना शुद्र खचले ! इतके अनर्थ एका अविद्येने केले !”

विद्येचे महत्व किती अलौकिक आहे. याचे मार्मीक विवेचन फुले दाम्पत्यांनी या काव्यात केले आहे. सावित्रीबाईची आपल्या कार्यावर अढळ श्रद्धा होती.सावित्रीबाईंनी १५ मे १८४८ रोजी मराठवाड्यात शाळा सुरु केली.१८४८ते १८५२ या चार वर्षांच्या कालावधीत पुण्यात व पुण्याच्या परिसरात एकूण १८ शाळा काढल्या. सावित्रीबाई केवळ शिक्षिका नव्हत्या,तर सर्वांथाने त्या शिक्षणतज्ञ होत्या.

मृत्यू-सन १८९० साली जोतिबा फुले यांच्या निधनानंतर त्यांच्या कार्याची धुरा अंगावर घेऊन सावित्रीबाईंनी ती समर्थपणे सांभाळली. आयुष्याच्या अखेरपर्यंत त्या कार्यरत होत्या.पुण्यात प्लेगच्या साथीच तांडव सुरु असताना तळागाळातल्या लोकांना साथीतून वाचवणाऱ्या सावित्रीबाईंना प्लेगने तडफलेल्या एका महाराच्या मुलाला खांद्यावर घेऊन उपचाराकरिता दवाखान्याकडे जात असताना प्लेगचा उपसर्ग होऊन त्यातच त्यांचे १० मार्च १८९७ रोजी निधन झाले .स्त्रीला साजेसे भव्य दिव्य मरण त्यांना लाभले.

“युग स्त्रीचे हे महानिर्वाण दीपस्तंभासारखे,अनंतकाळ मार्गदर्शन करीत राहिल.”

सारांश- जे चांगले ते सांगणारा,शिकवणारा,अज्ञान अंधःकार नाहीसा करणारा,नवीन जीवन दृष्टी देणारा,जीवन फुलवणारा ,प्रकाशाकडे नेणारा हा गर्भितार्थ शिक्षिका सावित्रीबाईंमध्ये सामावलेली होती.सावित्रीबाईंनी विविध अंगी सर्वगामी कार्य केले होते. शिक्षणाद्वारे हे कार्य केले .सुधारणेचे मुळ शिक्षण आहे. सावित्रीबाईंच्या महान कार्याचा उगम शिक्षणातून झालेला दिसून येतो. ज्ञान हि फार मोठी सत्ता असून स्त्रिया आणि दलित-बहुजन वर्गाची उन्नती त्यांच्याशिवाय होऊ शकणार नाही.हे ओळखून प्रत्यक्ष शिक्षणप्रसाराच्या कार्यासाठी त्यांनी स्वतःला आयुष्भर वाहून घेतले होते.

संदर्भ

१. पहिल्या भारतीय शिक्षिका सावित्रीबाई फुले (मातृभूमि प्रकाशन) - बा.ग.पवार
२. ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले (नाग नालंदाप्रकाशन) - प्रा.हरी नरके
३. अस्मिता (कीर्ती प्रकाशन,कोल्हापूर.) -सौ.शकुंतला दिनकर पाटील
- ४.१०१श्रेष्ठ महिला(विद्ययाभरती प्रकाशन) - प्रा.सौ माधवी कवि

Cyber Security and Cyber Law in India

Mr. Patil Baban D.

Assistant professor

Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya Ramanandnagar (Burli)

Mr. Mugali Anup P.

Librarian

Introduction-

In the 21st century, the world is becoming increasingly interconnected through digital platforms, with the internet serving as the backbone for a wide array of services, communications, and transactions. While this digital transformation has brought numerous benefits, it has also led to a rise in cybercrimes, posing significant challenges for governments, organizations, and individuals alike. In India, the importance of cyber security and the establishment of effective cyber laws has become more critical than ever to ensure the safety and integrity of digital spaces.

Cyber Crime

Cyber Crime Means to any illegal activity that involves a computer, networked device, or a network, such as the internet. Essentially, it's any crime where a computer or digital technology is used as a tool or the target of the criminal act. Cybercrimes can range from individual actions to large-scale, organized activities that affect businesses, governments, or entire societies.

Types of Cyber Crime –

1. **Hacking:** Unauthorized access to a computer system or network. This can include activities like breaking into websites, stealing data, or bypassing security measures.
2. **Phishing:** Fraudulent attempts to obtain sensitive information, such as usernames, passwords, or credit card details, by pretending to be a legitimate entity (usually via email).
3. **Malware Attacks:** Software designed to harm or exploit any device or network. This includes:

Viruses: Self-replicating programs that spread to other devices.

Worms: Malware that spreads automatically over networks.

Trojans: Malicious software disguised as a legitimate program.

Ransomware: A type of malware that locks or encrypts data and demands a ransom to restore access.

4. **Identity Theft:** Stealing someone's personal information (e.g., social security numbers, bank details) to commit fraud or other illegal activities.
5. **Denial of Service (DoS) and Distributed Denial of Service (DDoS):** Attacks that overwhelm a server or network with traffic, making it unavailable to users.
6. **Cyberstalking:** Using the internet to harass or stalk someone. This can include sending threatening emails, monitoring online activity, or spreading false information.
7. **Online Fraud:** Various forms of fraud committed online, such as auction fraud, credit card fraud, or e-commerce scams.
8. **Child Exploitation and Pornography:** The creation, distribution, or possession of child pornography, or the exploitation of minors through online means.
9. **Intellectual Property Theft:** Stealing copyrighted materials, like software, music, films, or books, without permission or using pirated versions.
10. **Cyber Espionage:** The use of hacking techniques to gain access to sensitive government, corporate, or military information for espionage purposes.
11. **Financial Cybercrime:** Crimes that involve the illegal use of financial information or resources, such as credit card fraud, online banking fraud, and Ponzi schemes.
12. **Cyberbullying:** Using digital platforms to harass, threaten, or manipulate individuals, often involving social media or messaging platforms.

Cyber Security in India- Cyber security refers to the practice of protecting systems, networks, and programs from digital

attacks, theft, and damage. As India's digital landscape expands rapidly, so too does the risk of cyber threats. These threats can range from simple malware attacks and phishing scams to more sophisticated cybercrimes like ransomware attacks, data breaches, and cyberterrorism.

Current Cyber security Situation in India

India has witnessed a surge in internet usage, with over 800 million active internet users as of 2024. This growth has led to an increased dependence on digital technologies, from banking and e-commerce to social media and government services. However, it has also attracted cybercriminals, who exploit vulnerabilities for financial gain or malicious purposes.

The Indian government has recognized the importance of robust cyber security and has taken several steps to improve the nation's digital safety infrastructure. Initiatives such as the National Cyber Security Policy (2013) have been introduced to establish a comprehensive framework to protect critical information infrastructure, ensure data privacy, and safeguard users against cyber threats.

Additionally, the Indian Computer Emergency Response Team (CERT-In) has been set up to provide early warnings about cyber threats, coordinate responses to incidents, and promote cyber security awareness. Other efforts include the establishment of cyber security awareness campaigns and the promotion of best practices among organizations and individuals to ensure safe digital practices.

Challenges in Cyber Security

- **Lack of Skilled Professionals:** There's a significant shortage of cyber security experts, making it difficult for organizations to effectively defend against cyber threats. The skills gap is one of the most pressing challenges in the industry.
- **Insider Threats:** Employees, contractors, or anyone within the organization can pose a cyber security risk, whether intentionally or unintentionally, making it difficult to monitor all potential threats from within.
- **Data Privacy and Protection:** With the increasing amount of sensitive data being stored digitally, protecting it from

unauthorized access and ensuring compliance with global data privacy laws (like GDPR) is a major challenge.

- **Complexity of IT Environments:** As organizations adopt more complex technologies like cloud computing, IoT devices, and mobile platforms, managing and securing these interconnected systems becomes increasingly challenging.
- **Ransomware Attacks:** These attacks, where hackers lock data or systems and demand a ransom, have become more common and can cause massive disruptions to businesses and organizations.
- **Phishing and Social Engineering:** Phishing attacks, where cybercriminals trick individuals into providing sensitive information, continue to be a major issue due to human error being a weak link in many security systems.
- **Supply Chain Vulnerabilities:** Cybercriminals often target weaker links in an organization's supply chain to access more secure networks. These attacks are difficult to prevent because the vulnerabilities lie outside the organization's direct control.
- **Legacy Systems:** Many businesses still rely on outdated or legacy systems that may not be equipped to handle modern cyber security threats, leaving them vulnerable to exploitation.
- **Regulatory Compliance:** Meeting the increasingly complex and varied regulations across different regions (such as GDPR, HIPAA, etc.) can be both time-consuming and costly, while failing to comply can result in significant penalties.
- **Lack of Awareness and Training:** Many employees are not adequately trained in recognizing and responding to cyber security threats, increasing the risk of successful cyberattacks.
- **Budget Constraints:** Many organizations, especially smaller ones, may not have the budget to invest in the latest cyber security tools and protocols, leaving them more vulnerable to attacks.

Cyber Law in India-Cyber law refers to the legal framework that governs the internet, digital transactions, and related activities. It covers various aspects, including data protection, intellectual property, cybercrimes, and online governance. In India, cyber law has evolved to address the unique challenges posed by the internet age.

Information Technology Act, 2000- The Information Technology Act, 2000 (IT Act, 2000) is the primary legislation governing cyber activities in India. Enacted to provide legal recognition to electronic commerce and digital signatures, the IT Act is a comprehensive law that addresses various facets of cyber law, such as:

- **Cybercrimes:** The IT Act defines and penalizes various cybercrimes, including hacking, identity theft, and cyberstalking. Sections 65 to 75 of the Act detail penalties for offenses like data breaches, illegal access to computer systems, and fraudulent online activities.
- **Electronic Contracts:** The IT Act gives legal recognition to electronic contracts, allowing transactions carried out through digital means to be legally binding.
- **Digital Signatures:** The Act established the legal framework for the use of digital signatures to authenticate electronic documents, ensuring their validity in legal proceedings.
- **Data Protection and Privacy:** Though the IT Act addresses data protection to an extent, it has been criticized for not being comprehensive enough in the face of evolving privacy concerns.

Key Amendments and Emerging Issues

In recent years, there has been a growing emphasis on strengthening India's cyber laws to address the emerging challenges of privacy, data protection, and digital crimes. In December 2019, the Indian government proposed the Personal Data Protection Bill, aimed at providing a stronger data protection framework similar to the European Union's General Data Protection Regulation (GDPR). The bill seeks to regulate how personal data is collected, stored, and used by organizations, and mandates strict penalties for non-compliance.

Another significant development is the ongoing debate around the Intermediary Liability Rules and their impact on online platforms, particularly social media. The government has introduced regulations requiring social media platforms to exercise more oversight over the content shared on their platforms, ensuring that harmful or illegal content is swiftly removed.

Conclusion-

The rapid digital transformation in India presents both tremendous opportunities and significant challenges in the realm of cyber security and cyber law. While the government has made strides in establishing a legal and regulatory framework to address cybercrimes and protect digital infrastructure, there is still much work to be done to safeguard the privacy and security of users. Strengthening cyber security, developing a more comprehensive data protection framework, and updating cyber laws to keep pace with emerging technologies will be critical in ensuring

References –

- Bhadauria, D. (2017). *Cyber security: A Practical Guide for Indian Organizations*. Wiley India.
- Singh, A., & Singh, A. (2018). *Cyber security for Beginners: Indian Perspective*. CreateSpace Independent Publishing Platform
- Raj, V. (2017). *Cyber security in India: Legal, Regulatory, and Institutional Frameworks*. LexisNexis.
- Meena, K. (2020). *Cyber security Threats and Challenges in India*. Routledge India.
- Bansal, N. (2020). *Cyber security: Threats, Challenges, and the Indian Perspective*. Pearson Education India.

28.

Impact of Globalization on Indian Democracy and Society

Dr. Bharat Shamarao Sakate

Assistant Professor

Dr.Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Ramanandnagar (Burl)

Abstract

The term globalization has existed in mankind's history from the modern world but its features and aspects are different as per the time due to its evolution process. In the contemporary world, it plays a crucial role in domestic and global politics, primarily due to the rapid and seamless exchange of information across national boundaries. Various international organizations came into existence after World War which influenced geopolitics and pushed towards globalization. The fall of communism from the USSR and emergence of the capitalism in developed countries is a fine example of the impact of globalization. This paper attempts to study the advantages and disadvantages of globalization on Indian democracy through various data resources. It also explores in the Indian context the role of states, and global political dynamics, and studies the social structures to find out the drawbacks of globalization. The world market and business become interconnected and interdependent due to globalization which impacted the democratic structure of the world. Every field of Indian democracy is influenced by globalization it brought notable change in the social, economic, cultural, and political spheres. This paper explores the multifaceted impact of globalization on Indian democracy and evaluates the opportunities and challenges created by globalization. It also studies how globalization has influenced governance, democratic participation, policy-making, media, and cultural identity in India.

Keywords: Globalization, politics, international organizations, economy, society

Introduction: The term globalization designates the communication, interaction, and exchange from the different parts, and provinces of the world. The term globalization gained importance after the World War II. However, the root of globalization occurs in the early civilization of mankind's history. The interaction of human beings has evolved according to the period. In ancient times, commercial and agricultural purposes developed globalization. The growth of the population affected the space. Space became limited for the mankind. The interactions of mankind took place on the cultural dimension which was driven by the conquests. European Renaissance and the scientific development of the 18th century germinated industrialization which influenced globalization. This century is notable for the rise of capitalist ideologies which is shaping global relations still today. This paper attempts to examine how globalization influenced India's politics and society and impact of the globalization on contemporary Indian politics and society. The researcher has used secondary data from scholarly journals, research articles, and credible online sources for the study.

In Western countries, economic greed established colonies in Asia, Africa, and South Africa continents which gave birth to colonialism. The discovery of new routes and means of travel made possible the intercontinental interactions among various populations. Neoliberal globalisation emerged due to World War I, World War II and process of decolonisation. Cold War of 1991 is also contributed for it. These entire factors influenced the globalisation which made global free trade system easier and convenient. Commercial interest drives the globalization today but it also promotes cultural and social integration. India is the most notable country among the developing nations where economic, economic, cultural, and social transformation taking place rapidly.

The origins of globalization are a matter of discussion among the scholars, philosophers, writers and diplomats. Some scholars traced its roots back to ancient civilizations; others argued that it began with the Industrial Revolution. Very few scholars believe that globalization in the 20th century came into

existence after the World War II and Cold War laid it to the peak. It is true that today's globalization is mainly economic but cross-cultural and inter-regional exchanges existed like the ancient and medieval periods. Economic liberalization came into existence in 1991 in India which marked the period of globalization. This policy of India transformed the Indian economy which opened the doors to foreign investment, privatization, and global competition. The forces of the globalization are started restructuring due to the democracy systems of the nation. It is also true that globalization gives certainty for welfare, prosperity of the nation but it also raises the problems like discrimination between middle class, labors and capitalists, inequality, erosion of cultural values, and challenges to national sovereignty.

2. Globalization and Democratic Governance

Globalization has significantly transformed the Indian economy. It contributed to higher GDP growth, the expansion of the middle class, and notable advancements in science and technology. It has opened new opportunities for international trade, increased foreign investment, and improved access to global markets. But it raised inequality; half of the population remained untouched from the benefits of the globalization. These are-rural populations, informal sector workers, and marginalized communities are lagged behind in the process of development and welfare. It raised the democratic discontent among these people. It is true fact that large sections of the population excluded from policy priorities and national progress. The growing influence of multinational corporations (MNCs) and the increasing role of corporate lobbying in shaping government policy have raised serious concerns about transparency, fairness, and democratic accountability. Globalization involves the deeper integration of national economies through trade, investment flows, financial markets, and technological exchange. While this integration can boost modernization and economic dynamism, it also brings substantial challenges to participatory governance. Trade liberalization, capital mobility, and the dominance of global financial institutions like the IMF and World Bank are key

characteristics of globalization which stimulate growth but it may also erode national sovereignty and diminish the influence of local voices in policymaking. It is notable that such effect of globalization would shatter the democratic institutions.

Therefore, reconciling globalization with democratic governance requires building resilient political institutions, implementing inclusive economic policies, and ensuring that globalization serves the broader public interest. Reforming global governance frameworks to support fairness, social equity, and national autonomy is also essential. The relationship between globalization and democracy is inherently complex and dynamic. To safeguard democratic values, it is critical to manage globalization in ways that promote both economic opportunity and political inclusion, ensuring that development does not come at the cost of justice and civic representation.

3. Political Impact and Policy-Making

Globalization has brought policy shifts in India, such as deregulation, privatization, and labor reforms, often influenced by global financial institutions like the IMF and World Bank. While these changes align India with global standards, they sometimes undermine local democratic choices. The role of elected representatives may be reduced when key decisions are shaped by international pressures or economic compulsions, raising questions about the sovereignty of democratic institutions.

Globalization significantly shapes political systems and policy-making processes around the world. As nations become more interconnected, domestic policy decisions are increasingly influenced by international trends, global economic forces, and supranational institutions. Politically, globalization can promote democratization by encouraging transparency, strengthening civil society, and supporting international norms of human rights and good governance. It also fosters cooperation among states through organizations like the United Nations, WTO, and regional alliances. However, globalization can also weaken national policy autonomy. Governments often face pressure to conform to global economic models—especially neoliberal

policies emphasizing privatization, deregulation, and reduced public spending. This can lead to a democratic deficit, where elected leaders are limited in their capacity to respond to local needs. Moreover, the influence of multinational corporations and international financial institutions can shift policymaking away from public interests toward market-friendly approaches, sometimes undermining social welfare and public participation. To address these issues, nations must adapt by strengthening democratic institutions, enhancing transparency, and ensuring public involvement in policy decisions. Building resilient governance systems that can effectively engage with global challenges while preserving national interests is crucial in this evolving political landscape.

4. Media and Civil Society in a Globalized Era

With the advent of globalization, media in India has undergone a paradigm shift. The liberalization of the media industry has enhanced freedom of expression and diversified sources of information. However, corporate ownership and sensationalism in media content have created a gap between public interest and media priorities. At the same time, civil society organizations and social movements have used global platforms to amplify local issues, thereby strengthening democratic activism.

In the era of globalization, media, and civil society have become more interconnected than ever. The rise of digital technologies and the internet has reshaped how people engage in civic life, connect across borders, and hold power to account. Media—both traditional and digital—plays a critical role in informing the public, shaping discourse, and providing a platform for diverse voices. Civil society, composed of non-governmental organizations (NGOs), community groups, activists, and engaged citizens, relies heavily on media to mobilize support, spread awareness, and advocate for change. Globalization has enabled civil society actors to operate on a transnational scale. Social movements like #MeToo, Black Lives Matter, and Fridays for Future show how digital media can amplify local struggles into global campaigns. Through social media platforms, civil society can bypass traditional gatekeepers and speak directly to audiences worldwide. This

has democratized access to information and strengthened grassroots activism, especially in regions with limited press freedom. However, the relationship between media and civil society is not without challenges. Media ownership concentration, algorithmic bias, misinformation, and state censorship pose significant threats to open civic dialogue. Authoritarian regimes often use surveillance and propaganda to suppress dissent and manipulate public opinion. Meanwhile, civil society groups must navigate issues of digital security, data privacy, and platform dependency. Despite these challenges, the synergy between media and civil society remains a powerful force for accountability, transparency, and democratic participation. In a globalized world, their collaboration is essential for fostering inclusive development, promoting human rights, and encouraging informed civic engagement. As technology evolves, ensuring equitable access to media and protecting the freedoms of civil society will be key to sustaining vibrant democratic spaces.

5. Cultural Globalization and Identity Politics

Globalization has brought global cultures into Indian homes through films, fashion, food, and digital platforms. While this cultural exchange enriches diversity, it also leads to the erosion of indigenous traditions and values. The dominance of Western culture has sometimes sparked identity-based movements and debates over national pride and cultural preservation. These cultural tensions have influenced democratic discourse and identity politics in contemporary India.

Cultural globalization refers to the growing interconnectedness and exchange of cultural practices, values, and ideas across national boundaries. This process, accelerated by the internet, mass media, migration, and global markets, has reshaped how individuals and communities understand their identities. While globalization can promote cultural exchange and diversity, it also raises complex questions about cultural authenticity, representation, and power. As global cultural products—such as music, fashion, language, and media—circulate widely, they often reflect dominant Western norms and values. This can lead to cultural homogenization, where local traditions and identities

are overshadowed or commodified. At the same time, marginalized communities increasingly use global platforms to reclaim and assert their identities, challenging historical narratives and demanding recognition. This dynamic has fueled the rise of identity politics—political movements organized around the interests and perspectives of specific social or cultural groups, such as race, gender, ethnicity, or sexuality. In a globalized world, identity politics have become transnational. Movements like Black Lives Matter or Indigenous rights campaigns draw global attention and solidarity, highlighting shared struggles and resisting cultural erasure. However, cultural globalization also intensifies identity tensions. The influx of global values can be perceived as a threat to national or religious identities, fueling populism, xenophobia, and cultural backlash. Debates over immigration, multiculturalism, and cultural appropriation reflect broader anxieties about belonging and identity in a rapidly changing world.

In this context, identity politics can serve both as a tool for empowerment and as a flashpoint for division. Navigating cultural globalization requires a careful balance: embracing intercultural dialogue and global solidarity while protecting the rights of communities to preserve and define their own identities on their terms.

6. Social Inequality and Democratic Participation

Though globalization has created new opportunities and opened the doors of development, it has also widened the gap between the rich and the poor. The urban-rural divide and the digital divide remain significant challenges within the society. Economic disparity affects political participation, as economically weaker sections struggle to have their voices heard. Democratic inclusiveness is threatened when economic status becomes a barrier to political empowerment. In many cases, globalization has benefited urban elites disproportionately, leaving rural populations and informal workers with fewer opportunities for social mobility. The concentration of economic power in metropolitan areas has led to uneven development, further alienating peripheral regions from the centers of political decision-making.

In addition, it is difficult to underprivileged communities to access to digital infrastructure and information. Without reliable internet or digital literacy, large segments of the population are excluded from online political discourse, e-governance platforms, and digital activism, all of which are increasingly important in shaping public opinion and policy. Social inequality significantly impacts democratic participation, as disparities in income, education, and access to resources often translate into unequal political influence. Individuals from marginalized communities are less likely to vote, run for office, or engage in civic activities due to structural barriers such as economic hardship, lower levels of political efficacy, and limited access to information (Verba, Schlozman, & Brady, 1995). Research shows that wealthier and more educated citizens are overrepresented in political decision-making, leading to policies that often neglect the needs of the less privileged (Gilens, 2012). This inequality undermines the core democratic principle of equal representation. Additionally, institutional obstacles—like voter ID laws, gerrymandering, and restricted voting access—disproportionately affect low-income and minority populations, further exacerbating democratic exclusion (Bentele & O'Brien, 2013). Addressing social inequality is therefore essential not only for social justice but also for ensuring a vibrant and inclusive democracy. It requires targeted policy reforms, investment in education and public infrastructure, and mechanisms that promote equitable participation across all socio-economic groups. Without such efforts, the democratic process risks becoming increasingly disconnected from the realities and needs of the majority.

7. Globalization and Federalism

India's federal framework has come under increased pressure in the context of globalization. To attract foreign investment, states often engage in intense competition, sometimes at the expense of labor protections and environmental safeguards. This rivalry can diminish the collective leverage of states and lead to uneven development across regions. Additionally, international stakeholders frequently engage directly with state-level authorities, sidestepping central institutions and

introducing new dynamics into India's democratic governance. Globalization has significantly altered the nature of federalism by redefining how power, decision-making, and authority are distributed across different tiers of government. Traditionally, federalism involves a constitutional allocation of responsibilities between national and subnational entities, promoting shared sovereignty and decentralization. However, the deepening of global interconnectivity—economically, culturally, and politically—has disrupted these conventional arrangements and challenged the established roles of both central and local governments. In particular, economic globalization has intensified the pressure on governments at all levels to remain globally competitive. In pursuit of investment and economic growth, states and provinces may engage in deregulatory practices, which scholars have described as a “race to the bottom” regarding labor laws and environmental policies (Rodrik, 1997). This situation complicates the federal equilibrium, as subnational actors increasingly influence cross-border economic activities by forming their partnerships and participating in international forums.

Furthermore, globalization has promoted a form of governance that operates across multiple levels, with authority no longer confined solely to national or regional governments. Keating (1998) observes that “Federalism is being redefined as governments at all levels are drawn into global networks of governance, making the boundaries of authority increasingly fluid.” Cultural globalization has also shaped federal dynamics by amplifying regional identities and autonomy claims. With access to global communication platforms, minority communities can articulate their aspirations more forcefully, as seen in regions like Catalonia or Quebec. These developments often test the cohesion of federal systems and demand innovative approaches to inclusive governance. Nevertheless, globalization presents new avenues for federalism. Subnational units can now engage in international relations, climate diplomacy, and cross-border collaborations—what Cornago (2010) calls “paradiplomacy.” As a result, federal systems may become more agile and globally integrated.

In short, globalization simultaneously challenges and strengthens federal structures. To remain effective, federal systems must adapt to global realities while safeguarding democratic values and national coherence

8. Conclusion

Globalization has had a multifaceted and deeply nuanced impact on Indian democracy. On one hand, it has acted as a catalyst for economic development, technological innovation, and deeper integration into the global economy. It has opened new markets, created employment opportunities, and brought advancements in communication and infrastructure. On the other hand, globalization has also introduced significant challenges to India's democratic fabric, particularly in areas concerning social equity, national sovereignty, and inclusive representation. The increasing influence of global corporations and external financial institutions sometimes shifts decision-making power away from democratic institutions and towards market-driven priorities. This duality presents a pressing challenge for Indian democracy: to effectively harness the advantages of globalization—such as growth, innovation, and international cooperation—while simultaneously protecting the foundational values of democratic governance, including social justice, transparency, and equal political participation. Democratic institutions must be vigilant, adaptive, and responsive to ensure that the benefits of globalization are equitably distributed across all segments of society, including rural, marginalized, and economically disadvantaged populations.

A carefully calibrated and balanced approach is therefore essential. Strengthening institutional accountability, promoting inclusive policies, and engaging citizens in the decision-making process will help preserve democratic integrity. In a rapidly globalizing world, safeguarding democracy requires constant negotiation between global imperatives and national interests.

References

1. Bhagwati, J. (2004). *In Defense of Globalization*. Oxford University Press.
2. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Anchor Books.

3. Chatterjee, P. (2004). *The Politics of the Governed: Reflections on Popular Politics in Most of the World*. Columbia University Press.
4. Bardhan, P. (2006). *Globalization and India's Economic Integration*. Economic and Political Weekly.
5. Varshney, A. (2007). *India's Democratic Challenge*. Foreign Affairs.
6. Verba, S., Schlozman, K. L., & Brady, H. E. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Harvard University Press.
7. Gilens, M. (2012). *Affluence and Influence: Economic Inequality and Political Power in America*. Princeton University Press.
8. Bentele, K. G., & O'Brien, E. E. (2013). Jim Crow 2.0? *Why States Consider and Adopt Restrictive Voter Access Policies*. *Perspectives on Politics*, 11(4), 1088–1116.
9. Rodrik, D. (1997). *Has Globalization Gone Too Far?* Institute for International Economics.
10. Keating, M. (1998). *The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change*. Edward Elgar.
11. Cornago, N. (2010). *Diplomacy and Paradiplomacy in the Global Age*. Clingendael Institute.